

Ҳамид Зиёев

ИСТИҚЛОЛ- МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Китоб мустақил Ўзбекистон ҳаётининг турли соҳаларига бағишланган мақолалар туркумидан ibорат бўлиб, уларда тарихий мавзулар ўз ифодасини топган. Мақолаларда Ўзбекистон мустақиллигини тиклаш учун олиб борилган кураш, янги сиёсий ва иқтисодий-иҷтисодий тузумнинг моҳияти ва йўналиши, социализм тузумининг даҳшатли оқибатлари, «қулдорлик» давлатининг юзага келиши, мустақиллашчилик ва улугмиллатчилик сиёсати хусусида фикр ва мулоҳазалар баён этилган. Шунингдек, китобдан миллий мафкура ва миллий озодлик кураши тарихи ҳақидаги қизиқарли маълумотларни ҳам тона оласиз.

Асар кейг укўвчилар бзмйсен учун мўлжалланган бўлиб, жароқ биланг ўқилади.

Маъсул муҳаррир: **Ғ. Аҳмаджонов**, тарих фанлари доктори, профессор.

Маъсус муҳаррир: **Ш. Ризаев**, филология фанлари номзоди.

Зиёев Ҳ.

Истиқлол — маънавият негизи // Масъул муҳаррир: Ғ. Аҳмаджонов / . — Т.: «Маънавият», 1999. — 192 б.

ББК 63.3 (БУ) + 65.9 (5У)

3 4702620204—1
М 23(04)—99 1—99

© «Маънавият» нашриоти, 1999 й.

СУЗ БОШИ

1991 йил 31 августда ўзбек халқининг оқги ва қалбидаги озодлик гоялари бамисоли вулқон каби отилиб, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмнинг занжирлари улоқтирилди.

130 йил мобайнида таланган, ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган, эзилган ва хўрланган халқ ўз мустақиллигини тиклади. Ниҳоят, ўзбеклар елкасига офтоб ва кўкрагига шамол тегиб, киндик қони тўкилган она юртнинг чинакам эгаси бўлиш шарафига муяссар бўлди.

Президент Ислам Каримов бошчилигида кўз ўнгимизда содир бўлган 31 август воқеаси мустақиллик ва озодлик гояларининг куч-қудратини иамоён ш этиб, ҳаётнинг негизи ва йўналтирувчи кучи сифатида гавдаланиб турибди. Шу боис унинг тарихи ва қадр-қиммати таърифлаш сиёсати ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг самарадорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди. Айни пайтда, у, маънавиятни янада такомиллаштиради ва илғорлаштиради. Шу нуқтан назардан кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган мазкур китоб ҳар жиҳатдан фойдали деб ҳисоблаймиз.

Унда таниқли тарихчи олим Ҳамид Зиёевнинг қайта қуришнинг сўнгги палласи ва мустақиллигимиздан кейин матбуотда эълон қилинган катта-кичик мақолалари ўрин олган. Китобнинг ҳар бир саҳифаси мустақиллик, озодлик ва ватанга содиқлик гоялари билан суғорилган бўлиб, ўтмиш ва ҳозирги замон тарихига доир долзарб масалаларни ўз ичига олади.

Китобда шўро давридаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналишига бағишланган саҳифалар диққатга сазовордир. Унда социализм тузуми эмас, балки «қулдорлик давлати» ташкил топганлиги тўла исботланган.

Китобдаги «Истиқлол учун бирлашайлик» мақоласида совет тоталитар тизимининг даҳшатли ва фожияли оқибатлари, ўзбек халқининг бошидан кечирган азоб-уқубатлари ва талафотлари батафсил шарҳланган. Унда мустақилликни сақлашга ва тараққиёт учун жа-

мият аҳлини бир ёқадан бош чиқариб, Республика раҳбарияти атрофига жинслашнига даъват этилган.

«Оламшумул аҳамиятга молик тарихий воқеа»га бағишланган саҳифалар ҳам қизиқиш билан ўқилади. Унда Ўзбекистон мустақиллиги юзага келтирган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит ёритилган. Шунингдек, мустақилликни тиклашда президент Ислам Қаримовнинг тутган беқиёс катта ўрни ва хизмати, унинг моҳияти ва йўналиши янги фикр-мулоҳазалар билан таърифланган. «Яхшироқ уйғонган ўзбегим» сизгари мақолаларда ўзбек халқининг кўп асрлик насл-насаби, ватанпарварлиги ва жасорати, совет даврини қўмсашликнинг мутлақо асоссизлиги шарҳланган. Уларда совет даврида орттирилган қул кайфиятли ва «қорин тўйса бас» деган ўта зарарли фикрлар билан яшаётган кимсаларга нисбатан қаттиқ порозилик билдирилган.

Муаллифнинг «Бизга мустақиллик нималар берди?» номли мақоласида мустақиллик келтирган буюк туб ўзгаришлар атрофида таҳлил этилган. «Буюк икки сана: 1370 ва 1991» ҳам диққатни жалб этиб, ўша йилларда мустақил ўзбек давлатининг тикланиши, ўзларига хос ва мос хусусиятлари ёритилган.

Муаллиф президент Ислам Қаримов томонидан биринчи мартаба кўтарилган «Туркистон умумий уйғимиз» гоясининг тарихий асосларига бағишланган асарлар ҳам яратди. Масалан, китобга киритилган «Буюк ҳаётнинг гоя», «Туркистон умуммуқаддас ватандир», «Марказий Осиё истиқбол» ва «Тарих синовидан ўтган тизим» шулар жумласидандир.

Китобдаги «Чинакам ҳаётбахш конституция», «Тарих ортга қайтмайди», «Қалбларга нур сочган "Ўзбегим"», «"Нексия", "Тинко", "Дамас" фақат транспорт воситаси эмас» ва «Озодлик радиосига очиқ хат» сизгари қисмлар ҳам яхши таассурот қолдиради.

«Амир Темур давлатининг мафкураси» ва «Миллий мафкура жамиятининг қон томири» каби мақолаларда миллий мафкуранинг тарихан шаклланиш жараёни, ўтмиш ва ҳозирги замонда тутган ўрни ва йўналиши ёритилган.

Шунингдек, китобдаги «Озодлик учун тўкилган қонлар ёхуд буюк ватанпарварлик кураши» ва «Озодлик орзусида дунёдан кўз юмган олим, устоз ва мурабий» сизгари мақолалар ҳар жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Хуллас, китобда мустақиллик ва озодликнинг тарихий замишлари, унинг моҳияти ва йўналиши, буюк ислоҳот ва туб ўзгаришларнинг самарадорлиги, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари таърифланган.

Уйлаймизки, у кенг ўқувчилар томонидан қизиқин билан ўқилади.

Ғ. Аҳмаджонов,
тарих фанлари доктори, профессор.

СОВЕТ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ҚАНДАЙ СИЕСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ТУЗУМ ҲУКМ СУРГАН?

XIX асрнинг ўрталаридаи бошлаб то 1991 йил 1 сентябригача, яъни 130 йил мобайнида чор ҳукумати ва сўнгра совет давлати ҳукмронлик қилган даврда ўзбек халқи мисли кўрилмаган қирғинларни, талафотларни, хўрланиш ва азоб-уқубатларни бошидан кечирди. Инҳоят, ўзбекларнинг озодлик учун курашлари дарё каби оққан қонлари беҳудага кетмай, мустақилликка эришди. Эндилликда совет даврида ўлканинг сохталаштирилган ўтмиши ва ҳозирги замон тарихини холисона ўрганиб, ҳақиқатни юзага чиқариш имкони туғилди. Бу хусусда чор ҳукумати, айниқса, коммунистлар ҳукмронлиги даврида қандай тузум бўлганлигини билмиш кўпчиликини қизиқтиради, албатта.

Чор ҳукумати Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин ўзбекларни сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди. Чунончи, уларнинг вакиллари олий ва ўрта лавозимларга яқинлаштирилмай, ҳокимият тамомила рус ҳарбийлари ва амалдорлари қўлига тўпланди. Рус тили эса давлат тилига айлантирилди. Шунингдек, Туркистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқаси ҳам чор ҳукумати қўлига ўтказилди. Чор ҳукумати миллий тил ва маданият равнақига тўсқинлик қилиб, ўлкани имкони борича ўрта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилиб келди.

У Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш учун пахтачиликини ривожлантирди, саноат корхоналари ва темир йўллар қурди, ички ва ташқи савдонинг ўсишини таъминлади. Ўлкага доимий яшаш учун келувчи русларнинг сонин тобора кўпайиб, рус шаҳарлари ва посёлкалари қад кўтарди. Бу ерларда савдо ва саноат фирмалари, банклар ва бошқа муассасалар юзага келди.

Мазкур ўзгаришлар чор ҳукуматининг хоҳиш-иродасидан қатъи назар маҳаллий халқ вакилларини ўз таъсирига олди. Чунки рус сармоядорларининг ўзбек тили ва маҳаллий шарт-шароитни яхши билувчи ерли ва ошқолди вакилларини иш юритишларининг иложи йўқ

эди. Шу бондан ҳам улар ўзбек ишбилармонлари билан маълум даражада ҳамкорлик қилишга мажбур эдилар. Натижада ўзбеклар орасидан пахта тозалаш ва бошқа соҳа корхоналарининг эгалари, йирик савдогарлар, умуман, янги шароитга мослашган ишбилармонлар етишиб чиқди. Бу вақтларда жуда кўп бўлма-са-да йирик ер эгалари ҳам бор эди. Мазкур тоифадаги кишилар миллий буржуазиянинг шаклланишида катта аҳамият касб этдилар. Шундай қилиб янги — капиталистик муносабатларнинг пайдо бўла бошлаши орқасида унинг маҳсули бўлмиш миллий буржуазия ўз фаолиятини кучайтириб юборди. Капиталистик муносабатлар зиёдилар ва руҳонийларнинг ҳам уйғонишига олиб келди.

Хуллас, XX асрнинг бошларида айрим пқтисодий ўзгаришлардан ташқари босмахоналар ва газеталар юзага келди. Ҳатто, хорижий мамлакатлардан, хусусан, Туркиядан турли адабиётлар ва газеталар келтирилди. Бундай алоқалар Қозон ва Қрим татарлари билан ҳам олиб борилди. Бу даврда, айниқса, Туркиянинг Туркистонга хайрихоҳлиги тобора кучайиб борди. Бу чор ҳукуматининг ҳам, коммунистларни ҳам шу даражада ташвишга солдики, улар «пантуркизм» ибораси билан халқнинг илғор вақилларини қоралайдиган бўдилар.

Миллий буржуазия ва зиёлиларнинг илғор қисмлари ўлкани қолақликдан қутқариш мақсадида, энг аввало, маърифатпарварликни ривожлантиришни вазифа қилиб қўйдилар. Шу нуқтаи назардан улар ўз маблаглари ва имкониятлари кўтарганича мактаб ва мадрасалар сонини кўпайтирдилар. Янги босмахона ва газеталар ташкил этиб бордилар. Шу билан бирга янги усул мактабларини очиб, халқ маорифини ислоҳ этишга киришдилар.

Шу ҳолда капиталистик алоқаларнинг юзага кела бошлаши орқасида жамиятда зиёлилар ва руҳонийларни ўз ичига олган миллий буржуазия шаклланди. Улар ислохотлар ўтказиш билан тараққиёт йўлига киришни тарғиб этдилар. Аммо миллий буржуазия молиявий жиҳатдан Россия савдо-сотиқ доираларига боғлиқ ва қарам ҳолда иш юритганлиги сабабли анча заиф бўлиб, ўз фаолиятини кенг кўламда олиб бора олмади. Улар ҳам мустамлакачилик сиёсатининг азобини чекдилар.

Жамият ҳаётига янгилик киритиш тарафдорлари — миллий буржуазия ва зиёлиларнинг илғор қисми арабча «жадид», яъни янгилик киритувчилар маъносида юрнтиларди. Улар том маънода миллатпарвар кишилар эди.

Туркистонда феодализм тузуми дарз кетиб, капиталистик алоқалар кириб келаётган ҳамда жадидлар ҳаракати кучаётган бир вақтда 1917 йил Феврал-буржуа инқилоби ғалаба қилиб, чор ҳукумати агдарилди. Шу сабаб Туркистонда ҳам сиёсий курашлар авж олди. Хусусан, миллий озодлик гоёси ва ҳаракатлар кучайиб борди. Кўн ўтмай Ленин бошлиқ большевиклар давлат тўнтарини уюштириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар.

Лениннинг мамлакатдаги барча мусулмон аҳолига ўз тақдирини ўзи белгилаш, тенглик ва озодлик сингари ҳуқуқлар берилганлиги ҳақидаги алдовдан иборат мурожаати эълон қилинди. Бунга ишонган миллий буржуазия, зиёлилар, руҳонийлар Туркистон мустақиллигини таъминлаш мақсадида «Шўрои ислом» ва «Уламо» жамиятларини туздилар. Бу жамиятлар «Туркистон мухторияти»ни ташкил этдилар. Аммо большевиклар ўлкада зўравонликни кучайтириб, мухториятни тор-мор этдилар. Улар амалда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни давом эттирдилар. Бунга жавобан миллий озодлик ҳаракатлари кенг қулоч ёйди. Большевиклар бу халқ курашини сурбетларча «босмачилар ҳаракати» деган қалбаки ном билан қораладилар. Улар минглаб ватан ҳимоячиларини қириб ташладилар, кўнлаб тураржойларини харобага айлантirdилар.

Ленин вафотидан сўнг Сталин гўё барча мазлум халқларга тенглик, озодлик ва фаровон турмушни таъминловчи «социализм тузумини» қуришга қаттиқ бел боғлади. Мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсати Туркистон халқларини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан эзиб ташлаганди. Бунинг устига большевикларнинг қиргини ва талон-торожи аҳволни чидаб бўлмайдиган даражада оғирлаштириб юборди. Биринчи жаҳон уруши, фуқаролар уруши йилларидаги қаҳатчиликлар ва оммавий қасалликлар жамиятга янада оғир юк бўлиб тушган эди.

Аммо коммунистик партия раҳбарлари оғир шароит билан ҳисоблашмай, социализм қуришни давом эттир-

дилар. Улар феодализм ва капитализм тузумларини таг-томири билан суғуриб ташлаш учун астойдил энг шимардилар. Бу эса зўравонлик ва қирғинларга олиб келди. Партия, аввало, хусусий мулкчилик ва динга қақшатқич зарба бериб, деҳқонлар қўлидаги сув тармоқларни, экин майдонларни, яйловларни тортиб олди ва давлат мулкига айлантирди. Мол-мулклар, ҳашаматли уйлар, боғу роғлар халқнинг қўлидан тортиб олинди. Шунингдек, чўлу биёбонлар, тоғу тошлар, табиий бойликлар, саноат корхоналари, ташкилотлар давлат мулки бўлиб қолди. Булардан ташқари саноат ва деҳқончилик маҳсулотлари ва бошқа турли-туман даромадлар Россияга узлуксиз юборилиб турилди.

Колхоз-совхоз хўжаликларининг ташкил топиши халқнинг бошига битган бало бўлди. Партия халқни нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки сиёсий-маънавий томондан ҳам ғоят қаттиқ исканжа остига олди. Тўғри, республикалар ташкил этилди, конституция, сайловлар, парламентлар, миллий байроқ, герб ва гимн жорий этилди. Лекин улар фақат хўжа кўрсинга қилинган тадбирлар эди, холос. Аслида марказ мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан давом эттирди. Республика раҳбарлари Москванинг кўрсатмаларини сўзсиз амалга оширувчи «қўғирчоққа» айлантирилди.

Коммунистик партия ўзбекларни, қозоқларни, қирғизларни, украинларни, умуман, империядаги барча халқларни қул ҳолатида тутиб келди. Бу борада, айниқса, мусулмон халқи кўп жабрланди ва камситилди. Шу ўрнида наҳотки саводли, билимли, касб-корли кишилар, умуман, «совет фуқаролари» қулга айланган бўлса, қабилида савол туғилиши мумкин. Жавоб шуки, ҳозирги замон шароитида Юнонистон ва Римдаги қулликни тушуниш потўғридир. У узоқ замонлар ўтиб, бугун фан ва техника, замонавий ижтимоий-сиёсий қараишлар юқори босқичга кўтарилди. Эндиликда фуқаролар замонга ираша саводли ва билимдон бўлиши шарт бўлиб қолди. Акс ҳолда, жамият ҳаётини тебратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам коммунистик партия халқ маорифи, олий ва ўрта таълим фан ва маданиятни ривожлантириб, фуқароларни саноат ва қишлоқ хўжалигидаги техникани бошқара оладиган даражага етказишга мажбур бўлди.

Ўз мохиятига кўра империя Ўзбекистонга ва бошқа миллий ўлкаларга мустақиллик, тенглик, умуман, сиё-

сий ва инсоний ҳуқуқларни бера олмас эди. Демократия ва ошкоралик хусусида сўз юритмаса ҳам бўлади. Империяни коммунистик партия бошқарган давр чоризм ҳукмронлиги йилларидан ҳам ошиб тушди. Қисқаси ўзбеклар «ёмғирдан қочиб қорга йўлиққан» эди. Миллий тил ва маданиятни чеклашдаги сиёсатнинг давом эттирилиши ўзбек халқи миллий онгининг ўсишига қаттиқ зарба бўлди.

Коммунистик партия кишилик тарихида шундай бир тенг йўқ фожиа ва жиноятга қўл урдики, бутун инсоният ҳаёти унинг хавфи остида қолди. У неча ўн минг йиллар давомида катта машаққат ва азоб-уқубатлар билан инсон кашф этган хусусий мулкчилик ва динни илдири билан қўпоришга ҳаракат қилди. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик ва дин инсонни ёввойиликдан ҳоли қилиб, оила ва тараққиётни юзага келтирган омилдир. Улар жамият моддий ва муайян маънода мафкуравий ҳаётининг негизидир. Хусусий мулкчилик ва дин туфайли ҳайвондан фарқ этувчи, «инсон» деган улуг зот ва ном юзага келган эди.

Бинобарни, партиянинг мана шундай ҳаётий негизга қарши қаратилган зарбаси бутун инсониятни ер юзидан супуриб ташлашга уриниш билан баробардир. Ҳатто, чор ҳукумати хусусий мулк ва дин дахлеизлигини сақлаб, шундай жиноятни қилмаган эди. Партия томонидан мамлакатда қарийб 30—40 млн атрофида кишилар маҳв этилди ва бадарға қилинди. Бу, асосан, хусусий мулкчилик ва динга қарши аёвсиз курашнинг, янги «социалистик жамият» барпо этишдаги ҳаракатларнинг маҳсули эди. Бундан ташқари хусусий мулкчиликка қарши кураш очарчиликлар, қаҳатчилик ва оммавий касалликларга олиб келди, миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуриди, обод ўлкалар ҳаробага айланди.

Хуллас, совет даврида «социалистик жамият» эмас, балки «қулдорлик давлати» қарор топди. Бу, аввало, хусусий мулкчиликнинг, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлигида ўз аксини топган бўлса, иккинчидан бутун мамлакат «темир панжара» билан қуршаб олинганида намён бўлди. Эндilikда том маънодаги «социалистик тузум» қурилмаганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай экан совет даврида қулдорлик давлати шаклланганлигини тан олмасдан иложи йўқ.

Совет давридаги қулдорлик, асл моҳияти бўйича қадимги қулдорликдан фарқ қилмаса-да, лекин унинг

маъноси замон тақозосига кўра анча кенгайиб, ўзига хос хусусиятлари билан шаклланди. Чунончи давр тараққиётига кўра фуқаролар анча маданийлашган, «яъни малакали қуллар» ҳисобланган. Шунинг учун қулдорлик совет даврида ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Эндиликда қулларни сотиш ва ётиб олишга ҳожат қолмади. Бунинг ўрнига оммавий равишда қамаш, қириш, сургун қилиш, қаттиқ назорат остига олиш, турли ишларга жалб қилиш авжига чиқди. Қадимги даврлардан фарқли ўлароқ фуқароларга маълумот олишга ва уй-жой қилишга ҳуқуқлар берилди.

Қадимги дунё қулдорлик давлатларида аҳолининг маълум қисми озод ҳисобланган бўлса, совет даврида деярли барча кишилар қулларча ҳаёт кечирганлар. Утмиш замонларда натурал хўжалик ҳукм сурганлиги туфайли қуллар озиқ-овқат ва иш қуроллари билан таъминланган. Совет даврида эса, пул муносабатларининг кенг ривожланиши натижасида иш ҳақи пулга айлантирилиб, маош сифатида оз миқдорда тўланди. Утмишда қуллар хусусий кишилар ва давлат ихтиёрида бўлган бўлса, совет даврида улар фақат давлат мулки ҳисобланди. Бутун мамлакатда «улур давлатчилик» гоёси ҳукм суриб, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатиники бўлиб қолди.

Қишлоқларда пахта якка ҳоқимлиги авжига миниб, нахтани етиштириш ва териш қўл меҳнатига асосланган ҳолда олиб борилди. Деҳқонлар эрта-ю кеч меҳнатдан боши чиқмаганига қарамай, ниҳоятда оғир ва ачинарли ҳолга тушиб қолди. Пахта якка ҳоқимлиги ерни, сувни, ҳавони ва умуман, барча борлиқни заҳарлади, кишилар соғлиги ва онгига катта зиён етказди. Бу гўё камдек, деҳқон яна сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан, хусусий мулкчилик ва шахсий манфаатдорликдан маҳрум этилиб, «гаширувчи машина»га айлантирилди. Айниқса, ўзбек хотин-қизлари ва болаларининг аҳволи аянчли ҳолга тушди. Одамлар, шу жумладан болалар пахтазорда заҳарланиб, умри машаққатда ўтди.

Азоб-уқубат ва сиқувлардан қочиб кетмасликлари учун деҳқонларга паспорт берилмади. Шунингдек, колхозлар плани атайин оширила бориб, деҳқонларни қарздорлик сиртмогида қаттиқ ушлаб, таъна қилиб турилди. Бордию деҳқон колхозда ишлашдан бош тортса, томорқаси тортиб олинди, ўзи кўчага ҳайдалиши тур-

гаи гап эди. Тўғри қишлоқларда кўнлаб мактаблар ва оқартирув муассасалари очилган эди. Бироқ уларда ёшларнинг етарли билим олишларига атайлаб йўл берилмади.

Республикага бирор соҳада мустақиллик берилмаслиги, эркин ишлаб чиқариш ўрнига, асосан, мажбурий меҳнат ва қатъий равишда белгиланган давлат нархнинг жорий этилиши ҳамда маҳсулотларнинг деярли ҳаммасини давлатга топширилиши ҳам замонавий қулчиликнинг яна бир муҳим хусусиятларидандир. Бошқачароқ айтганда, мамлакатда на тўлиқ феодализм, на капитализм ва на социализмга хос белгилар йўқ эди.

Шаҳар аҳолисига келсак, шуни айтиш лозимки, улар ҳам сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан, ҳуқуқий мулкчилик ва диндан маҳрум этилган бўлиб, меҳнатга яраша ҳақ олмай, асосан, партия ва ҳукумат манфаатлари учун тинимсиз меҳнат қилди ва қашшоқлашди.

Хуллас, совет даврида ўзбеклар ва ўлканинг бошқа аҳолиси хусусий мулкчилик, эркин бозор ва нарх, шахсий ташаббус ва манфаатдорликлари тақиқланган, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлари, демократия ва ошкоралик ман этилган жамиятда яшадилар. Улар қулдорликка асосланган мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм исканжасида ҳаёт кечирдилар. Гарчанд совет давлати қудратли ва даҳшатли ҳарбий қўшинга эга бўлган бўлса-да, бироқ мамлакатда ҳукмрон бўлган қулчилик тизими империяни ичидан чиритиб, ҳалокатга маҳкум этди. Худойи таолога минг қатла шукрки, мустақилликка эришиб елкамизга офтоб ва кўкрагимизга шамол тегди. Огзимиздаги «қулфлар» ва оғимиздаги «кишанлар» парчалаб ташланди.

«Мулоқот» ж., 1993, 9—10 сонлар.

ОЛАМШУМУЛ АҲАМИЯТГА МОЛИК ТАРИХИЙ ВОҚЕА

Шу кунларда Ўзбекистон заминида яшаётган авлодларни бахтлиларнинг бахтлиси дейишга барча асослар бор. Зеро, уларнинг кўз ўнгиде 1991 йил 31 августда оламшумул тарихий аҳамиятга молик воқеа рўй бериб, она юртнинг мустақиллиги тикланди. Бу билан ғурурланмасдан ва фахрланмасдан бўладими?! Албатта йўқ!

Чунки 31 августда 130 йиллик мустамлакачилик сиё-

саги ва миллий зулм занжирлари парчаланиб, хурриятга эришилди, халқнинг асрий орзуи ва курашлари рўёбга чиқди. Менинг назаримда бу курашларда ҳалок бўлган юз минглаб ота-боболаримизнинг руҳлари ҳам шод бўлди.

Мен тарих саҳифаларига зяр ҳарфлар билан битилган 31 август воқеасини илк бор инқилобий ҳаракат деб баҳоладим¹. Бунинг қанчалик тўғрилигини билмиш учун ўтмиш давр тузумининг моҳияти ва йўналишини кўрсатиш зарурияти туғилади.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ ИСКАНЖАСИДА

Сиёсий тизим. 130 йилни ўз ичига олган мустамлакачилик даврида, аввало, чор ҳукумати ва сўнгра совет давлати ҳукмронлик қилди. Бу даврда юз минглаб кишилар ўлдирилди. Бойликлар таланди, шаҳарлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Ҳар иккала босқинчилик сиёсатининг негизида бир мақсад, Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш кўзланди, холос. Шунингдек, улар улғумиллатчилик сиёсатини изчиллик билан ҳаётга татбиқ қилдилар. Чор ҳукумати Туркистонда ҳукмронлигини ўрнатгандан кейин миллий давлатни йўқ қилди. Ўлканинг олий ва ўрта бошқарувини рус генералларининг, офицерларининг қўлига топширди. Маҳаллий миллат вакиллари эса рус маъмуриятининг хизматкорлари сифатида қўйи мансаббагина тайинланди.

Рус тили давлат тили ҳисобланиб, миллий тилнинг

¹ Инқилоб, яъни революция сўзи туб ўзгариш ва бурилишни англатиб, ҳаётнинг барча соҳаларига татбиқ этиш мумкин. Сиёсатда бундай инқилобий ўзгариш икки хил тарзда содир бўлиши мумкин. Бир уруш, қирғин-барот, кескин ва шиддатли. Иккинчиси тинчлик ва талафотсиз равишда амалга оширилганлиги маълумдир. Энг даҳшатли ўзгаришлар 1917 йилдан бошлаб совет даврида кўзга ташланди. Бу вақтда эски тузумдан «янги тузумга» мисли кўрилмаган даражада қирғин-барот ва талафотлар ҳисобига ўтилди.

1991 йил 31 августдан бошлаб Ўзбекистонда мустақиллик ва миллий давлатнинг тикланиши туб инқилобий ўзгариш ҳисобланиб, тамомла янги сиёсий ва иқтисодий-иқтисодий тузум эволюцион йўл билан босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бундай тинчлик ва талафотсизлик билан қўлга киритилган инқилобий ҳаракат ўша 31 августдан то шу кунгача ҳаётимизнинг йўналтирувчи кучи ҳисобланмоқда.

Ривожланишига йўл берилмади. Чор ҳукумати ўлкани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонлиқларидан иборат уч қисмга тақсимлаган ҳолда бошқарди. Гарчанд ўша икки хонлик расман сақланган бўлса-да, лекин амалда Россия қўлидаги қўғирчоқ ҳукумат эди; холос. Улар мустақилликдан маҳрум этилиб; Россиянинг даромад манбаига айлантирилди.

Чор ҳукумати ўзининг мустамлакачилик асосида ташкил этилган сиёсий-маъмурий тизимига ва қўшинига таянган ҳолда маҳаллий аҳолига сиёсий ҳуқуқларни бермади.

1917 йилда большевиклар давлат тўнтариши қилиб, ҳокимиятни эгаллаганларидан кейин чор ҳукумати сиёсатининг меросхўри сифатида иш юритдилар. Аммо, улар мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни шу даражада авжига миндирдиларки, ҳали унақаси инсоният тарихида учрамаган эди. Чунончи, совет давлатининг дастлабки йилларидаёқ туб аҳоли вакиллари ҳукумат таркибига киритмадилар. Кейинчалик бу хато бир оз тузатилган бўлса-да, лекин барибир ўлкани бошқариш-марказнинг қўлида эди. Қизил армия очикдан-очик халқнинг мол-мулкни талаш ва уни қириш билан шуғулланди.

Бутун Туркистон ўлкасида қаҳатчилик, оммавий касалликлар, қашшоқликлар ва қирғин-баротлар ҳукм сурди. Улугмиллатчиликнинг ва зўравонларнинг маҳсули ҳисобланган бундай, фожиалар юз минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритди ва уй-жойларини вайронага айлантирди. Биргина мисол келтирайлик: 1918 йилда Қизил армия Туркистон мухториятини тор-мор этаётганида Қўқон шаҳрида бир куннинг ўзида 10 минг киши ўлдирилган, 60 қишлоқ ёндирилган. Умуман олганда, Фарғона водийсида «босмачилик» деб қалбаки номланган миллий озодлик ҳаракатларида, қатағонларда, террорларда, касалликлар ва очарчиликлар орқасида юз минглаб кишилар ҳалок бўлганлар. Бу ерда ўлканинг бошқа жойларидаги, вилоятларидаги одамларнинг қирилганлиги ҳисобга олинса, қанчалик даҳшат ва ёвузлик бўлганлиги аён бўлади.

1920 йилда большевиклар томонидан Хива ва Бухоро хонлиқларида уюштирилган қирғин-баротлар вақтида ҳам 10 минглаб кишилар ўлдирилди ва турли томонларга тўзиб кетди. Шу равишда совет ҳукуматининг сиёсий тизими қонларга беланган ҳолда шакл

ланди. Совет ҳукумати ўлка халқларининг бирдамлигини ва куч-қудратини синдириш учун уни беш республикага ва 2 та автоном республикага парчалаб ташлади. Совет давлатининг сиёсий тизими кўзбўямачиликка, алдамчиликка ва «хўжакўрсен»га асосланган эди.

Амалда эса, тоталитар сиёсат ва миллий зулм ҳукм сурди, ҳатто, бир бутун халқларнинг киндик қони тўкилган ватанидан сургун қилинганлигининг гувоҳи бўлганмиз. Мамлакатда сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга тамомла йўл берилмади.

Коммунистлар «дўстлик ва биродарлик» ва «пролетар интернационалиزمи» ниқоби остида: улуғмиллатчилик сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб борганлиги сир эмас. Жамиятнинг ўз ватанига содиқ кишиларни, хусусан, ақл-идроклиси ва умуман, унинг гул оммавий равишда қатағон қилинди. Бунақанги ёвузлик сувлари билан сугорилган сиёсий тизим тарихда кўринмайди.

Иқтисодий ва маънавий ҳаёт: Чор ҳукумати ўлканинг бойликларини, хусусан, хом ашё маҳсулотларини, солиқ ва божларни давлатнинг даромад манбаига айлантирди. Маълумки, Россия ўзининг тобора ўсиб бораётган тўқимачилик саноати учун пахта, асосан, узоқ Америкадан олар эди. Бунинг учун ортиқча ўн миллионлаб сўмларни сарфланиши билан бир қаторда, катта қийинчиликларга дуч келинар эди. Шу боис чор ҳукумати Туркистонда пахтачиликни ривожлантиришга ва уни мустаҳкам хом ашё манбаига айлантиришга қаттиқ киришди. Россиядаги савдо-саноат дўиралари, хусусан, капиталистлар ва умуман, даромад кетидан қувувчи кишилар ўлканинг пахтасига ёпишиб олдилар. Чор ҳукумати ўлкада «пахта яккаҳокимлигини» ўрнаттиш учун ҳеч нарсадан тўймади. Пахтачи ғалла ва богдорчилик маҳсулотларини қисқартириш ҳисобига ривожлантирилиши озиқ-овқатлар нархини ошириб юборди. Бу ҳолат капиталистларга яна бир мўмай даромад манбаини тугдирди. Чунки улар туб аҳолининг ғаллага муҳтожлигидан фойдаланиб, Россиядан ғаллани келтириб, катта даромад олдилар. Чоризм даврида пахтачилик ривожланиб, у 1886 йилда 3 млн, 1910 йилда 10,8 млн ва 1915 йилда 18,5 млн пуд ҳажмида етиштирилди. Унинг деярли барчаси Россияга олиб кетилган. Шу равишда чор ҳукумати ва капиталистлар пахтачи арзон нархда олишдан, ундан ишланган газ-

лйамаларни ҳамда ғаллани ўлкага келтириб қимматга сотишдан катта фойда кўрганлар. Бундан ташқари, Россиядан келтирилган турли-туман сапоат моллари ҳам мўмай даромад келтирган.

Хуллас, чор ҳукумати вақтида «пахта яккаҳоқим-лиги»ни таъминлашга қаратилган сиёсат юргизилиб, унинг пойдевори бунёд этилди.

Чор ҳукумати маданият соҳасида ҳам олиб борган мустамлакачилик сиёсати ўзбек халқининг миллий ҳис-туйғуларини ва дунёқарашини ривожланишига тўсқинлик қилди. У халқ маорифига маблағ ажратилгани хаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Мустамлака маъмурияти имкони бори-ча халқнинг оғинга итоаткорлик ва қул табиатчилигини сингдиришга ҳаракат қилди. Маданий мерос оёқ ости қилинди ва талай қисми харобага айлантирилди. Халқни маънавий жиҳатдан қашшоқлаштириш мақсадида, динни «бир бурчакка» сиқиб, сиёсий ва иқтисодий ман-фаатларига зарба берди.

Совет даврида маданий ва иқтисодий ҳаётда туб ўзгаришлар содир бўлган бўлса-да, лекин улар қалбаки коммунистик ғоялар билан суғорилди. У вақтларнинг даҳшатли фожиаси шулардан иборатки, инсонларни «ёввойилик»дан тараққиётга ва фаровонликка чорлаган хусусий мулк, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқ ҳамда дин тақиқланди. Ерлар, сувлар, корхоналар, умуман, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ давлатнинг мулкига айлантирилди. Ҳатто, миллат ва диндан қатъи назар, барча халқлар давлатнинг «жонли мулки» ҳисобланиб, «биз давлат кишиларимиз» ёки «партиянинг солдатларимиз» деган иборалар юзага келди.

«Ҳаммамизга маълумки,—деб ёзади Ислом Қаримов, — биз сўнгги 70 йил мобайнида давлатга қарамлик ва сизиниш ҳолатида яшадик. Мамлакатдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса, деярли ҳисобга олинмаган»¹.

Бор-йўғидан айрилиб ва шилиниб, манфаатлари оёқ ости қилинган халқнинг давлат томонидан белгиланган оз миқдордаги маошидан бошқа ҳаёт манбаи қолма-

¹ И. А. Қаримов. Бивдан озод ва обод ватақ қолсин, Т., 1994, 188-б.

ди. Давлат маош воситасида меҳнаткаш оммани хоҳлаган томонга эргаштириб юрди. Чунки маошдан айрилиш ёки давлатнинг чизигидан чиқиш фожиа билан тугарди. Шу боис давлатга сажда қилиш ва сиғиниш ҳамда содиқликни изҳор этиб туриш одат тусига айланди. Партияни кўр-кўрона улуғлаш ва олқишлаш авжига минди.

Марказ олтин, кумуш, уран, газ, пахта, ппак ва бошқа турли-туман бойликларни узлуксиз Россияга олиб кетаверди. Совет давлати чоризм давлати даврида асос солинган пахта яккаҳоқимлигини сунъий равишда шу даражада ривожлантириб юбордики, «пахта васвасаси» осмону заминни қоплади. У пахтадан олинадиган катта даромад илинжида ерни, сувни ва ҳавони заҳарлади, одамларни турли-туман касалликларга чалинтирди ва ўлим кўпайди. Шунга қарамай, пахта яккаҳоқимлигини изчиллик билан ривожлантириб борди. Агар 1918 йилда пахта толеси 18,5 млн пудни ташкил қилган бўлса, совет даврида 5—6 млн тоннага етказилди. Аммо, бу билан деҳқонларнинг турмуш даражаси яхшилангани йўқ, аксинча, қашшоқлашди. Айниқса, аёлларнинг аҳволи аянчли ҳолга тушди.

Совет ҳукумати табиатга ваҳшийларча муносабатда бўлиб, ҳаётий мувозанатга путур етказди. Ҳатто, Орол денгизини қуритишдан ҳам тоймади. Ўлкада минг йиллар мобайнида ҳаёт-мамотнинг устунлари бўлиб келган ажойиб ҳунармандчиликнинг илдизи билан қўпориб ташланганлиги ҳисобга олинса, фожиага фожиа улангани англашилади. Тўғри, совет даврида халқ маорифи, олий ва ўрта таълим тармоқлари, матбуот, фан ва маданият соҳалари кенг кўламда ривожланди. Кўплаб саноат корхоналари қурилди. Уларни инкор этиш адолатдан эмас, албатта.

Аммо, биринчидан, барча иқтисодий ва маданий ўзгаришларни кейинги 130 йил мобайнида Ўзбекистондан олиб кетилган турли-туман бойликларга таққосласак, улар денгиздан бир томчидир.

Иккинчидан, совет давлати томонидан «социализм тузумини» қуриш ва мустаҳкамлаш жараёнида миллионлаб кишиларнинг қириб ташланганлигини, сургунлар ва қамоқ жазоларини, вайронагарчиликлар ва мисли кўрилмаган талафотларни ҳам ёдда тутмоқ лозим. Бунинг устига-устак одамлар қаттиқ таъқиб,

назорат, хавф-хатар ва қўрқув остида яшаганликларини унутмаслик керак.

Учинчидан, фан ва маданиятнинг бутун фаолияти коммунистик ғоялар билан суғорилиб, мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини таъминлашга йўналтирилди. Улар адолатсизлик ва зўравонликка асосланган тоталитар тузумнинг энг муҳим устунларидан эди.

Ўзбекларда: «Қатиқ тўкилса юқи, сут тўкилса нима қолади?»—деган нақл бор. Совет давридан бизга мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртлари, матбуот, саноат ва сунъий суғориш тармоқлари, фан ва маданият ўчоқлари, янги ўзлаштирилган ерлар, транспорт воситалари, турар жойлар ва бошқа соҳалар мерос қолди. Гарчанд, улар жаҳон тараққиёти андозасидан жуда орқада қолган бўлса-да, лекин ҳозирги ҳаёtimизни таъминлашда асқотиб турибди. Уларни коммунистик ғоялардан тамомила тозалаш ва мустақиллик манфаатларига йўналтириш шу куннинг талабидир. Бу борада республикамиз улкан ютуқларга эришаётганлиги қувонарлидир.

Бизнинг орамизда, совет ҳокимияти бўлмаганда, фан ва маданият бунчалик ривожланмаган бўларди, деб юривчилар оз эмас. Мен бундай фикрга мутлақо қўшилмайман. Чунки ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида мустақил равишда қудратли империяларни, юксак фан ва маданиятни юзага келтирганлиги сир эмас.

Зеро, бундан минг йил илгари Ўзбекистонда олий ўқув юрти — мадраса ва академия ташкил топди.

Кези келганда советпарастларга шуни айтмоқчи-манки, 130 йиллик мустамлака давридаги оммавий қирғинлар, талон-торожлар ва даҳшатли очарчиликлар бўлмай, мустақиллик ҳукм сурганда, ҳозирда Ўзбекистон ўрта ҳисобда 100 млн. аҳолига эга бўлган қудратли ва гуллаб-яшнаган илғор давлат сифатида гавдаланиб турган бўларди. Бу шунчаки баландпарвоз гап эмас, балки тарихда кўрилган ҳақиқатдир.

Умумий хулоса шуки, совет давлати чоризм асос солган мустамлакачиликни ва миллий зулмни энг юқори bosқичга кўтарди. Натижада мазлум халқ бамисли «ёмғирдан қўтилиб қорга учради». Чунки чор ҳукумати даврида хусусий мулкчиликнинг ва диннинг дахлсизлиги сақланди. Совет даврида эса улар тақиқланди.

Маълумки, инсоният тарихида аллақачонлар қулчи-

лик «ўз ошини ошаб, ёшини яшаб», ўтган замонларнинг ёдгорлигига айланган. XX асрда эса уни тўғридан-тўғри жорий этишга шарт-шаронт йўқлиги туфайли, коммунистик ғояга йўғдирилган сиёсий найранг ва қиргин, зўравонлик билан амалга оширилди. У фавқуллоддаги ғайритабiiй ҳодиса бўлганлиги учун чуқур нлдиз ота олмай, империяни ичидан чиритиб юборди. Натижада совет давлати атом ва бошқа даҳшатли қуроллар билан шайланган қўшинга эга бўлишига қарамай, осонлик билан ағдарилди. Мазлум халқлар эса бирин-кетин қулликдан қутулиб, озодликка чиқдилар. Бу хусусда Ислом Қаримов шундай ёзади: «Қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда¹».

Марказий Осиёда бу шарафли вазифа биринчи бўлиб Ўзбекистонда адо этилди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ТИКЛАНИШИ

Қайта қуриш йиллари. 1981 — 91 йилларда яқиндагина жаҳонни ларзага солиб турган «социализм» ва тоталитар давлатнинг миси чиқиб, тобора ҳалокатга яқинлашиб бормоқда эди. Бунда, авваламбор, ғайритабiiй қулчилик тузумининг ўз-ўзидан ичидан чириши билан баробар, бутун мамлакатда демократик ғояларнинг тобора кучайиши муҳим ўрин эгаллайди. Аммо, жон талвасасига тушиб қолган қнзил империя ҳали яшаш умидидан воз кечмаган эди. Шу равишда, мамлакат ичра, бир-бирига қарама-қарши икки оқим шаклланиб, бпрн қандай бўлмасин империяни сақлашни, иккинчиси эса уни ағдаришни вазифа қилиб қўйган эди.

Куч ва имкон нисбатига келганда, империя тарафдорларининг мавқеи баланд бўлиб, улар қудратли қўшинга ва махфiiй кучларга эга эдилар. Шу боис улар сиртмоғидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай озодлик учун олиб борилаётган курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Хўш, тақдирни узил-кесил ҳал этувчи бундай шароитда Ўзбекистонда қандай сиёсат юргизилди?

¹ И. А. Қаримов. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз, Тошкент, 1993, 7—8-бб.

Биринчидан. Қайта қуриш йилларда халқнинг ўз-ўзини англаши ўсган сари тоталитар давлатга қарши нафрати ошиб ва демократик ҳаракатлар кучайиб борди. Айниқса, депутатларнинг, зиёлиларнинг ва умуман, жамият илғор вақлларининг озодлик гояларини тарғибот қилишлари муҳим ўрин эгаллади. Шу равишда мустақилликни тиклаш учун зарур шарт-шароит тобора етилиб борди. Эндиликда халқнинг хоҳиш-иродасини ва озодлик гояларини рўёбга чиқаришни бошқара оладиган, моҳир йўлбошчи «сув билан ҳаводек» зарур эди.

Шундай раҳбар Ислом Каримов мисолида яққол намоён бўлди. У ўз халқига таянган ҳолда, атрофига ватанга ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб, амалда «умумий фронтни» шакллантириб борди.

Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талафотларсиз тиклашга қаратилган чоралар кўрилди. Бордю, бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йўл қўйилса, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорларига қўл келган бўларди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, марказ билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо этарди. Акс ҳолда, унинг ғазаби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг кўрсатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли тўқнашувлар бўлганлиги ҳамон эсимизда турибди. Шу боис республикада юритилган тўғри сиёсат халқни бундай фожиалардан холи бўлишини таъминлади.

Иккинчидан. 1990 йилнинг 20 июнида Ўзбекистон Олий Кенгашида мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши ҳамда президент лавозимининг таъсис этилиши мустақиллик заминини бунёд қилишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Декларациянинг аҳамияти шундан иборатки, у миллий озодлик гояларини авж олдирди, кишиларни руҳлантирди, порлоқ келажакка умид ва ишонч бағишлади. Айни бир пайтда демократик гояларни шакллантирди. Унда ҳуқуқий ва демократик давлат мустақиллигининг устуворлиги, Ўзбекистоннинг Иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан муносабатлари шартномалар асосида белгиланиши ва ўзининг давлат белгилари (герб, байроқ, мадҳия)ни ўзи таъсис этиши кўрсатилган.

Декларация гарчанд ўша вақт шароитининг тақо-

зосига кўра шаклан иттифоқ доирасида, мазмунан мустақил бўлишни ифода этган бўлса-да, лекин у озодлик сари ташланган катта қадам бўлди. У келажакда Ўзбекистоннинг мустақиллигини узил-кесил тиклаш учун шарт-шароитни бунёд этди. Бу борада республика тарихида биринчи мартаба жаҳон андозаси даражасидаги олий мансаб — президентлик лавозимининг таъсис этилиши катта аҳамият касб этди. У раҳбарлигининг шунчаки кўринишларидан бири ҳисобланмай, моҳияти ва йўналиши жиҳатидан муҳим маънони ва мақсадни англатарди. Зеро, у мустақилликка ва озодликка даъват этган омиллардан бири ҳисобланади.

Учинчидан. Маълумки минтақамиз ва бошқа мамлакатлар тарихида мустақилликни тиклашга қаратилган халқ ҳаракатлари мағлубиятга учратилиб, минглаб кишилар ҳалок қилинган. Бунга кўп ҳолларда уларга билимдонлик ва тадбиркорлик билан бошчилик қилишга қодир раҳбарларнинг йўқлиги сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам, мен жамият ҳаётида шахсининг, яъни ҳукмдорнинг фаолиятига ҳал қилувчи омил сифатида қарайман. Масалан, Амир Темур фаолиятига назар ташлайлик. У катта ақл-идрок, жасорат, тадбиркор, билимдон ва моҳир сиёсат соҳиби бўлганлиги туфайли ўз атрофига мазлум халқни жипслаштириб, мустақилликни тиклади ҳамда қудратли империяни тузди.

Аммо, унинг вафотидан кейинги салкам 600 йил мобайнида эса, юзага келган тарихий шароитда Туркистонда ўзаро урушларни ва талон-торожларни ҳамда чет эл босқинчиларининг ҳужумларини бартараф қилиб, қудратли миллий давлат тузишга қодир ҳукмдор деярли чиқмади. Ниҳоят, кўз ўнгимизда бундай тарихий шахс намоеи бўлиб, унинг бошчилигида Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Шу вақтдан буён қуйидаги буюк ўзгаришларни гувоҳи бўлиб турибмиз.

Янги сиёсий тизим. Мустақиллик туфайли миллий давлат тикланиб, сиёсий-маъмурий тизим умуммиллат манфаатлари нуқтаи назаридан шакллантирилди. Натижада тоталитар тизимга зарба берилиб, давлат бошқаруви миллийлаштирилди. Умумиттифоқ вазирликлари ва бошқармалари тугатилди. Биринчи навбатда ўз халқига ва ватанига содиқ «олий кенгашни» шакллантирилиши катта аҳамият касб этди. Эндиликда Ўзбекистон ўзининг чинакам президентига, парламентига, конституциясига, байроғига, герб ва мадҳиясига эга бўлди.

Ўзбекистон қуролли кучлар вазирлигининг ва миллий гвардиянинг, айниқса, миллий қўшиннинг ташкил топиши ғоятда катта ютуқ бўлди. Маълумки, миллий қўшин 130 йнллик мустамлака даврида бўлмаган эди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо қилиниши ва байроғининг у ерда ҳилпираб турниши бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодисадир. Шунингдек, ўнлаб давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатилди.

Шу равишда Олий Кенгашнинг 1991 йил 31 августда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги баёнотида зикр қилинган вазифалар тўла амалга оширилди. Буларнинг орасида 130 йил «қафасда» ушлаб турилган миллат жони бўлган тилимизга давлат мақомининг берилиши мустақилликни ифодаловчи омиллардан бўлди. Умуман, мустамлакачиликка, маъмурий буйруқбозликка, тўрачиликка, адолатсизликка асосланган қалбаки сиёсий тизим йўқ қилиниб, том маънода миллий давлат шакллантирилди. Демократия ва ҳуқуқий давлатнинг пойдевори мустаҳкамланмоқда.

Янги иқтисодий тизим. Мустақиллик шарофати туйғулди. Ўзбекистон ўз ҳудудидаги ерлар, сувлар, турлитуман бойликлар ва умуман, табиатдаги барча мавжудотнинг ҳақиқий эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётдаги энг муҳим туб ўзгаришлардан бири ҳисобланади. Иккинчи йирик ўзгаришлар иқтисодиётни мафкурадан батамом холи қилинишида ўз аксини топди. Учинчи туб ўзгариш мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший хизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат тасарруфидан чиқаришдан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар «пахта васваси» йўқ қилинишида ҳам намоён бўлди. Маълумки, совет даврида авжига миндирилган «пахта яккаҳокимлиги» мустамлакачилик сиёсат, зулм, турли-туман офат ва азобуқубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисодиётни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқартирилаётганлиги, ғаллачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг ўсаётганлиги муҳим ўрин эгалламоқда.

Саноат соҳасида ҳам салмоқли ўзгаришлар кўзга ташланмоқда. Чунончи, уларда кўпроқ (жаҳон андозасига мос тушадиган) тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма корхоналарнинг ташкил қилинишидаги муваффақиятлар таҳсинга лойиқдир. Бугун республикада қўшма корхоналар сони 3600 дан ошиб кетди. Автомобиллар ишлаб чиқарадиган, тилла, нефть ва бошқа саноат тармоқлари қурилиши Республика саноатини катта янгиликлар билан бойитди ва такомиллаштирди. Ғалла ва нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб борилаётган ишлар ўз самарасини бермоқда.

Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим янгиликларидан биридир. Улар деҳқонларни иш билан таъминлашга ва турмуш даражасини кўтаришга ижобий таъсир этади. Ҳозирда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар республиканинг қўл остидадир. Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштирилиши ва ҳуқуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги маъқеи ўсмоқда.

Демак, кейинги салкам беш йил мобайнида хусусий мулкчиликка асосланган янги иқтисодий тизимнинг пойдевори бунёд этилди. Унинг моҳияти ва йўналиши Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишдан тамомила холи этишдан иборатдир.

Туб маънавий ўзгаришлар. Мен бу масала бўйича сўз юритилганида, биринчи ғалда, коммунистик ғоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутаман. Ҳақиқатан ҳам, бу ғоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий ўзгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгарини оёқ ости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга, маросимларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар ўтмиш тарихи, буюк олиму фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан ғурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўлдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар ўз куч-қудратини кўрсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, кўплаб маежид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгиликларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият ўрнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб ўзгаришларидан бири бўлди.

Ижтимоий фанларнинг соҳаларида, жумладан, адабиёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодлик ва ватанга содиқликни мадҳ этувчи асарлар чоп этилмоқда. Илгари бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланган ҳамда қаттиқ жазоланган.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳ ва умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда.

Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеа қуйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эгадир.

Биринчидан юқорида шарҳланган икки хилдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар бир-бирларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин фарқи мавжуд. Уларнинг бири қонларга ва азобу уқубатларга беланган, хусусий мулксиз ва динсиз жамиятни ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ўз ичига олган эди. Иккинчиси эса, қуллик ва манқуртлик занжирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни тиклаб, хусусий мулкчилик, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунингдек, совет қулдорлик давлатининг ўрнига тамомила янги сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил миллий давлат бунёд қилинди.

Совет тузуми бамисоли борлиқни ёндириб кулга айлантирувчи бўлса, миллий тузум сув каби ҳаёт чашмаси бўлмоқда.

Шундай қилиб, мустақиллик ўрнатилган кундан Ўзбекистонда туб ўзгаришлар таъминланмоқда. Шу боис мен ўша кунни исми жисмига монанд равишда «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилобнинг асл маъноси туб ўзгариш демакдир. Унинг бу хусусияти қанчалик тўғрилигини ҳаётимизда кўриб турибмиз.

Айтиб ўтиш лозимки, совет даврида инқилобий ҳаракат ва ўзгариш маъносида қуроли тўнғариш, сўнгра хусусий мулкчиликни йўқ қилиш асосида жамиятни остин-устун қилиш ва тоталитар сиёсатни юргизиш тушунилган. Бундай синфий зиддиятлар ва шафқатсиз курашларга асосланган инқилобнинг ғайритабiiий, яъни ваҳший хилидир, холос. Пировардида империя қулашининг сабаби ҳам худди шунда бўлганлигини унутмаслик даркор. Аслида инқилобий ўзгаришларнинг энг тўғри ва самарали йўли ислохотларни эволюцион

тарзда изчиллик билан амалга оширишдан иборатдир. Бунинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари тажрибаси, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин.

Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали намойишлар ва тўс-тўполонлар билан эмас, балки маълум халқнинг хоҳиш-иродасини ва эзгу мақсадларининг маҳсули сифатида Ислом Каримовнинг ташаббуси ва амалий чоралари туфайли юқоридан пастга йўналтирилди. Борди-ю, озодлик ҳаракати ҳукм сураётган мустабид давлат билан тўқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, у вақтда инқилоб пастдан бошланиб, юқорига кўтарилган бўларди. Агар ҳокимият вакилларининг ташаббуси билан иш юритилса, у вақтда инқилоб юқоридан бошланади. Бизда мана шундай тарзда мустақиллик тикланди. Бунда халқнинг ҳам, Ислом Каримовнинг ҳам қалбидаги озодлик ғоялари бир-бирлари билан қоришиб ва чатишиб кетиб, умуммиллат манфаатларини ифода этувчи қудратли тўяқин ва кучга айланди. Демак, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни юқоридан пастга йўналтирилишида ўз ифодасини топди. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амалга оширилишида намоён бўлди.

Хўш, нима учун шундай бўлди?

Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талафотларсиз содир бўлишида Республика раҳбариятининг хизмат беқиёс катта бўлди. Агар, у, мустақилликни хоҳлаганда, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб қонли тўқнашувларни уюштириши ҳеч гап эмас эди. Аксинча, бунга йўл қўймаслик чораларини кўриш билан бирга, шахсан президент Ислом Каримов олдинги сафда туриб, мустақиллик ташаббусчиси сифатида иш юритди. Маълумки, Тошкент шаҳри Марказий Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ ўчоғи ҳисобланиб келган. Бу ерда империя тарафдорларининг кучлари етарли даражада бўлиб, ўйламай босилган ҳар бир қадам тўқнашувларга сабаб бўлиши мумкин эди. Аммо, Республика раҳбарияти шу даражада усталик билан ҳаракат қилдики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғургандек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўсқинликларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учинчидан, 31 август воқеасининг муҳим хусусиятларига унинг бутун Марказий Осиё республикала-

рида биринчи бўлиб содир бўлганлигини киритиш мумкин. Бу мисли қўрилмаган жасорат, мардлик, эркесварлик ва мустақиллик намуналари барча республика халқларини ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳамон ёдимиздадир. 31 август инқилоби кўп республикаларни бош кўтаришга ва мустақилликни тиклашга даъват этган муҳим тарихий воқеадир.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули бўлмиш янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналиши бўйича ҳам бошқа республикаларга ибрат бўлинди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи бўлиб, янги хилдаги конституцияни, байроқни, гербни, мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таъсирини инкор этиб бўлмайди. Шунингдек, она тилига давлат мақоми беришда, миллий қўшин ташкил этишда, сиёсий, иқтисодий ва маънавий ислохотларни амалга оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улуғламоқчи ёки кўкларга кўтармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳақиқатни англаймоқчиман, холос. Шунингдек қувонарликни, уни қардош республикаларнинг ўзлари ҳам тан олмақдалар.

Демак, 31 август инқилоби билан ҳар жиҳатдан ғурурланишга ва фахрланишга ҳақлимиз.

Тўртинчидан, 31 август инқилоби фавқулоддаги бир ҳодиса бўлмай, ўзбек халқининг ўтмишда чор ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган курашларининг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят, ота-боболаримизнинг дарё каби оққан қонлари ва мислсиз талафотлари беҳудага кетмай, ўз самарасини берди. Бу шу ҳақда гувоҳлик берадики, чет эл босқинчиларининг 130 йил мобайнида миллий озодлик ҳаракатларини қўпориб ташлашга қаттиқ ҳаракат қилишларига қарамай, ёвуз мақсадларига эриша олмадилар. Пировардида, вақт-соати келиб, шароит этилиши биланоқ, халқнинг юрагидаги озодлик ғоялари вулқон каби отилиб, асрий орзулар ушалди. Шу равишда 31 август инқилобининг хусусиятлари хусусида фикр юритилганида, унинг тарихан шаклланган замини, яъни илдизлари мавжудлигини инобатга олиш лозим.

Охириги икки сўз: 31 августда шундай буюк воқеа содир бўлдики, унинг аҳамияти беқиёс каттадир. Менинг назаримда, ўша ниҳоятда улуғ кунда ва айни пайтда жуда хавф-хатарли кезларда, юртбошимиз

Ислом Қаримов ва жамоа аҳли яқдиллик билан иш юритди. Ўша вақтларда даҳшатли фожиаларнинг юз бериши эҳтимолдан холи эмас эди. Шунга қарамай, ниҳоятда билимдонлик билан юритилган сиёсат туфайли талафотларсиз мақсадга эришилди. Бу мураккаб ва масъулиятли шароитда президент Ислом Қаримов моҳир давлат арбоби сифатида беқиёс катта ўрин эгаллади. Унинг номи мустақил ўзбек давлатининг асосчиси, янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг меъморчиси сифатида тарих саҳифаларига битилди.

«Ўзбекистон овози» г., 1996, 12 ноябрь.

ИСТИҚЛОЛ УЧУН БИРЛАШАЙЛИК¹

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон жумҳурияти Олий Кенгаши Президент Ислом Қаримовнинг ўзбек халқининг асрий орзу ва продасини ифода этиб, Ўзбекистон мустақиллигини эълон қилиш хусусидаги таклифини бир овоздан қўллаб-қувватладилар. Сентябрь ойининг биринчи куни мустақиллигимиз рамзи сифатида бундан буён умумхалқ байрами деб белгиланди. Бу хушxabар аҳолининг барча табақаларининг қалбини шу даражада тўлқинлантириб юбордики, бундай ҳис-туйғуларни тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Кишилар шодлик ила бир-бирларини бу улуғ воқеа билан муборакбод этдилар. Ахир ўзингиз ўйланг, 130 йиллик давр ичида мустамлакачилик ва миллий зулм, қиргинбарот ва азоб-уқубат, очарчилик ва йўқчилик ҳамда хавотирлик ва таъқиб исканжасида ҳаёт кечириб келган халқ учун мустақиллик ва озодликка эришишдек бахт бўладими? Эндигина кишиларда келажакка ишонч ва умид ҳосил бўлди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳозирги мураккаб шароитда узоқ вақтлардан буён халқимиз бойлигини ўзлаштиришни қон-қонига сингдириб юборган марказга қарши чиқиш ва ундан юз ўгириш осон иш эмас. Бунинг устига орамизда ҳамон совет даврини қўмсовчилар ёки узоқни кўролмайд пала-партиш иш юритувчи айрим гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари марказга қўл келиб, вазиятни янада оғирлаштирмоқда.

Яқинда «Известия» газетасида эълон қилинган ма-

¹ Мазкур мақола 1991 йилнинг сўнгги ойларида чоп этилган.

қолада Ўзбекистон сафдан узилиб қолган вагонга ўхшатишган. Бу билан мақола муаллифи вагон паровозидан, аниқроғи марказдан ажралиб қолди, энди бир жойда қимирламай яққаланган ҳолда тураверади, демоқчи шекилли. Йўқ, асло бундай бўлмайди. Чунки кўп ва хилма-хил бойликларимизни узлуксиз тортиб келаётган етти-ёт бегона паровоздан ажралиб, қонимиз, тапимиз ва тақдиримиз бир бўлмиш ўзимизнинг паровозимизга уландик. Бу паровоз Ўзбекистон аҳлини мустақиллик ва эркинлик йўлида мардонавор бошлаб порлоқ келажак ва бахт сари боради. У жумҳуриятимизни қуршаб турган «темир панжара»ни ёриб бизни жаҳон майдонига ҳам олиб чиқади. Вақти келиб Ўзбекистонда хорижий мамлакатларнинг элчихоналари очилади. Шу билан бирга ватанимизнинг вакиллари чет эл давлатларида фаолият кўрсатадилар. Қардош жумҳуриятлар билан ҳам сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларимиз юксалиб бораверади.

Хуллас, Ўзбекистон келажакда жаҳоннинг гуллаб-яшнаган буюк давлатларидан биринга айланишига шубҳа йўқ. Чунки ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида буюк олимларни, шоир ва адибларни ҳамда санъаткорларни ва давлат арбобларини етиштириб умумжаҳон тараққиётинга муносиб ҳисса қўшди. У, ўзида зўр истъодни, меҳнатга муҳаббатни, ўз ватанига содиқликни ва юсак одоб-ахлоқни мужассамлаштирган халқдир. Шунингдек, юртимизда олий сифатли олтин, уран, кумуш, газ, пахта, ипак, қорақўл ва бошқа хилма-хил бойликлар мавжуд. Қулай жуғрофий ўрни-миз, ажойиб иқлим шароитимиз ҳам биз учун катта ютуқдир.

Табий равишда савол туғилади: Хўш нима учун баён этилган моддий ва маънавий бойликларнинг эгаси бўла туриб, халқимиз ўз мустақиллиги ва эркинлигини йўқотиб чет эл боқинчиларнинг ҳукмронлиги остида яшаган даврлари бўлган? Бундай даҳшатли аҳволга тушишга, биринчи навбатда, ўтмишда ҳукмрон доираларнинг ўзаро фитна фасодларини, жанжаллари ва урушлари сабаб бўлган эди.

Бундай ҳолатни бошқа мамлакатлар мисолида ҳам учратиш мумкин. Бироқ, улар бизда бирмунча қизғин тус олган. «Қасални яширсанг, иситмаси ошкора қилади» деганларидек, тарих саҳифаларига назар ташласангиз хоинлик, ўзаро чиқишмовчиликлар ва уруш-

лар «миллий нуқсонимиз» эмасмикан деган фикрни туғдиради. Бундай дейишга тил бормайди, албатта. На-чора уни англаш ва йўқотиш фойдадан холи эмаслигини назарда тутиб айтишга мажбурмиз. Наҳотки, бир гуруҳ хоинлар ватан тақдирини ҳал қилса? — деган савол туғилади. Бунга жавоб шуки, кичкина чаён, ари ўзидан печоғли йирик ва кучли одамнинг ўрни ва жойини топиб чақиб ўлдирганидек битта-иккита ёки бир гуруҳ ватан хоинлари «заҳарли нишлари» билан қудратли давлатни йиқита олади.

Бу ҳақда тарихда мисоллар тўлиб-тошиб ётибди. Айрим мисолларни келтирамиз: маълумки XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида буюк хоразмшоҳлар давлати ҳукм сурган. Унинг шимоли-ғарбий чегараси Орол денгизи ва Каспий денгизи билан ўтиб, жануби-ғарбда Ироққа қадар борар эди. Жануби-шарқий чегараси Ғазна вилоятидан, шимоли-шарқий чегараси эса Еттисув ва ҳозирги Қозоғистон чўлларидан ўтар эди. Хоразм шоҳи саройида 27 та ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ноғора чалар ва бу буюк давлатнинг шоҳи Муҳаммад Искандари Сони, яъни машҳур македониялик Александрга нисбатан уни Иккинчи Александр деб аталган. Буюк хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Урганч дунёдаги энг йирик ва тараққий этган шаҳарлардан бири ҳисобланган.

Шундай оламга донғи кетган хоразмшоҳлар давлатининг тақдирини бир гуруҳ хоинлар ҳал қилиб, уни харобага айлантирган. Чунончи йирик хоразмлик савдогар ва ўта мансабпараст Маҳмуд Ялавоч Чингизхонга сотилиб, унга хоразмшоҳлар давлатининг ички сирларини, заиф томонлари ҳамда йўллари ҳақида маълумотларни берди. Чингизхон Маҳмуд Ялавоч ва бошқа сотқин кишиларга таянган ҳолда Туркистон ўлкасини босиб олнб юз йиллар мобайнида қўлга киритилган иқтисодий ва маданий меросни остин-устун қилиб ташлади. Бутун ўлка вайрон қилинди ва таланди.

Бу ҳақда ўша даврнинг йирик тарихчиси Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Агар кимки: "Тангри таоло одамни ато қилганидан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда бу тариқа ҳодиса рўй бермаган",—деса унинг гапи ҳақдир. Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлисиди Навухудо Носорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси шарифни вайрон

қилганидир. Бу лаънати мўғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда мўғуллар қириб ташлаган одамлар ўлдирилган исроилликларнинг сонидан кўп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача Яъжуж ва Маъжуждан бўлак бундай даҳшатли асло кўрмаса керак. Булар (мўғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмадилар, хотинларни, эркакларни, гўдак болаларни ўлдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қориналарини чавоқлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар».

Чингизхон қўшинлари минглаб одамларни асирга айлантириб, Мўғулистонга юбордилар ҳамда қул каби ишлатдилар. Ўзбек шаҳарлари ер билан яксон қилинди. Урганч шаҳри Амударё сувига бостирилди.

Баён этилган мисли кўрилмаган даҳшатли фожиа Маҳмуд Ялавоч бошлиқ бир гуруҳ сотқинлар фаолиятининг маҳсули эди. Чингизхон ва унинг ворислари Маҳмуд Ялавочни ўзларининг Туркистондаги бош вакили қилиб қўйди. Сўнгра уни Пекин генерал-губернатори қилиб тайинлашди.

Урта Осиёда Маҳмуд Ялавоч ўрнига ўғли Масъудбек тайинланди. Бу ота-бола 70 йилдан ортиқ мўғул босқинчиларининг ноиб сифатида Туркистонни бошқариб турдилар. Улар ҳар йили кўп бойликларни Чингизхон хонадонига юбориб турдилар.

Кейинчалик Туркистонда Амир Темур шундай бир қудратли давлат барпо этганики, келажакда унинг тор-мор этилиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига келтирмаган эди. Бироқ XIV асрнинг охирида ва XV асрнинг бошларида Султон Ҳусайн Бойқаро саройида бир гуруҳ фитначи ва сотқин гуруҳлар сувни шу даражада лойқатиб юборадиларки, у ўз неварасини қатл қилиш ҳақидаги фармонга имзо чекканини билмай қолди. Бунинг оқибатида Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўғли Бадиуззамон ўртасида ашаддий душманчилик туғилди. Бу ҳамжиҳатликнинг йўқолишига ва қора кучларнинг кучайишига олиб келди. Бундай ҳолат анча илгари, Улуғбек ҳукмдорлиги вақтида ҳам юз бериб, у ҳам қатл қилинган эди. Натижада қора кучлар ҳаракати Темурийлар давлатининг барҳам топишига олиб келди.

XVI—XIX асрнинг ўрталарида, яъни 350 йилдан ортиқ вақт ичида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ўза-

ро урушиб, қанчадан-қанча одамларни ҳалок қилдилар. Мамлакатда инқироз ҳукм сурди. Ваҳоланки, бу вақтларда Туркистоннинг ёнбошида чор ҳукумати тобора кучайиб, ўзбек хонликларини босиб олишга ҳаракат қилаётгани равшан эди. Бу хавfli душманга қарши бир ёқадан бош чиқариб, тайёргарлик кўриш ўрнига, ўзбек хонликлари ўзаро урушни давом эттириб, ўзларини ҳалокат ёқасига олиб келдилар. Сотқин гуруҳлар чор ҳукуматига хонликларнинг ички аҳволи ҳақида муҳим маълумотларни етказиб турдилар. Уларнинг фаолияти, айниқса, рус қўшинлари ўлкага бостириб кирганларида кучайди. Туркистон шаҳрини рус аскарлари мусохарага олиб, сўнгра улар ҳужум билан у жойни эгалладилар ва кўп одамларни ўлдирдилар. Бу воқеа 1864 йилнинг 14 июнида юз берган эди.

Хусусан, айрим амалдорлар, ҳатто, шайхлар ва қозилар чор ҳукуматига хайрихоҳлик билан қараб қўлларидан келганича ёрдам бердилар. Шунинг учун ҳам улар рус расмий ҳужжатида «рус давлатига содиқ кишилар» деб баҳоланди. Шунингдек, улар рус унвонлари ва ҳукумат орденлари билан мукофотланди. 1867 йилда шайхулислом Носир Мулла Исҳоқ, қозикалон Юсуфхўжа Абдулла Хўжаев, қози Қаландархўжа Жунайдуллаев ва бошқа хоинлар Петербургда шахсан император Александр II томонидан қабул қилинди. Уларга зўр иззат ва ҳурмат кўрсатилиб, Петербургнинг диққатга сазовор жойлари билан таништирилди. Ватан хоинларини бунчалик ҳурмат қилиниши бежиз бўлмаган, албатта. Чунки, уларнинг ёрдамлари туфайлигина чор ҳукумати халқнинг қаҳрамонона курашини енгишга муваффақ бўлган.

Бу ҳақда яна бир мисол: Тошкент аҳолиси генерал Черняев бошлиқ рус қўшинлари ҳужумини бир неча бор қайтариб, шаҳарни қаҳрамонона ҳимоя қилдилар. Бундай нозик ва масъулиятли вақтда сотқин Абдураҳмонбек генерал Черняев томонига қочиб ўтиб, Тошкентга келадиган сувни Чирчиқдан келадиган жойдан буриб юбориш билан шаҳарни сувсиз қолдириш йўлини ўрагатади. Генерал Черняев бу таклифни дарҳол амалга оширади. Дарҳақиқат, сувсизлик ўз кучини кўрсатди. «Тошкент шаҳри, — дейилган Солиҳ Тошкандий асарида, — зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 сига, яъни 42 кун сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Бухоро, Хоразм ва фаргоналиклар ёрдам

бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дини учун қаттиқ туриб урушни давом эттирди. Сешанба кuni ярим кеча ўтгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари шаҳарга хиёбон дарвозаси ва қалъаннинг девори устидан кирди. Шундан кейин ҳам кўчаларда уруш давом этди. Бу ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уйларга ўт тушиб, оч, ташна, сувсиз яккама-якка уруш бўлиб охирида ярашиш сулҳи тузилди».

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, ватанимизнинг мустақиллиги ва эркинлиги бой берилишида, сотқин ва хоин гуруҳлар билан бир қаторда, нобоп кишиларнинг ҳокимият тепасига чиқиб қолиши ҳам сабаб булган. Шарқ мамлакатлари, хусусан, Туркистонда ҳокимиятга меросхўрлик кўп ҳолларда мустақиллик ва тараққиётнинг барбод бўлишига олиб келган муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Чунки у ёки бу истеъдодли ва билимдон ҳукмдорнинг фарзандлари ҳамма вақт ўзига ўхшаган бўлавермаган. Бироқ шунга қарамай, тахт ношуд бўлса-да, фарзандга ўз-ўзидан мерос сифатида қолаверган. Бу ҳолатда қанчалик давлат қудратли бўлмасин, барибир вақти келиб инқирозга учраган. Масалан, Амир Темур давлатини олайлик. Унинг авлодлари ичида унга ўхшаш ҳукмдор чиқмади. Натижада вақтлар ўтиши билан салтанатда парокандалик чуқурлашиб бораверган.

Пировардида Султон Ҳусайн Бойқаронинг сиёсий жиҳатдан ожизлиги орқасида қора кучлар устун келиб те мурийлар давлати ағдарилди. Гарчанд Султон Ҳусайн Бойқаро буюк бобомиз Алишер Навоий туфайли ўзбек маданиятининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган бўлса-да, лекин мураккаб сиёсий масалаларни ҳал қилишга қодир эмаслигини кўрсатди. Ваҳоланки, ҳар бир давлат арбоби сиёсатда билимдонлик, сезгирлик, изчиллик ва жасорат сингари олий фазилатларни ўзида мужассамлаштирамоғи керак.

Амир Темурнинг таърифича, ҳукмдор ҳузурида ўз фикрини ва мулоҳазаларини айтишга ботинолмайдиган ҳамда ўз соясидан чўчийдиган қул табиатли мансабдорлар давлатнинг энг хавfli душманларидир. Чунки улар ўзларининг ожизлиги ва жасоратсизлиги орқасида икки юзламачилик билан иш юритадилар. Улар, борди-ю, ҳукмдор оқни қора деса, қора деб ёки қорани оқ деса, оқ деб ўзларини гўё унга содиқлигини билдиримоқчи бўладилар. Кези келганида эса, ўз ҳукмдорига

ва ҳатто, ватанига хиёнат қилишдан тўймайдилар. Шу боисдан буюк Амир Темур қул табиатли амалдорларни ёқтирмайди, ўз қадру қимматини, виждонини, ор-номусини ва гурурини сақлай оладиган кишиларни давлатнинг устун деб ҳисоблаган.

Минг афсуски, бизда, кейинги асрларда Амир Темурга ўхшаш моҳир давлат арбоблари дунёга келмади. Тўғри, XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хони Абдуллахон анча кучли давлат барпо этишга эришиб, ҳатто, Сибирь хонлигини ўз таъсири доирасига олди. Бироқ, унинг ўлиmidан кейин яна парокандалик бошланиб, тахт тепасига бирин-кетин қобилиятсиз ва нодон кишиларнинг чиқиши орқасида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари бир-бирларини «ғажиб» келди.

Ҳатто, рус қўшинлари бостириб келганда ҳам, уларнинг ўртасида уруш тўхтамади. Масалан, лашкарбоши Алимқул бошчилигида Қўқон аскарлари ва шаҳар ҳимоячиларининг Чимкентда генерал Черняев аскарлари устидан қўли баланд келиб турганида, Бухоро хони Музаффархон Қўқонга ҳужум қилганлиги ҳақидаги хабар келади. Алимқул жанг майдонини ташлаб, ўз қўшини билан Қўқонга қайтишга мажбур бўлади. Шундан кейин ўз ҳолига ташланган ҳимоячиларнинг кучи заифлашади. Генерал Черняев эса фурсатдан фойдаланиб Чимкентни босиб олади.

Рус қўшинлари Тошкентга биринчи ҳужум уюштирганидаёқ, шаҳар аҳолиси номидан Бухоро хони Музаффарга ёрдам сўраб мурожаат қилинди. Бироқ, Музаффархон тошкентликларнинг илтимосини инobatга олмади.

1917 йилда Туркистон генерал-губернаторлигида совет ҳокимияти ўрнатилди. Бундай ўзгариш Бухоро ва Хива хонликларида рўй бериши турган гап эди. Бироқ, уларнинг ҳукмдорлари буни яхши англасалар-да, душман ҳужумидан сақланишга қаратилган муҳим чораларни кўрмадилар. 1920 йилда Фрунзе бошлиқ аскарлар Бухоро шаҳрига бостириб кирганларида, Олимхон арзимаган бойлик билан Афғонистонга қочди. Фрунзе амир хазинасидан олинган икки вагон тиллани ва бошқа турли-туман ноёб бойликларни Москвага жўнатди.

Мен 60-йилларда Бухоро амири хазинасини вагонларга ортишда қатнашган тошкентлик Муродхўжа ака деган киши билан суҳбатлашганимда, тиллаларни кичик от, қўй, бузоқ ва бошқа шаклларда кўрганлигини

ҳамда уларни вагонга ортишда қатнашганлигини айтган эди. Тиллаларни қоп ва сандиқларда сақлашдан кўра, шундай шаклларга киритиб сақлашдан мақсад, таланишнинг олдини олиш бўлган. Борди-ю тиллалар шаклсиз бўлса, уни қопдан ёки сандиқдан кимдир маълум қисмини олса, билинмай қолиши мумкин экан. Текширилганда осонлик билан шакллар сони ва кўриниши ҳисобга олинган. Қалтафаҳмлики қарангки, Олимхон шунча бойликларни хавфсиз жойга яширмаган экан.

Менимча, юқорида баён этилган маълумотлар, мамлакатнинг мустақиллигини қўлдан чиқариши ва бойликларни таланиши сабаблари ҳақида етарли тушунча ҳосил қилади.

Маълумки, Туркистоннинг кўп асрлик тарихи давомида аҳмонийлар, македониялик Александр, араб халифалари ва Чингизхон сингари жаҳонгирларнинг ҳукмронлик қилган вақтлари бўлган. Улар чигирткага ўхшаб ёпишиб, ўз ҳукмдорликларини ўрнатгандан кейин ўлканинг бошқарувини, асосан, туб аҳоли вакилларига топшириб, белгиланган солиқ, ўлпонларни олиб турганлар.

Бироқ, чор ҳукумати ўлкага ўрнашиб ҳокимиятни бутунлай ўз қўлига олди. Ўзбекларни олий ва ўрта бошқарув ташкилотларига мутлақо яқинлаштирмади. Чор ҳукумати ўзбекларнинг терисини шилаётганини яхши англаб уларнинг сиёсий онгининг ўсишига ва ўзини ўзи англашига йўл қўймасликка жон-жаҳди билан киришган эди. У шу нуқтаи назардан миллий тил ва миллий маданиятнинг ривожига тўсқинлик қилди. Ҳатто, халқимизни ўз номи билан эмас «инородец», «туземец», «варвары», «азиатцы» ва бошқа исмлар билан атади. Ўзбеклар қаттиқ мустамлакачилик ва миллий зулм остида ҳаёт кечирди. Туркистон Россиянинг хом ашё манбасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди.

Шуларга қарамай миллий буржуазия ва зиёлиларнинг айрим сотқин вакиллари рус императорини кўкларга кўтарувчи мақолаларни чоп этдилар ҳамда оташин нутқлар билан чиқдилар. Бу ҳолат, айниқса, 1916 йилги халқ қўзғолони вақтида ҳамда Романовлар сулоласи қил устида турган кезларда содир бўлди. Уша йили мустақиллик ва эркинлик учун кўтарилган умумхалқ қўзғолонига раҳбарлик қила оладиган куч топилмади. Натижада бу гал ҳам озодлик кураши мағлубиятга учратилди.

Совет даврида украинлар, ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, қирғизлар, озарбойжонлар ва бошқа халқларнинг ҳаммаси кўпдан-кўп азоб-уқубатларни, қирғинларни, қувғинликларни ва йўқчиликларни бошидан кечирди.

Хўш, коммунистик партия сиёсатининг моҳияти ва йўналиши қандай бўлган эди?

Биринчидан, партия зўравонликка ва адолатсизликка асосланган ички ва ташқи сиёсатни юргизди. У 1917 йилдан, яъни ҳокимият тепасига чиқишидан бошлаб, фуқаролар уруши, «босмачилик», халқ душмани, колхозлаштириш, Иккинчи жаҳон урушида асирликка тушганлиги, тилни қисиб юрмаганлиги ва бошқа турли-туман баҳоналарни рўкач қилиб, миллионлаб кишиларни қатл қилди.

Диктатор Сталин ҳукмронлиги даврида камида 40 млн киши ўлдирилганлиги маълум. Бундан ташқари 100 минглаб одамларнинг умри қамоқхоналарда, лагерларда ва сургулларда чириди. «Қора рўйхат»га тиркалган қанчадан-қанча одамлар таъқиб ва хавотирликлар остида юрдилар. Бутун мамлакатда чақимчилик, ифвогарлик ва туҳмат қилиш авжига чиқди.

Ўз фуқароларини қирғин қилган ва эзиб сувини ичган бундай давлатни тарих билмайди. Ҳатто, ваҳшийликда донғи кетган Чингизхон ва Гитлер ҳам ўз фуқароларига нисбатан бунчалик муносабатда бўлишни хаёлларига ҳам келтирган эмас. Бутун мамлакат халқларини «темир панжара» ортида ушлаб хорижий мамлакатлардан ажратиб қўйилди. Бундай ҳолат жаҳон тарихида биринчи бўлишидир. Хуллас, коммунистик партия инсон ва халқро ҳуқуқларни инкор қилиб, фуқароларни қаттиқ зулм исканжасида ушлаб турди. Айниқса, ислом динидаги фуқаролар қаттиқ жабрландилар ва оёқ ости қилиндилар.

Иккинчидан, партия «ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси» ҳақида ҳамisha кўпириб гапираверди. Лекин амалда чор ҳукумати вақтидаёқ ўрнатилган миллий зулмни шу даражада авж олдириб юбордики, уни таърифлашга сўз ожизлик қилади. Аввало, Ўзбекистонни ва бошқа жумҳуриятларни мустақиллик ва эркинликка эришишига йўл қўймади. Тўғри, партия ва давлатнинг олий раҳбарликларига ўзбеклар тайинланди. Лекин улар марказнинг итоткор хизматкорлари ҳисобланган эди, холос. Кўп ҳолларда назорат ва иш юритиш

руслардан тайинланган ўринбосарларнинг ихтиёрида бўлган.

Ўзбек тили эмас, балки рус тили давлат ва илм-фан тилига айлантирилган эди. Бу камдек халқ тарихий замиларидан узиб ташланди. Ислон дини, ўтмиш тарихимиз ва миллий анъаналаримиз ҳам «ҳибсага» олинди. Бундай ҳолатга норозилик билдирувчилар миллатчиликда айбланди ва жазоланди.

Партия ва ҳукумат туб аҳолининг миллий онги ўсишини аввал бошидан бўғиб ташлади. Меҳнаткаш омманинг сиёсий фаолияти шу даражада тизгинлаб ташландики, улар қуллик тизимининг азобини чека туриб, партия ва ҳукумат шаънига қарсақлар чалавердилар ҳамда миннатдорчилик билдиравердилар. Бундай қилиш самимий бўлмай, қўрқиш, эҳтиёткорлик ва таъқибнинг маҳсули эди, албатта. Эндиликда партиянинг миллий сиёсати ғирт кўзбўямачиликдан иборат эканлиги ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

Учинчидан, коммунистик партиянинг аграр сиёсати ҳам мустамлачилик асосига эга эди. У сув ва ерларни деҳқонларнинг қўлидан тортиб олиб, давлатники қилди. Хусусий мулкчиликка ва эркин савдо-сотиққа зарба берилди. Деҳқонлар юқоридан берилган кўрсатма асосида экинларни экиши шарт эди. Улар ишлаб чиқариш қуролирига, хусусан, техникага эгалик қилишдан ҳам маҳрум этилди.

Ҳукумат ўз ихтиёрича деҳқончилик маҳсулотларига нарх қўйди ҳамда уларни тақсимлашии қатъий суръатда белгилаб берди. Бутун жумҳуриятда пахта яккаҳокимлигини ўрнатиб, уни арзимаган нархда олиб, деҳқонга саноат моллари ва техникани қимматга ўтказди. Деҳқонлар зиммасига турли солиқлар ва тўловлар юклатилди.

Кўп асрлар мобайнида яратилган ажойиб боғлар йўқ қилинди. Ҳатто, Сталин даврида ҳар бир туп мевали дарахтга ва токка оғир солиқлар солиниши натижасида шаҳар ва қишлоқларда уларнинг қирқиб ташланганлиги эсимдан чиққани йўқ.

Пахта ва ундан тайёрланган турли-туман маҳсулотлардан олинадиган даромадларнинг деярли ҳаммаси марказ чўнтагига тушди.

Партиянинг аграр сиёсати чорвачиликни тушкунликка учрашига олиб келди. Бутун умри бўйи хилма-хил гўштларни истеъмол қилиб келган ўзбеклар, эндилик-

да отиб юборса мушук емайдиган яхлаган гўштга зор бўлиб қолди.

Партия раҳбарларининг ташаббуси билан бир вақтлар отлар, эшаклар ва эчкилар қувғин остига олинган эди. Натижада бундай ҳаётий зарур уй ҳайвонларининг сони жуда камайди ва қимматлашди.

Колхозлар, асосан, давлат фойдасига ишлади. Ҳозирги оғир турмуш колхоз тузумининг маҳсулидир. Давлат колхозчиларни янада қаттиқроқ ишлатиш ва доимий итоатда ушлаш мақсадида, кўп колхозларни қарздорлик сиртмоғида ушлаб турди. Чор ҳукумати даврида ҳам худди шундай муносабат капиталистлар ва судхўрлар томонидан пахтакорларга нисбатан қўлланилган эди. Пахтакорлар қарздорлик занжирларига боғланганликлари орқасида, ҳеч қаёққа қочолмай ишлашга мажбур бўлганлар.

Партиянинг аграр сиёсати одамларни, ерни, сувни, ҳавони, ҳайвонларни ва умуман, табиат оламини захарлади. Ундан зарарланмаган на жонли, на жонсиз мавжудот қолмади. Ажойиб Орол денгизи қуришга олиб келинди ва харобага айлантирилди. Сунъий урчитиш жорий этилиб, жаҳонга машҳур қорақўлчиликка катта путур етказилди. Боғдорчилик, узумчиликнинг айрим бебаҳо турлари йўқ бўлиб кетди.

Хуллас, қишлоқ хўжалиги қаттиқ дардга чалинди, бу ўз навбатида турли касалликларни ва ўлимни кўпайишига олиб келди.

Тўртинчидан, жумҳуриятда саноат соҳасида ҳам мустамлакачилик сиёсати изчиллик билан амалга оширилиб борилди. Иттифоқ вазирлигига қарашли йирик саноат корхоналари барпо этилиб, ўн минглаб кишилар кўчириб келтирилди. Уларни жойлаштириш учун зилол сувли ҳосилдор ерлар ажратилди. Бунинг орқасида кўп ерларимиздан ва бойликларимиздан маҳрум бўлдик. Саноат корхоналаридан олинadиган даромадлар дарёдек марказга оқарди. Уларда ўзбеклардан малакали мутахассислар ва ишчилар тайёрлашга қаратилган чора кўрилмади. Натижада уларда туб аҳоли ҳануз жуда озчиликни ташкил қилмоқда.

Бешинчидан, марказ табний маъданларимизнинг ҳам тўла эгаси ҳисобланган. Кўплаб олтин, уран, газ ва бошқа нодир маъданлар бемалол у ерга олиб кетилмоқда. Пахтани экса бўлаверади, лекин бир марта яратилadиган олтинни ҳеч қачон топиб бўлмайди. Олтин

эса, узоқ тарихий даврлардан фаровонликнинг рамзи сифатида қадрланиб келган. Жаҳон бозорида олтинга хоҳлаган нарсани олиш мумкин. «Олтин давлатнинг қон томиридир», — деган ибора бежиз айтилмаган. Бошқа жумҳуриятларда олтин бўлганда нима қилишни ўзлари биларди. Дарҳол аҳоли намоёнлар уюштириб, «Олтинимиздан қўлингни торт!» деган хитоблар билан олтин конларини қуршаб олган бўлур эди. Биз эса, мудраб бундай қила олмадик. У бизга қимматга тушиши турган гап эди. Бироқ буни авлодлар ҳеч қачон кечирмайдди. Борди-ю олтинни қазиб ишлаб чиқаришга ўзимизнинг кучимиз етмаса, ўзаро манфаатдорлик асосида хорижий мамлакат фирмаларининг ёрдамига таяниш мумкинлиги аён.

Марказ табii бойликларимизни, хусусан, олтин ва уранин шу даражада ўзиники қилиб олгани, ҳатто, уларнинг ҳажмини ва бераётган улкан даромадларини қаттиқ сир тутмоқда. Менсимаслик ва номардлик шунчалик бўладими, ахир. Агар марказнинг ўрнида хорижий мамлакат фирмалари бўлганда, ишлаб чиқарилган соф олтиннинг камида ярмини берган бўларди. Чунки, уларда инсоф бор.

Энди, айрим маълумотлар асосида марказга олиниб кетилаётган олтинимизнинг миқдори ҳақида тушунча беришга ҳаракат қиламан. Бу тўғрида «Известия» газетасида (1991, 14 сентябрь) шундай ёзилган: — Совет олтинига доир сирларни ошкора қилиш бир қатор сиёсий масалаларни туғдиради. Ҳозирда кўпчиликка шу нарса маълум эмаски, СССРдаги олтиннинг анча қисми Ёқутистонда, Қалимда ва Краснояр ўлкасида эмас, балки Урта Осиёда, хусусан, Ўзбекистондан олинмоқда. Бу ерда Зарафшонга яқин жойлашган даштликда турли маълумотларга қараганда, совет олтинининг уч қисмидан кам бўлмаган ҳажми (60 фоиз рақам айтилмоқда) ишлаб чиқарилади. Шуниси қизиқки, бу ерда олтин билан бир қаторда кўп уран ҳам олинади. Бунга ўхшаш далиллар баъзи экспертларнинг жумҳуриятлардан қайси бири бизнинг социалистик иқтисодиётга кўп бойлик берганлиги ҳақидаги ўз фикрларини қайта кўришликни талаб қилади».

Буни қарангки, Худои таоло кондан бир вақтда қимматлиги ва аҳамияти жиҳатидан бир-бирларидан қолишмайдиган олтин ва уран сингари икки ноёб маъдани олишликни бизга нисом қилган экан. Марказга олиб

кетнаётган ўзбек олтинининг миқдорини кўрсатувчи рақамларни ҳавола қиламиз. Расмий маълумотларга кўра, СССРда 1986 йилда 400, 1987 йилда 380, 1988 йилда 360, 1989 йилда 340 ва 1990 йилда 320 тонна олтин ишлаб чиқарилган. Агарда юқорида айтилганидек, ўзбек олтини мамлакатда бир йилда чиқадиган олтиннинг 60 фоизини ташкил этишини ҳисобга олсак, у вақтда ҳар йили Ўзбекистондан ўрта ҳисобда 160—170 тонна олтин олиб кетилган. Айрим йилларда бу рақам 200 тоннагача борган.

Жаҳон бозорида олтин савдосига келсак, 1991 йил 12 сентябрда Лондонда унинг 31,1035 грами 345,25 доллар баҳода харид қилинган. Шунга биноан бир грамм олтиннинг нархи ўрта ҳисобда 11 доллар, марказ эса бизга 50 сўм тўлар экан. Бу ерда доллар билан совет пули ўртасидаги катта тафовутни, марказ олтинимиздан тайёрланган буюмларни сотишда олаётган катта даромадларни ҳисобга олсак, у вақтда олтинимиз жуда текин олиб кетилибди-да, деган фикр туғилади.

Совет ҳукумати шу даражада пастлик ва ноинсофлик қилганки, аёлларнинг тилла ва кумуш тақинчоқларини ҳам турли йўллар билан ёппасига йиғиштириб олган. 1932—33 йиллардаги очарчилик вақтларида ёпиқ озиқ-овқат дўконлари очилиб, ун, гуруч ва бошқа маҳсулотлар тилла асбоблар ва заргарлик буюмларига алмаштирилган. Менинг онам кўз ёшлари билан иккита қалин тилла билакузукка кичкина ҳалталарда ун ва гуруч кўтариб келганлиги ҳамон ёдимда. Шу тарзда аёлларнинг аксарияти авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тақинчоқларини очликдан ўлиб қолмаслик учун арзимаган нарсаларга алишишга мажбур бўлганлар. Шундан кейин маҳалламиздаги аёллар қулоқлари тешигига ип тақиб юриб, тилла зиракка эриша олмай ўлиб кетдилар. Аёлларни тақинчоқлардан маҳрум этиш фақат моддий жиҳатдан эмас, балки маънавий томондан ҳам қаттиқ эзганлигининг гувоҳиман.

Яқинда «Тошкент оқшоми» (1991, 25 сентябрь) газетасида Ўзбек олтин ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори Ҳ. Э. Эгамбердиев ўз суҳбатидеда шу даражада эҳтиётлик билан гапирганки, аниқроқ маълумот олиш амри маҳол. Наҳотки, у барчани қизиқтираётган ва тўлқинлантираётган масалани очиқ-ойдин сўзлашга ва тина олмаса. Суҳбатда бош директор мамнуниятлик билан шундай дейди: «Бирлашмамиз олтин ишлаб чи-

қариш корхоналари томонидан чиқарилган чиқиндиларни қайта ишлаш хусусида Америка фирмаларининг бири билан ҳужжат имзолади. Ер ости қазилмасидан, хусусан, олтин ажратиб олингандан сўнг, чиқиндиларидан яна қимматбаҳо металллар олинади ва бошқа турли материаллар тайёрлаш мумкин. Масалан, айтайлик ўша чиқинди қазилмаларидан энг пишиқ ғишт тайёрлаш мумкин экан. Шуни ҳисобга олиб биз ҳамкорликда ғишт заводи бунёд этишни режалаштирмақдамиз. Америкаликлар ҳозирнинг ўзидаёқ, бизга ушбу корхона қурилиши учун 6 миллион доллар миқдорда қарз беришга розилик билдиришяпти».

Бу маълумотлар алоҳида назарга олинса, фойдадан холи эмас. Бироқ, ўша жойнинг ўзидан 100 тонналаб соф олтинни марказга олиб кетилаётганини ҳисобга олиб фикр юритилса, қовунни еб пўчоғини гадоёйга отиб юборилгани билан тенг аҳволни кўрамиз. Шўримпз курсин, яхшиямки олтиннинг «ахлати»ни беришга розилик билдиришибди. Буни ҳам бермаганда нима қилардик? Бироқ, олтин ўрнига оддий ғиштни олаётганимиз ўта заифлигимизни ва ночорлигимизни намойиш этади, холос.

Олтинчидан, совет ҳокимияти йилларида минг йиллардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ажойиб ҳунармандчилик саноатимиз йўқ қилинди. Ҳунармандчилик халқимизнинг шон-шарафи ва фахри ҳисобланиб унинг ажойиб маҳсулотлари жаҳонда донг чиқарган. Тарихий маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 100 га яқин турли ҳунармандчилик тармоқлари бўлган. Шаҳар ва катта қишлоқларда йирик, ақлни лол қиладиган ҳунармандчилик марказлари мавжуд эди. Кўп асрлар мобайнида ҳунармандчилик миллий хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда ривожланган эди.

Халқимизнинг орасидан кўп «қўли гул» моҳир ҳунар усталари етишиб чиққан. Улар не машаққатлар ва изланишлар орқасида ҳунармандчилик турларини такомиллаштириб ва кўз қорачиғидай сақлаб авлоддан-авлодга ўтказиб келган. Ҳунармандчиликнинг ажойиб намуналари тарихий ёдгорликларда, ёзма манбаларда ва музейларда сақланиб ҳамон жаҳон аҳлининг диққат марказида турибди.

Афсуски, партиянинг ўта зарарли сиёсати оқибатида ҳунармандчилик ўтмиш ёдгорлиги бўлиб қолди. Қани энди бозорлардаги қатор-қатор тизилган кўзларни қа-

маштирувчи ҳунармандчилик дўконлари ва хилма-хил маҳсулотлар? Қани энди, сеҳрли, нозик ва киши қалбини тўлқинлантирадиган ажойиб буюмлар? Йўқ, буларнинг ҳаммаси кўз ўнгимизда остин-устун қилиб ташланди. Бу халқимизнинг қўлини «тўмтоқ» қилиб қўйди. Бундай қилишдан мақсад халқимизнинг ўз-ўзини англашини ва миллий маданиятини йўқ қилиш эди. Эндиликда ҳунармандчиликнинг айрим турлари қолди, холос. 70 йилдан ортиқ даврдаги узилиш орқасида юз йиллар мобайнида қўлга киритилган ҳунармандчиликнинг кўп сирларини ва бой тажрибасини авлодга ўтказишнинг иложи бўлмади. Бунинг салбий оқибатлари яққол кўзга ташланиб турибди.

Еттинчидан, қўшин ва лашкарбошилар халқнинг энг ватанпарвар ва жанговар қисми ҳисобланиб мамлакат мустақиллигини ва эркинлигини ҳимоя қилади. Халқ оммасининг моддий ва маънавий бойликларини ажнабий босқинчиларидан сақлаш уларнинг муқаддас бурчидир. Қўшиннинг жамиятдаги энг муҳим аҳамияти шундан иборатки, у халқ сиёсий онги, ғурури ва жасоратининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Акс ҳолда халқ орасида соддалик, қатъиятсизлик ва бепарволик сингари ўта зарарли хусусиятлар ҳукм суради. Агарда миллий ҳарбий қисмлар ва лашкарбошилар, бўлганда ўша замонлардаёқ, айниқса, халқ кўзғолонлари вақтида уларнинг кўмагида мустақилликка эришиш эҳтимолдан холи эмас эди. Улар орасидан ватанпарварлар чиқиши турган гап эди.

Бунинг устига ўзбек йигитларининг талай қисми «ҳарбий хизмат» ниқобида оғир қурилишларга ва қора ишларга жалб қилинди. Бунда уларни ҳарбий маълумотлардан маҳрум этиш назарда тутилган, албатта. Тўғри, совет армиясида юқори малакали ўзбек лашкарбошилари учрайди, лекин улар халқимизнинг сонига нисбатан жуда оздир. Шундай қилиб, биз 100 йилдан ортиқ давр ичида миллий қўшинсиз яшадик. Бу гоятда ачинарли ва хатарли ҳолдир. Наҳотки, тарихда қудратли қўшинларни ва моҳир лашкарбошилارни етиштирган ўзбек халқи ўз соябони ва посбонига эга бўлмаса?

Саккизинчидан, совет даврида Ўрта Осиё ва Қозоғистон Сибирга ўхшаш сургун маконига айлантирилган. Бу ерга ватанларидан мажбурий суръатда ҳайдалган Қрим татарлари, турклар, немислар, чечен-ингушлар ва бошқа халқларнинг вакиллари ҳайдаб келти-

рилди. Шунингдек, кўплаб қамоқхоналар ва лагерлар қурлиб уларда ўн минглаб одамлар азоб-уқубатда ва хўрликда ҳаёт кечирдилар. Улар орасида ўзбеклар ҳам оз эмас эди.

Ўзбек халқи ўз ватанидан ваҳшийларча жудо этилган халқларга уй-жой, кийим-кечак ва озиқ-овқат берди. Оғир ва машаққатли кунларда уларнинг бошлари силанди ва кўнгли олинди. Бу билан ўзбек халқи ўзининг олижаноблигини ва бағри кенглигини яна бир бор намоиш этди. Аммо ўзбек халқи ҳам сургун деган балодан четда қолмади. Ер ислохотлари ва колхозлаштириш йилларида минглаб ўзбеклар қулоқ қилиниб узоқ жойларга жўнатилди. Уларни ер ва мулки тортиб олинди ва ҳайвонларча муносабатда бўлинди.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, яқин йилларда ҳам ўзбекларни ўз ватанидан жудо қилиш ва уларни кўпайиб боришини тўхтатишга қаратилган ҳаракатлар бўлди. 1987 йилда «История СССР» журналада «Особенности этнографических проблем в Средней Азии и пути их решения» номли мақола чоп этилди. Бунда ўзбек халқининг кўпайиб бораётганидан ваҳимага тушган муаллим В. И. Козлов қуйидаги таклифларни баён этган: «Шуни қатъий ишонч билан айтиш лозимки, 2000 йилга бориб ўзбекларнинг сони 25 млн га яқинлашади. Улар ҳар йилги туғилиш сони бўйича Украинани ортда қолдириб келажакда сон жиҳатидан мамалакатда 2-ўринни эгаллайдилар. Табиийки, мамлакатда бундай миллий структуранинг ўзгариши уни тарихан ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Аммо бу масала махсус ўрганишни талаб этади.

Ўрта Осиё қишлоқларида иқтисодий демографик вазиятни яхшилашга икки йўл билан эришиш мумкин. Улардан бири аҳолини қишлоқлардан ўзининг жумҳуриятидаги шаҳарларга ва узоқ масофадаги қишлоқ жойларга, хусусан, РСФСР вилоятларига кўчиришни ривожлантириш лозим. Ўрта Осиёнинг этнодемографик масаласини тубдан ҳал қилишнинг йўли туғилишни қисқартиришдир». Мазкур сатрлардаги ўзбекларни мамлакатнинг турли жойларига тарқатиб юборишга ва улар кўпайишини тўхтатишга қаратилган фикрларнинг тағида мустамлакачилик ғояси ётибди. Мақсад туб аҳолини тўзатиб, ерларини ва бойликларини тамоман ўз қўлга олишдир.

Шунга ҳайрон қоладики киши, бундай умуммиллат

манфаатларига зид ҳаракатларни республикада қувватловчи шахслар топилди. Улар матбуотда ва телевиденида туғилишни қисқартиришга даъват этдилар. Ҳатто, Россиянинг узоқ вилоятларига кўчиб боровчилар бўлди. Яхшики жумҳурият раҳбарлиги ўзгариб, у ҳаракатлар чиппака чиқди. Уша мақоланинг муаллифи В. Қозлов Ўрта Осиё ва Қозоғистонга Россиядан одамларни олиб келиб жойлаштирилишни қатъий равишда тўхтатиш зарурлигини талаб қилганда адолатли бўлар эди.

Хулоса шуки, Ўзбекистон кейинги 130 йил мустамлакачилик ва миллий зулм сиртмоғида яшади. Тўғри, совет даврида халқ маорифи, олий ва ўрта маълумот, фан ва маданият анча ўсди. Бу ҳақиқатни инкор этиш адолатдан эмас. Бироқ, бу ўзгариншлар миллий давлатимизни, миллий тилимизни, сиёсий ва инсон ҳуқуқларини барбод қилинган шароитда содир бўлди. «Темир панжара» ичида таъқиб, хавотирлик ва йўқчиликда туғилиб ўсган одамларнинг зеҳни ва дунёқараши ўзгача бўлиб, истеъдодли кишилар камдан-кам учрайди. Шу боисдан кўпчилик мактаблар ва олий ўқув юрларининг билим бериш даражаси ниҳоятда пастдир. Эркинлик одамларни шу даражага олиб келдики, улар билим ўчоқларидан унумли равишда фойдаланишга ўқувлари етмади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, совет давридаги фан ва маданиятнинг ўсиши биз учун янгилик эмас. Негаки Ўзбекистон кўп асрли тарихи давомида жаҳон маданиятининг ўсишига таъсир кўрсатган ўлкадир. X асрдаёқ олий ўқув юрти—мадраса Бухорода очилган. XI асрнинг бошларида Хоразмда эса фанлар академияси юзага келган. Замон тақозоси билан тарихимизда тушкунлик давлари ҳам бўлган. Лекин бу ўткинчи ҳолат бўлиб, вақти келиб тараққиёт йўлига ўтилиши табиий эди.

Агар биз кейинги 130 йиллик даврда мустақил бўлганимизда ҳозирги вақтга нисбатан минг маротаба ортиқ фаровонликда ва тараққиётда ҳаёт кечирган бўлардик. Фақат бир нефти билангина ривожланиб кетган мамлакатларни кўриб турибмиз. Биздаги бойликларнинг турлари ва салмоғи бир неча маротаба кўп. Шунинг учун кейинги 70 йиллик даврга сажда қилиш, мағзини чақмай кўкларга кўтарниш нодонликдир. Совет давридаги ўзгариншлар бизга шу даражада қимматга

тушдики, уни баргараф қилиш учун неча йиллар керак.

Тўққизинчидан, шу кунларда «қизил империя»нинг кулаши ва Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай бўлиши муқаррар эди. Ута мустамлакачилик ва миллий зулм асосида барпо этилган Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи (СССР) узоқ яшаши мумкин эмас эди.

Хўш, СССР қай тарзда ва қандай мақсадларда ташкил этилган эди? Бу Иттифоқнинг асл моҳиятини Туркистон халқлари тақдири мисолида ҳам яққол аниқлаш мумкин. Маълумки, коммунистик партия миллий давлат чегараланиши сиёсатини юргизиб, Туркистонда Ўзбекистон ССР, Қўзогистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон АССР ва Тоғли Бадахшон АССР сингари жумҳуриятларни юзага келтирди. Амалда ўлкаларни бу тарзда парчалашдан мақсад, турли бойликларини талаш ва туб аҳолининг бирлиги ва куч-қудратига зарба беришдан иборат эди. Партия ери бир, суви бир, дили ва дарди бир ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқларни сиёсий ва ижтимоий жиҳатлардан бир-биридан ажратиб, улар орасига тўсиқ қурди. Натижада коммунистик партия усталик билан Ўрта Осиё жумҳуриятларини марказга, хусусан, РСФСРга қарам қилишга муваффақ бўлди. Оқибатда мазкур жумҳуриятларда мустақиллик ва эркинликдан асар ҳам қолмади.

СССР номи билан ниқобланган бу қалбаки иттифоқ жумҳуриятларни талашга хизмат қилди, холос. Шунга қарамай коммунистик партия СССРнинг ташкил этилишини «Октябрь инқилобининг буюк мўъжизаси» деб баҳолаб кўкларга кўтариб мақтаб келди. Ҳатто, у, эркинлик ва тенглик, фаровонлик ва адолат рамзи сифатида бутун дунёга кўз-кўз қилинди.

Ваҳоланки, ўша «буюк мўъжиза»нинг негизда ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилган мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм ётарди. Москвада СССРнинг «умумиттифоқ қозони» барпо этилиб, унга Ўзбекистондан ва бошқа жумҳуриятлардан беҳисоб бойликлар ва турли-туман даромадлар қўйила берди. Жумҳуриятларнинг ўша тағи баҳайбат қозондан оладиган улуши бамисоли «денгиз сувидан бир томчи»га тенг эди.

Коммунистик партия СССР ни сақлаб қолишда ҳеч

нарсадан — зўравонлик, қўрқитиш, таъқиб ва кўзбўямачиликдан тоймади. Партия, аввало, жумҳуриятлар раҳбариятини «гаҳ деса қўлга қўнадиган» қилиб олди. Ўз навбатида бу раҳбариятлар ҳам ўз қўл остидаги катта-кичик раҳбарлар устидан шу тарзда иш юритдилар. Партия онгли равишда турли қарор ва кўрсатмаларини кўр-кўрона ва ўта итоаткорлик билан адо этувчи сиёсий бошқарув тизимини шакллантирди. Бундай ҳолат раҳбар ходимларни мустақил фикр юритиш, ташаббускорлик ва жасоратдан маҳрум қилиб, уларда фурсатдан фойдаланиб шахсий манфаатлари йўлида иш юритишликни ва кўзбўямачиликни авж олдиртирди.

Унинчидан, коммунистик партия жумҳуриятлардаги миллийликни йўқотиш учун уларни кўп миллатли ўлкаларга айлантиришга қаттиқ бел боғлаб келди. Бу соҳада, айниқса, Ўзбекистонда катта ишлар амалга оширилди. Бу ерда иттифоқнинг турли томонларидан туб аҳоли орасига бошқа халқлар жойлаштирилди. Бу оқим учун кенг йўл очиб берилди. Бундан мақсад вақти келиб туб аҳолини бошқа халқларга аралаштириб юбориш эди, албатта.

Бундан ташқари кўп миллатли жумҳуриятларда зарурат туғилса, истаган вақтда миллий низолар чиқариб, кўзлаган мақсадларга эришиш имкони беқиёс катта бўларди. Бу, хусусан, Ўш, Фарғона воқеаларидаги кечмишлар ва уларнинг оқибатларида жуда яққол кўринди. Шуниси ажабланарлики, жумҳурият раҳбарлари, ҳатто, кўп миллатлилиқнинг магзини чақмай уни фахр ила тилга оладиган бўлдилар.

Ун биринчидан, коммунистик партия тиш-тирноғи билан динга қарши курашди, омманинг маънавий жиҳатдан қашшоқланишига сабабчи бўлди. Ваҳоланки, дин юксак одоб-ахлоқ рамзи сифатида кишилиқ жамиятининг ажралмас қисми бўлиб келган. Хусусан, Қуръони каримдаги ақидалар шу даражада ҳаётийки, улар миллати ва этниқодидан қатъи назар ҳар бир ихлосманд инсонда олий инсоний фазилатларнинг шакллаишига йўл очиб беради. Шу сабабдан ҳам бу муқаддас асар юз йиллар илгари инглиз, немис, француз, рус ва бошқа хорижий тилларга таржима қилинди. Ҳатто, машҳур рус шоири Пушкин Қуръони каримга атаб махсус дoston ҳам битган эди.

Ана шундай буюк ислом дини коммунистик партия томонидан қаттиқ таъқиб остига олиниши жаҳон та-

рихида энг даҳшатли фожиа сифатида баҳоланди. Бундай қилишдан мақсад ўзбекларни миллий анъаналар, юксак ахлоқий қадриятлар ва умуман, бир неча минг йиллик маданиятидан маҳрум этиб, уни «совет турмуш тарзи» қолипида яшашга мажбур этиш эди. Бу борада бирламчи вазифа бир ярим минг йиллар мобайнида маҳаллий халқ турмуш тарзига, авлодлар қонқонига сингиб кетган эътиқодини, хусусан, ислом динини қўпориб ташлашдан иборат эди.

Дин пешволари «халқ душманлари» сифатида отилди ёки қамалди, бадарга этилди. Диний ва фалсафий асарлар ёқилди ё бўлмаса улардан фойдаланиш тақиқланди. Араб имлосида битилган ҳар қандай асарни сақлаш хавф туғдиргани сабабли кўплаб қимматбаҳо китоблар девор ораларига беркитилиб суваб юборилди, қабристонларга кўмилди. Мачит, мадрасалар харобага айлантирилди, айримлари эса турар жойларга мослаштирилиб, уларга Россиядан кўчириб келтирилганлар жойлаштирилди. Асрлар давомида мусулмонлар учун муқаддас бўлиб келган мачитларга «ғайри динлар»нинг кўчиб кириши маҳалламиз аҳли орасида йиғи-сиғи билан қарши олингани ҳануз кўз ўнгимизда. Бундай хатти-ҳаракатлар бутун умр эътиқодини бериб келган жафокаш кишилар иззат-нафсини, энг аввало, ислом динини оёқ ости қилиш ва хўрлашдан бошқа ҳеч нарса эмас эди. Тўғри, кейинчалик Сталин динга бир оз йўл берди, лекин бу «хўжақўрсин»га қилнган иш эди, колос.

Ҳозирда демократия ва ошкоралик туфайли ислом динига кенг йўл очилди, аммо ўртадаги катта узилиш даврини тўлдириш учун улкан меҳнат талаб қилинади.

Ун иккинчидан, совет даврида, хусусан, 20—50-йилларда тарихий ва маданий ёдгорликларга ваҳшийларча муносабатда бўлинди. Маданий меросга бўлган бундай муносабат чоризм давридаёқ яққол кўзга ташланган эди. 1913 йил рус зиёлиларидан бири Вяткин Туркистон генерал-губернатори Самсоновнинг Самарқанд ёдгорликларини томоша қилаётганида тарихий обидаларни таъмирлашлари учун маблағ ажратишларини сўраган. Бунга жавобан Самсонов, «рус давлати манфаатн уларни сақлаб қолишни эмас, аксинча қўпориб ташлашни талаб қилади», деб жавоб берган. Шу дақиқада генералнинг адъютанти эса, «бунинг учун замбараклар ўқидан фойдаланиш даркор», деб қўшиб ҳам

қўйган. Совет даврида ана шундай замбарак ўқларидан фойдаланиб юзлаб ажойиб ва бетакрор тарихий обидалар бузиб ташланди ёки харобага айлантирилди. Турғунлик даврида тарихий ёдгорликларга муносабат бир мунча ўзгарган бўлса-да, аммо бу соҳада ҳам марказ ўз манфаатлари илинжида бўлиб, сайёҳлар ҳисобига йиғиладиган миллионлаб валюта яна ўша «тубсиз қозон»га тушаверган, ўзбек халқи эса бир мирисиз қолаверган.

Мазкур мақолада ўтмишда мустақилликни қўлдан бериш сабаблари ва бунинг ғоятда фожиали оқибатлари ҳамда келажакда унинг олдини олиш ҳақидаги айрим мулоҳазаларни баён этишдан мақсад ҳар бир ўз ватанига содиқ инсон уларни инобатга олиб, Ўзбекистон Президентининг таянчи сифатида ватан ҳимояси учун ҳамиша тайёр туришига даъват этишдир. Агар тарихдан сабоқ олинмаса яна қулликка мубтало бўлиш ҳеч гап эмас.

Ҳўш, Президент Ислом Қаримовни қувватлашга асос борми?

Саволга жавоб беришдан олдин бир нарсага эътибор лозимки, масалани бу тарзда қўйиш баъзи одамларга ғайритабиий кўринади. Чунки илгари бизда давлат арбобларини ва улар фаолиятини йиғилишларда ва газеталарда холис таърифлаш тақиқлаб келинган эди. Эндиликда бундай ўта зарарли одатдан холи бўлиш вақти келди.

Мен Ислом Қаримов билан шахсан таниш эмасман, лекин у кишининг фаолиятини тарихчи сифатида кутатиб келаман. Унинг фаолиятини, қилган ишларини тўла тасаввур қилиш учун, аввало, Шароф Рашидов вафоти (1982 й.)дан кейинги йилларда ишлаган икки раҳбар даврида юзага келган вазиятни ёдга олмоқ зарур. Бу вақтларда Ўзбекистонда рус шовинизмининг янада кучайиши учун қулай шароит яратилди. Бунга кўп жиҳатдан мазкур раҳбарларнинг табиатан ўта жасоратсизлиги ва қултабиатлилиги сабаб бўлди. Улар халқнинг, умуман, Ўзбекистоннинг аҳволи нима бўлса бўлсин, лекин ҳокимият тепасида ўтирсак бас қабилида иш юритдилар. Натижада шовинизм авжига чиқиб халқимизнинг моддий ва маънавий турмушига катта путур етказилди.

Марказ ва унинг жумҳуриятдаги ҳамтовоқлари ўзларининг гайриқонуний ва халққа қарши ҳаракатла-

рини партиянинг XVI пленуми қарори билан ниқобландилар. Улар бу қарор асосида тергов, қамаш ва қувғин қилишни жадаллик билан амалга ошириб бордилар. Қимки «пичоққа илинса бас», ўшани ҳибсга олиб, жавобгарликка тортилди.

Марказдан туяни чайнамай думигача ютиб юбуровчи «устозлар» Ўзбекистонга ёпирилиб вилоят, шаҳар, туманнинг юқори раҳбарлик лавозимларида, шунингдек суд, прокуратура ва милицияда ишладилар. Махсус кўрсатмалар асосида илмий муассасалар, олий ўқув юртлиари, колхоз ва савхозларда ва бошқа турли ташкилотларда комиссиялар кетма-кет фаолият кўрсатиб, улар қатағонидан халқнинг дод-фарёди осмону фалакка етди.

Шундай кескинлашган мураккаб бир шароитда Ислом Қаримов сиёсий майдонга чиқди. У кишининг давлат режа комиссияси, молия вазирлиги ва вилоят раҳбарлигидаги фаолияти даврида тўплаган тажрибаси муҳим эди. Чунки, иқтисод ва молияни яхши билганлигидан уни марказ тузоққа туширишининг иложи йўқ эди. Республикага шундай кишининг раҳбар бўлиши сув билан ҳаводек зарур эди.

Ислом Қаримов Ўзбекистонга раҳбарликни бошлаганида унинг олдида ватанпарвар ва билимдон кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, Ўзбекистонни ботқоқликдан қутқариб ва халқни эркин нафас олиши ва баракали меҳнат қилиши учун шарт-шароит яратиш вазифаларни турар эди. Бу мураккаб ва оғир вазифани ҳали марказ сиртмоғидан чиқмасдан туриб амалга ошириш катта жасорат, матонат, билим ва юксак сиёсий маҳоратни талаб қиларди. Ислом Қаримов қисқа вақт ичида мазкур масалаларни муваффақиятли ҳал қилиб, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди. Айни вақтда, у бошлиқ ҳукумат раҳбарлари, ўта муҳим иқтисодий ислохотларни бирин-кетин амалга оширишни бошлаб юбордилар.

Айниқса, ўзининг киндик қони тўкилган жойда бир парча ерга зор бўлиб юрган минглаб кишиларга ер берилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Қашшоқлашган деҳқон оммасининг ҳаётини яхшилашга қаратилган бир қанча муҳим чоралар амалга оширилди. Эндиликда деҳқон меҳнатига яраша ҳақ олиш ҳуқуқини тобора эгаллаб бораяпти. Туман ва қишлоқ аҳллари табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш борасида қатор

улкан ишлар белгиланмоқда. Жумҳурият иқтисодини кўтаришга қаратилган бошқа муҳим ишлар ҳам амалга оширилди, лекин бир мақолада улар ҳақида батафсил тўхталиб ўтишнинг иложи йўқ.

Оғир иқтисодий аҳволга қарамай маънавий ҳаётни юксалтиришга қаратилган тадбирлар адо этиляпти. Халқ маорифи, олий ва ўрта таълимотга ғамхўрлик кучайтирилмоқда. Бир қанча университетлар, олий ўқув юртлири ва бошқа билим масканлари очилди.

Қоғоз танқислиги каби муаммоларга қарамай янги нашриётлар, газета ва журналлар таъсис этилди. Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши, миллий маданиятни ривожлантиришдаги ҳаракатлар ўта катта аҳамиятга моликдир.

Ислом Қаримов Иттифоқ тарихида М. С. Горбачевдан кейинги президентлик лавозимини эгаллаган иккинчи давлат арбобидир. Уша вақтларда Ўзбекистон ҳали марказ панжасида яшаётган бир пайтда она юртда президентлик лавозимини жорий этиш ва кафиллигини олиш мардликнинг ёрқин намунаси эди. Бу сиёсатнинг ҳаётийлиги шу даражада оқландики, қардош жумҳуриятларнинг бош раҳбарлари ўрнат олиб президентлик лавозимини таъсис этдилар. Ўзбекистонда президентлик лавозимини ўрнатиш шунчаки бир сиёсий маъмурий ўзгаришгина бўлмай, унинг негизида Жумҳурият мустақиллигини таъминловчи катта сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳамда халқаро алоқаларни ҳал қилиш ётарди.

Ҳозирда Жумҳурият аҳли шунга гувоҳки, улар расамади билан ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Ўзбекистонни ташқи дунёдан ажратиб қўйилган темир панжарани ёриш, халқаро майдонга чиқиш ва хорижий мамлакатлардаги ватандошларимиз билан яқиндан алоқа ўрнатиш сингари мураккаб масалалар ҳам амалга оширилмоқда. Юқоридаги фикр-мулоҳазаларим билан бир қаторда қуйидаги таклифларимни ҳам изҳор этаман.

Биринчидан, чор ҳукумати ва совет даврида Туркистоннинг маҳрум қилинган сиёсий фаолиятини тубдан ривожлантириш ҳозирги кушнинг долзарб масаласидир. Бунга эришилса халқда шундай бир мўъжизакор куч шаклланадики, у ҳар қандай шароитга, хусусан, йўқчиликка, баъзи қийинчиликларга бардош бериб ва қаршиликларга мардона туриб ғалабага эришади. Натижада мустақиллик ва эркинлик метиндек мустаҳкамланиб абадулабад яшайверади.

Маълумки, собиқ СССРда ва умуман, «социалистик лагерда» оламда тенги йўқ табиий ресурслар, ишчи кучлари ва бепоён ерлар бўла туриб «садақа» сўраш-гача келниди. Бунга, асосан, халқнинг сиёсий фаолиятдан бутунлай маҳрум қилинганлиги сабаб бўлди. Ҳозирда тараққиёт чўққисига кўтарилган мамлакатларнинг аксариятида ўзларининг табиий бойликлари оз ёки умуман, бўлмаса-да, халққа сиёсий ҳуқуқ ва эркинлик берилганлиги учун тобора нлғорлашиб бормоқдалар. Бунга, айниқса, Япония яққол мисолдир. Борди-ю, иқтисодиёт солинган тарозининг бир палласи босиб, иккинчи палласидаги сиёсат энгиллик қилса, у вақтда жамиятда мувозанат бузилади. Оқлбатда жамият бамисоли ёғ босиб семирган, хафсаласиз, мудрайдиган одамга ўхшаб қолади. Бу тоифадаги одамларнинг устивга миниб олиш жуда осон.

Ривожланган мамлакатларда сиёсий онг ва кураш шу даражада одамлар қонига сингиб кетганки, катта митинг ва намойишларнинг юзага келиши ҳеч гап эмас. Ҳатто, бегона мамлакатда адолатсизлик содир бўлса ҳам, улар ихтиёрий равишда унга қарши бош кўтарадилар. Қани бизнинг халқни кўпчилик қисмини ўзимизнинг манфаатларимиз учун ўрнидан турғазиб кўрингчи. Бундай ҳолга тушишликда айб халқда эмас, балки узоқ вақтлар мобайнида мустамлакалик гирдобида яшашлик сабабдир.

Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир меванинг пишиб етиладиган маълум мавсуми бор. Шунга ўхшаш халқнинг сиёсий фаолиятини шакллантиришга ва чиништиришга зарур шарт-шароит бўлиши керак. Ҳозир бизнинг жумҳуриятимизда худди шундай вазият мавжуд. Агар бу жуда қулай фурсатдан унумли фойдаланиб, сиёсий онгни ҳамда сиёсий фаолликни халқнинг қон-қонига сингдирилмаса, кейин унинг нафси бўлмайди.

Нақлга кўра ёшликда ўзлаштирилган ҳунар ва билим тошга, ўрта ёшликдагиси кесакка, қариликдагиси эса қумга ёзрилишига тенглаштирилган. Ҳозирда биз мустақилликка ва эркинликка асосланган сиёсий ҳаётнинг дастлабки йилларида, яъни ёшлигинда турибмиз. Бу фурсатни қўлдан бой бермаслик керак. Халқ сиёсий фаолиятини кучайтиришда матбуот, радио ва телевидениенинг аҳамияти каттадир. Бу соҳада, айниқса, «Шарқ юлдузи» ва «Мулоқот» журналлари, «Ўзбекис-

тон адабиёти ва санъати» газеталарининг қилаётган ишларини мамнунлик билан кўрсатиб ўтиш лозим.

Бироқ, иш ҳали кенг қулоч ёйгани йўқ. Бунн қарашики, телевидение кўрсатувларнда қурувчиларнинг гишт тараётганини, дала меҳнаткашларининг трактор ёки пахта териш машинасини тuzатаётганлиги, чўчқа боқаётгани, лавлагн ковлаётгани, қўй боқаётгани ёки сигир соғаётгани, карам ёки узум узаётганлиги ва бошқа хилма-хил маънавий озуқа бермайдиган нарсалар ўрин олган. Бунга сарфланган эссизгина вақтлар, маблағлар ва оворагарчиликлар. Агар қишлоқ хўжалиги газеталар, радио ва телевидение орқали рағбатлантирилиб ривожланадиган бўлса эди, совет даврида у энг тараққий этган соҳа бўлиб қоларди. Негаки, уларда эрта-ю кеч қишлоқ хўжалиги ҳақида сўз юритиларди.

Сиёсий жанговарлик жамиятга ҳаво билан сувдек зарур. Тарихда унга эришмоқ учун кўпдан-кўп қонлар тўкилган. Унинг учун берилган қурбонликлар ва иқтисодий талафотлар пировардида ўзини тўла оқлайди. Йўқчилик ва шароит барқарорсизлиги ўткинчи нарса, лекин сиёсий фаоллик ва жанговарлик бўлмаса, ҳар қандай шароитда қулликка мубтало бўлиш турган гап.

Ўзбек халқи жаҳоннинг фақат моддий эмас, балки сиёсий ҳаётдан яқиндан хабардор бўлгандагина ҳар томонлама ривожлана олади. Бу масалани кенг равишда халқимиз онгига сингдириш фойдадан холи эмас.

Умуман, иқтисодий ва сиёсий вазифалар мутаносиб равишда изчиллик билан амалга оширилгандагина мўлжалланган маррага етилади. Борди-ю, сиёсий фаоллик ва жанговарлик сусайиб орқага кетса, кўнгилсиз ҳодисалар юз беради. Негаки, «коса кунда эмас, кунда синади» деганларидек, вақти келиб зарурият туғилса, сиёсат машқини ўтмаган халқнинг бирлашуви ва «жанг»га отланиши жуда қийин бўлади. Бу ерда бамисоли учувчилик ҳунарини билмаган киши тасодифан самолётни бошқаришга мажбур бўлиб ҳалокатга учраганга ўхшаш ҳолат содир бўлади.

Сиёсий фаолиятнинг сустрлнги шунга олиб келмоқдаки, ўзбек тилига давлат мақоми берилиши катта тарихий воқеа ҳисобланган бўлса-да, лекин уни изчиллик билан амалга ошириш сезилмаётир. Утказилаётган кенгашлар ва газеталарда мақолаларнинг чиқиши яхши-ку амалий чоралар етарли даражада эмас. Бу кетишда белгиланган муддатда ўзбек тилини чипакам давлат

тили бўлиши қийин. Ҳозирданоқ шаҳарлардаги шароити кўтарадиган корхоналарда ўзбек тилида иш юриштишни бошлаб юбориш керак.

Раҳбарият томонидан берилаётган ва матбуотдаги маълумотларга кўра, табиий бойликларимиз, хусусан, олтин ва уран каби ноёб маъданлар, собиқ Иттифоқ қармоғидаги йирик саноат корхоналари тақдири масаласи аниқ ва узил-кесил ҳал бўлмаган. Мазкур манбалардан келаётган миллиард-миллиард сармоя қўлдан чиқиб кетаётгани ҳар бир ватанпарварни ташвишга солаётгани аниқ. Пахтани сотаяпмиз, деб олтин ва уран масаласидан чалғиш ёки чалғитиш ўта зиёнлидир. Табиий бойликларимизни, барча саноат корхоналарини амалда ва тезда ўз тасарруфимизга ўтиши мустақиллигимизни таъминловчи ва халқаро доирага тортувчи асосий омиллардан эканини ёддан чиқармаслик даркордир. Мазкур масалаларни ҳал этишда матбуот, радио ва ойнаи жаҳон имкониятларидан фойдаланиб, ўз ҳуқуқларимизни баралла талаб қилмоғимиз, халқни жалб этмоғимиз муҳим деб ўйлаймиз.

Хулоса шуки, жуда қисқа вақт ичида Ислом Қаримов бошлиқ Жумҳурият раҳбарияти, халқ депутатлари ва зиёли вакилларининг саъй-ҳаракатлари туфайли Ўзбекистон мустамлакачилик сиртмогининг занжирини узди, мустақиллик ва эркинлик йўлига отланди. Ҳозирда камчилик ва нуқсонларни рўкач қилавермай, «бургага аччиқ қилиб, кўрпани куйдирмасдан» қўлга киритилган тарихий ютуқларни барбод бўлишига йўл қўймайлик. Мустақиллик ва эркинликни шахсий манфаатлар ва ўзаро низолардан устун билиб, биргаликда мардонавор давом эттирайлик.

Мен шахсан Ислом Қаримовни ўзи бошлаган буюк ўзгаришларни охиригача етказишига ишонаман.

Келинг азизлар, сиёсий, иқтисодий, маданий масалаларимизни ҳал этишда президент атрофида метиндек жипслашайлик. Тарих бизга кулиб боққан асрий лаҳзалардаги мингдан бир имкони қўлдан боғиб бериб қўймайлик.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1991,
26 ноябрь ва 5 декабрь.*

Қадимий Туркистоннинг тарих саҳифаларига битилган муҳим воқеалар оз эмас. Буларнинг таъсири ва ақс адоси асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб кишиларда ғурурланиш, фахрланиш туйғуларини, жасорат ва ватанга содиқликни уйғотиб тараққиёт сари янгидан-янги зафарларга чорлайди. Масалан, 1370 ва 1991 йиллардаги тарихий воқеалар ҳам шулар жумласидандир. Эндиликда мустақилликни ва озодликни бахш этган мазкур буюк саналар кенг миқёсда нишонланиб, улуғланмоқда. Зеро, 1996 йилнинг «Амир Темур йили» деб белгиланиши ва уни жаҳон миқёсида байрам қилиниши биргина ўзбеклар томонидангина эмас, балки барча эрксевар халқлар томонидан зўр мамнуният билан қарши олинди. Бу тадбир орқали кўз ўнгимизда буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Соҳибқироннинг донғи жаҳон узра таралиб, инсоният тарихида тутган беқиёс катта ўрни ва роли ҳаққоний равишда гавдалантирилди.

Айни пайтда, унинг кўп қиррали ва самарали фаолиятига бағишланган турли асарлар, рисоалар ва мақолалар чоп этилди. Амир Темурнинг сиймоси ва хизматлари радиода, телевидениеда, театр саҳналарида кенг кўламда тарғибот қилинди. Айниқса, «Амир Темур музейи»нинг ташкил этилиши унутилмас воқеа бўлди. Бу тенги йўқ ажойиб музей фақат Соҳибқирон фаолиятининггина эмас, балки бой маданий меросимиз, буюк ўтмиш ва порлоқ келажакимизнинг кўзгуси сифатида гавдаланиб турибди. Унда ўзбек халқининг ақл-идроки, меҳнатсеварлиги, жасорати, матонати, меҳмондўстлиги, эрксеварлиги, ватанга содиқлиги ва бошқа олий фазилатлари ўз ифодасини топди. Эндиликда биз: «Кимлигимизни билмоқчи бўлсангизлар “Амир Темур” музейини кўринглар», — дейишга тўла ҳақлимиз.

«Амир Темур йили» ҳозирги мустақилликни Темур ва теурийлар даври билан боғлаган бамисоли мустаҳкам кўприк бўлиб қолди. Бу табний ҳолдир, албатта. Зеро, ҳозирда ҳукм сураётган мустақил ўзбек давлатининг илдизлари узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади.

Шу боис ҳар икки санада ташкил топган мустақил давлатларни бир-бирлари билан қиёслаш ва ўзларига хос белгиларини кўрсатиш айни муддаодир.

Амир Темур XIV аср 50 йилларининг охирлари ва 60 йилларда сиёсий майдонда пайдо бўлди. Бу табаррук зот ўз халқининг мўғуллар қўлида қаттиқ эзилаётгани ва хўрланаётганидан изтиробда эди. У қандай бўлмасин она юртини озод қилишга аҳд қилиб, узоқ йиллар мобайнида қўлида қилич билан жанг майдонларида жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатади. Унга халқ оммаси катта ишонч ва умид боғлаб ўз халоскори сифатида қаради. Масалан, Темур тузукларида келтирилишича, Самарқанд аҳолиси қўйидаги мазмунда унга мурожаат қабул қилган эди:

«Мўғулларнинг зулм ва тугёнидан олам хароб бўлди, мўмин-мусулмонларнинг мол-талон-торож қилинди. Биз фуқароларни, шайхларни, сайидларни мўғуллардан ҳимоя қилсангиз, ҳаммамиз бир кишидек сизга хизмат қиламиз. Агар бизни мўғуллардан халос қилмасангиз, қиёмат куни парвардигор олдида сиздан ҳақиқатни талаб қиламиз». Темур дастлабки фаолияти ҳақида шундай дейди: «Белимга хизмат камарини боғлаб, ватани мўғуллардан халос этмоқчи бўлдим, лекин шаронт етилмаганлиги учун бу ҳаракат амалга ошмади». Чунки, мўғул султонларининг кучига қарши ҳали етарли даражада тайёргарлик йўқ эди.

Пировардида эса Амир Темур халқнинг кучи билан Туркистонни мўғуллардан тозалади.

Хўш, Амир Темур давлатининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат эди?

Биринчидан, Амир Темур халқ билан бир тан, бир жон бўлиб бутун умрини, куч-қувватини ва билимини она-юрт мустақиллиги ва тараққиётини таъминлашга бағишлади. У ўзаро урушларни, талон-торожларни ва вайронагарчилликларни бартараф қилиб, марказлашган ва қудратли давлатни ташкил этди. Бунда Соҳибқирон томонидан миллий қўшин ташкил этилиб, жанговарлик фаолияти юқори чўққига кўтарилиши муҳим ўрин эгаллади. Ҳатто, аёллардан алоҳида ҳарбий қисмлар ташкил этилганлиги **маълумдир.** Манбада кўрсатилмишича, аёллар жанг қилишда эркаклардан қолишмаганлар.

Хуллас, Соҳибқирон 150 йиллик узилишдан кейин мустақил ўзбек давлатига ва миллий қўшинига асос

солган давлат арбоби эди. У мамлакатни белгилаб қўйилган қонун-қоидалар («Темур тузуклари») асосида бошқаришни ҳам жорий қилди. Бу ҳақда у шундай ёзган: «Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди» (63-б.).

Амир Темур вақтида қонун асосида иш юритилиб, кенгаш, йиғилишларида сўз эркинлигига йўл қўйилиши аслида демократиянинг кўринишларидан биридир. Буни унинг ҳукмдор салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзини эшитиб, ҳар кимдан фикр олиши кераклиги ҳақидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди.

Амир Темур даврида сунъий суғориш, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланиб, мўл-кўлчилик ҳукм сурди.

Иккинчидан, маънавий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар қилинди. Аввало, мўғуллар ҳукмронлиги даврида анча қисилган ислом дини равнақи учун зарур чоралар амалга оширилди. Амир Темурнинг таърифича, агар дин сусайса, у вақтда давлатнинг қудрати ва мавқеи заифлашиб «салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди». «Шунинг учун ҳам, — деб таъкидлайди Соҳибқирон,—ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим» (57-б.).

Амир Темур мамлакатда фан ва маданиятнинг жонкуяри сифатида шуҳрат қозонди. У олиму фозилларни, тарихчиларни, шоирларни, муҳандисларни, санъат ва умуман, зиёли вакилларининг фаолияти учун барча шароитни яратди.

Айниқса, харобага айланган Самарқандни тез орада жаҳоннинг энг йирик ва гўзал шаҳрига айлантирилиши таҳсинга сазовордир. Бу ерда ва ўлканинг бошқа жойларида кўп ҳашаматли бинолар қурилди. Самарқандда жаҳоннинг турли тилларида ёзилган китоблардан иборат катта кутубхона бунёд этилди.

Учинчидан, Амир Темур ташқи сиёсатин ҳам ақлдор ва тадбиркорлик билан олиб борди. Унинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган ҳарбий юришларига келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, улар ўша замон шароитига хос ва мос муҳим чора эди. Бундай қилмас-

ликнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Негаки ўша замонларда салоҳиятли давлатларнинг ҳарбий юришлари «тарихий зарурият» ҳисобланганлиги ҳеч кимга сир эмас. Зеро, Амир Темур ташқи душманларнинг ҳужум қилишларини яхши англаб, уларга ўз ерларида зарба бериш сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб борди. Бу билан у ватан хавфсизлигини тўла таъминлади. Бошқачароқ айтганда, у «отни олдинроқ қамчилаб» бўлажак рақибларини ва хавфларни бартараф қилди. Бу қўшни давлатлар орқали ўтадиган карвон ва савдо марказларини эгаллаш ва Туркистонни бемалол жаҳон бозорига чиқиш имконини берди. Амир Темур Оврўпо, хусусан, Англия, Испания ва Франция билан алоқа ўрнатиш чораларини биринчи бўлиб кўрди. Соҳибқирон ички ва ташқи сиёсатни бир-бирига мос ҳолда билимдонлик билан юргизди. У Туркистонни ўша даврдаги мамлакатларнинг олдинги сафига чиқарди.

ШУҲРАТИ УЧМАС 1991 ЙИЛ

«Қайта қуриш» йилларида қизил империянинг ичиндан чириб ҳалокатга мубтало бўлганлиги аён бўлиб қолди. Бу вақтда демократик кучлар ва зиёлиларнинг илғор вакиллари, ҳатто, айрим партия ва давлат арбоблари ошқора бош кўтарганликлари ҳамон эсимизда. Марказий Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам тоталитар тузум ва тартибларга қарши ҳаракатлар тобора қизғин тус олиб борди. Умуман олганда, империя ҳудудларида нотинчлик ва алғов-далғовлар авжига чиқиб марказ саросимага тушиб қолди. Ҳатто, у айрим республикаларда қурол ишлатиб, ўз мавқеини мустаҳкамлашга ҳаркат қилди. Бундай тўс-тўполонларни Ўзбекистонда ҳам содир бўлиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Аммо, Республика мустақиллиги «бир томчи» қонсиз тикланди.

Хўш, бу тарихий воқеанинг хусусиятлари нималарда ўз ифодасини топди?

Биринчидан, бутун империяда юзага келган ўта хавфхатарли ва қалтис вазият мустақилликни тиклаш ниятидаги у ёки бу республика раҳбариятидан сиёсатни ниҳоятда донолик билан юритишни тақозо этарди. Шуниси қувонарлики, бундай ҳаракат Республикамизда шу даражада изчиллик ва усталик билан амалга оши-

рилдики, қизил империя жони узилганлигини ўзи билмай қолди.

Маълумки, Марказий Осиёнинг таянчи бўлмиш Тошкентда совет давлатининг қудратли ҳарбий техникаси ва ҳарбий қисмлари жойлаштирилган эди. Шунингдек, ички ишлар вазирлиги ва хавфсизлик комитети катта салоҳиятга эга эди. Айниқса, совет қўшинида миллий кучларнинг деярли йўқлиги сабабли зарурият туғилганда, уларга умид боғлаб бўлмас эди. Булардан ташқари қизил империянинг абадулабад яшашига қаттиқ ишонган раҳбарлар ва оддий кишилар оз эмасди. Ҳамда кўп вақтлар давомида ҳукм сурган мустамлакачилик зулми орқасида қуллик ва манқуртлик гирдобида «суяги қотган» халқнинг ҳис-туйғулари ва ўз-ўзини англаши ҳали юксак даражага кўтарилмаганлигини биламиз. Кўрсатилган ниҳоятда оғир ва хавф-хатарли шароитда ўта билимдонлик, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик билан иш юритиш тақозо этиларди.

Худди шу йўсинда усталик билан иш олиб бориллиши орқасида қон тўкилишига ўрин қолмади.

Хуллас, Ўзбекистон мустақиллиги тинчлик ва парламент йўли орқали тикланганлиги билан ажралиб туради.

1370 йилдаги мустақилликка эса узоқ давом этган қонли жанглар ва қурбонлар ҳисобига эришилди. Бу воқеа арафасида, яъни 1365 йилда Самарқанд шаҳрида халқ қўзғолони кўтарилди. Сарбардорлар номи билан машҳур бўлган бу умумхалқ ҳаракати Илёс Хўжа бошлиқ мўғулларни тор-мор этди. Бироқ ҳали босқинчиларга узил-кесил зарба берилмаган эди. Шу боис Соҳибқирон озодлик учун жонини тиккан барча кучларни ўз атрофига тобора қаттиқроқ жипслаштириб борди. У 1370 йилдаги даҳшатли жангда ғалаба қозониб, миллий давлатнинг мустақиллигини тиклади.

Иккинчидан, 1991 йил 31 август воқеаси сиёсий жиҳатдан 1370 йилдагига солиштирилса, бир-бирларидан фарқ қилмайди. Зеро, бу икки сана босқинчиларнинг ҳукмронлиги ва зулмини қўпориб, мустақилликни тиклашга олиб келди. Айни пайтда миллий давлат ва қўшин, мустақил ташқи сиёсат шакллантирилди.

Аммо Амир Темур давридаги сиёсий-маъмурий тизим ўрта асрга хос ва мос ҳолда ифода этилган бўлса, биздагиси ҳозирги замон тараққиётидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштирилди. Зеро, чинакам пар-

ламент, конституция, герб, байроқ ва мадҳия жорий этилди.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ва бошқа жаҳон миқёсидаги уюшмаларга аъзо бўлиши ҳамда элчихоналарининг ташкил этилиши сиёсий ҳаётидаги улкан янгиликлардир.

Маълумки, мўғулларнинг ҳукмронлиги вақтида иқтисодий ва маънавий ҳаёт чуқур инқирозга учраган бўлса-да, минг йиллар мобайнида шаклланган хусусий мулкчилик, эркин бозор ва нарх ўз йўлида бора-верган. Бу хусусда туб ўзгариш бўлмаган. Совет даврида эса улар тугатилиб, жамият илдири қирқилган дарахтга ўхшаб қолди.

Бинобарин, 1370 ва 1991 йиллардаги мустақиллик бир-бирига зид икки хилдаги иқтисодий шароитда тикланди. Чунончи, Амир Темур даврида ҳукм сураётган тайёр иқтисодий тизимни ривожлантириш ва уни ватач манфаатларини таъминлашга йўналтириш асосий масала ҳисобланади. Бизнинг замонамизда эса хусусий мулкчиликка ва эркин бозорга асосланган янги иқтисодий тизимни бунёд этиш вазифаси амалга оширилмоқда. Саноат корхоналарини, уй-жойларни, жамоа ерларини ва биноларни хусусийлаштириш бўйича кўп ишлар қилинмоқда. Айни пайтда хорижий мамлакатлар билан қўшма корхоналарни қуриш тажрибаси ҳам кенг ёйилмоқда.

Мўғулларнинг ҳукмронлиги даврида маънавий ҳаёт, шу жумладан дин анча сусайган бўлсада, ўз ўрнини сақлаган эди. Бироқ совет давлати миллий тил ва маданиятни «ҳибсга» олиб, кишиларни қалбаки коммунистик ғоялар исканжасида ушлаб турди. Айниқса, диннинг тақиқланиши, мачит ва мадрасаларнинг деярли барчаси ёпилиши даҳшатли фожиаларга олиб келди. Бундай мудҳиш сиёсатни мутлақо тубдан ўзгача йўлга солиш мустақил давлатимиз зиммасига тушди. Миллий маънавиятнинг шакллантирилиши билан бир қаторда дин, эътиқод эркинлиги тўла тикланди. Миллий анъаналар ва урф-одатлар ҳаётнинг таркибий қисми сифатида ривож топмоқда.

Умуман айтганда, 1370 ва 1991 йилларда Марказий Осиёда ташкил топган ўзбек давлатларининг моҳияти ва йўналиши бир бўлиб, мустақилликни ва озодликни тиклаш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодиётни, фан ва маданиятни тарақ-

қий эттириш, она юртни жаҳон давлатлари даврасига чиқариш, хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ўрнатиш ички ва ташқи сиёсатнинг мазмунини ташкил этди.

Умуман айтганда, кўрсатилган ҳар икки давлатнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, биринчиси ҳукм сураётган тайёр иқтисодий ва маънавий тизимни ривожлантирган бўлса, иккинчиси, яъни ҳозирги хусусий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз ҳаёт ўрнига тамомила янги жамият тизимини бунёд этмоқда. Аммо улар юзага келиш шароитидаги фарқ мустақиллик ва озодликка эришган ҳар икки давлатнинг асосий моҳиятини ва йўналишини ўзгартира олмайди. Аксинч, мавжуд айрим хусусиятлар бир-бирини тўлдирди ва бойитди.

Бинобарин, кўз ўнгимизда барқ уриб турган мустақиллик ва озодлик ғоялари, тараққиёт ва фаровон ҳаёт учун курашлар қадимий ўзбек давлатчилигини ўзида акс эттирган Амир Темур давлати йўналишининг мантиқий давомидир.

«Хуррият» г., 1997, 9 апрель

«ОЗОДЛИК» РАДИОСИГА ОЧИҚ ХАТ

Шу йилнинг 24 июнида Йўляхшиев «Озодлик» радиоси орқали менинг 9 апрелда «Хуррият» газетасида босилган «Икки қутлуғ сана: 1370 ва 1991» номли мақоламга муносабатини билдирди. Мен унинг сўзларини эшитаётганда, «Йўляхшиев бир оми одам бўлса керакки, мақолани тўғри тушуниш ва таърифлашга ожизлик қилибди»,—деб ўйладим. Бироқ, кейин билсам, Йўляхшиев ўзини муҳолифат вакилларидан санар экан. Шундан сўнг ҳайратланишга ўрин қолмади. Чунки, Йўляхшиевга ўхшаш муҳолифатчилар кўпроқ ҳиссиётга берилиб тирноқ ичидан кир қидиришга ва имкон борича қоралашга мослашиб кетганликларини ва сохта далилларга асосланганини яхши биламиз. Бу ниҳоятда тутруқсиз ва кўнгилсиз ҳолат Йўляхшиевнинг фаолиятида ҳам яққол кўзга ташланиб турибди. У менинг мақоламни шу даражада қўпол равишда сохталаштиришга ҳаракат қилганки, унга тегишли жавоб бермасликнинг ҳеч иложи йўқ.

Йўляхшиевнинг биринчи даъвосида шундай дейилган: «Муҳтарам Ҳамид Зиёев 1370 йилда биринчи

марта ўзбек давлати тузилгани, 1991 йилда эса Ўзбекистон давлат тизими вужудга келди, деб тасдиқлашга уринади. Аммо бу уринишларда жиддий ва катта илмий хато бор. Бу хато ҳақида бу ерда (радиоода) сўзлашга имкон йўқ».

Аслида мақолада «биринчи марта ўзбек давлати тузилгани» ва «Ўзбекистон давлат тизими вужудга келди»,—деган жумлалар йўқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки биринчи ўзбек давлати 1370 йилда эмас, балки милoddан аввалги VII—VI асрларда «Буюк Хоразм» номида юзага келган эди. Мана шу узоқ ўтмиш даврларда шаклланган давлат асрлар мобайнида шаронт тақазосига кўра гоҳ кучайиб, гоҳ инқирозга учраб турди. Яъни давлатни бошқарувчи сулолаларнинг номлари ўзгариб турса-да, давлат сақланиб қолаверди. Шунинг учун ҳам ўзбек давлатчилигининг тарихи ўрта ҳисобда 2600—2700 йилни ўз ичига олади.

Аммо ўтмиш замонларда, шу жумладан 13—14 асрларда мўгуллар, кейинги 130 йил мобайнида Россия ҳукмронлик қилган даврларда ўзбек давлати ағдарилган бўлса-да, тамомила йўқ бўлиб кетмади. Шу боис у вақти келиб яна тикланди. Бу тарихий воқеанинг бири 1370, иккинчиси 1991 йилда содир бўлди. Қамина мақолада мана шундай деб ёзганман:

«"Амир Темур йили" ҳозирги мустақилликни Темур ва темурийлар даври билан боғлаган бамисоли мустақкам кўприк бўлиб қолди. Бу табиий ҳол. Зеро, ҳозирги мустақил Ўзбек давлатининг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шу боис ҳар икки санада (1370 ва 1991) ташкил топган мустақил давлатларни қиёслаш ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш айни муддаодир».

Хўш, айтинларчи, муҳтарам «Озодлик» радиосининг муҳлислари, масалага бундай ёндашувни Иўляхшиев айтгандек «жиддий ва илмий хато» деб ҳисобласа бўладими? Албатта, йўқ.

Фақат тарихдан ва илмдан беҳабар кишиларгина Иўляхшиевнинг фикрига қўшилиши мумкин. Унинг мақсади ҳам асли шу. Аммо, ҳозирда бу тоифадаги кишилар камдан-кам топилади. Шунинг учун Иўляхшиев жамоат аҳли диққатини жалб қилишга беҳуда уринган. Бу ерда «Тухматнинг умри қисқа» деган доно нақлни унутмаслик лозим.

Иўляхшиевнинг иккинчи даъвоси ҳам кишини ни-

ҳоятда таажжублантиради: "Муҳтарам, профессор,— дейди у,— Темур империяси ва унинг тузилиши, Ўзбекистоннинг бугунги Россиядан ажралиши, Темур давлати ва унинг давлат тизими мутлақо бошқа-бошқа нарсалардир. Биз бугун тарихни тўғри ўрганишни тартиб қилишимиз лозим эмасми? Наҳотки, 1991 йилги мустақилликни улуғлаш учун уни, албатта, Темур муваффақиятлари билан тенглаштириш зарур бўлса.

Наҳотки, биз тарихда узоқ ўтмишда ўзбек давлати бор эди, бугун ўша ўзбек давлатини тикладик, тиклапмиз, деб айтишни қабул қиламиз».

Ажабо, масъулиятсизлик билан гапириш шунчалик бўладими?

Хўш, нима учун ҳозирги мустақил ўзбек давлатини фавқулодда ва тасодифий ҳолатда эмас, балки қадимий давлатчиликнинг мантиқий давоми сифатида баҳолаш мумкин эмас. Ахир, бу тарихий ҳақиқат-ку.

Афтидан, Йўляхшиев тарихни, умуман, билмайди. Шунингдек, унинг: "Темур муваффақиятлари билан тенглаштириш зарур бўлса",— деган ибораси асоссиздир. Ақсинча, мақолада ҳар иккала ўзбек давлатларининг юзага келиши жараёни ва ўзига хос хусусиятларини кўрсатишга алоҳида аҳамият берилган. Бу хусусда мақолада шундай дейилган: "1370 йилдаги мустақиллик узоқ давом этган қонли жанглар ва қурбонлар ҳисобига эришилди. 1991 йил 31 августда эса, мустақиллик бир томчи қонсиз қўлга киритилди. Аммо бу ҳар иккала санадаги воқеалар сиёсий жиҳатдан бири-биридан кўп фарқ қилмайди. Зеро, бу саналарда босқинчиларнинг ҳукмронлиги ва зулмини тугатиб мустақиллик тикланди. Айни пайтда миллий давлат ва қўшин, мустақил ташқи сиёсат шакллантирилди.

Аммо 1370 ва 1991 йиллардаги мустақиллик бири-бирига зид иқтисодий шароитда тикланди. Амир Темур даврида ҳукм сураётган тайёр иқтисодий тизимни ривожлантириш ва уни ватан манфаатларини таъминлашга йўналтириш асосий масала ҳисобланади. Бизнинг замонамизда эса хусусий мулкчиликка ва эркин бозорга асосланган янги иқтисодий тизим бунёд этилмоқда. Агар Амир Темур даврида ҳукм сураётган динни ривожлантириш билан чегараланган бўлинса, бизни давримизда динсиз жамият баргараф қилиниб дин тикланди. Ва у кенг қулоч ёйди. Шу равишда маънавий соҳада ҳам ҳар икки санада айрим фарқ мавжуд".

Хуллас, Йўляхшиев ҳақиқатни баён этиш ўрнига «бугунги раҳбарларга яхши кўринишга уринган», «хукуматга ёқиш учун» сингари миси чиқиб кетган иборалар воситасида мақолани қоралашга муккасидан тушиб кетади. Ваҳоланки, мақолада ҳозирги раҳбарлар ҳақида бирор сўз келтирилмаган. Масалаларни холисона таърифлашга ҳаракат қилинган. Энг ажабланарлиси Йўляхшиев мени 1991 йилда мустақилликка эришиш жараёнида муҳим роль ўйнаган шахс ва ташкилотларни атайлаб четлаб ўтишда қоралашга уринади. Мазмуни у мухолифат вакиллари тилга олишликни талаб қилмоқда.

Аммо амалда мустақиллик Президент Ислоҳ Қаримов бошчилигидаги демократик кучлар ва зиёлилар томонидан тикланганлиги барчага маълумдир. Бировлар хоҳлайдими ёки йўқми барибир Президентнинг номи Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Буни ҳеч қандай куч ўчиришга қодир эмас.

Сир эмаски, "Озодлик" радиоси мустақиллик ва тараққиёт жарчиси сифатида обрў қозонган. Айрим кишиларнинг демократия ва мухолифат ниқобида кўзбўямачиликка асосланган фикрларини бу радио тўлқинларида берилиши ниҳоятда хунук ва ачинарли ҳолдир. Бу ерда мен авваламбор Йўляхшиевни назарда тутмоқдаман. Менинг икки санага бағишланган мақоламни ҳам «Озодлик» радиоси орқали эшиттирилса, бу кишининг қанчалик ноҳақ эканлиги эшитувчиларга ҳам равшан бўларди.

«Хуррият» г., 1997, 23 июль.

БИЗГА МУСТАҚИЛЛИК НИМАЛАРНИ БЕРДИ?

Кўз ўнгимизда Ўзбекистон мустақиллигининг 6 йиллиги ниҳоятда кўтаринки руҳ ва шоду ҳуррамлик билан нишонланди. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, у тарихан қисқа вақт ичида ислоҳотлар туфайли қўлга киририлган ютуқларнинг якунловчи бир босқичи ҳисобланди. Бунга метиндек сабр-қаноат, тadbиркорлик, машаққатли меҳнат ва амалий ишлар орқасида эришилди, албатта.

Ўзбекистонда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги ислоҳотларнинг баракали самаралари, тинчлик ва барқарорлик уни жаҳон даврасидаги мавқеини

ҳам юқори поғонага кўтарди. Эндиликда Республика-
миз номи дунё харитасига битилиб уни эшитмаган, бил-
маган ва ҳурмат ила тилга олмаган мамлакат қолмади.
Шунингдек, ўзимизда ҳам, хорижий давлатларда ҳам
ислоҳотларга ишонмаган ёки иккиланиб юрувчи ки-
шиларнинг сони кескин қисқарди. Шу боис, мустақил-
лик байрами чинакам умумхалқ тантанасига айланди.
У Республикада олиб борилаётган ички ва ташқи сиё-
сатнинг ҳаётийлигини, ҳукумат билан халқ яқдиллиги-
нинг маҳсули сифатида гавдаланди. Ўз кўзимиз билан
кўриб турган улкан ўзгаришлар мустақиллик шарофа-
тидандир. Хўш, мустақилликнинг моҳияти ва йўналиши
қандай ҳамда у бизга нималарни берди?

Бу саволга қуйидаги тарзда жавоб бериш мумкин.

УЛУҒ МИЛЛАТЧИЛИК ВА ТОТАЛИТАР СИЁСАТ ҚЎПОРИЛДИ

Совет давлати 70 йилдан ортиқ вақт ичида қўл
остидаги республикаларни, шу жумладан Ўзбекистонни,
мустамлака ва миллий зулм занжирида қаттиқ ушлаб
турди. У халқимизнинг ўзига хос ва мос алоҳида мил-
лат сифатида ривожланишига, миллий ҳис-туйғулар-
ни, киндик қони тўкилган она юртни қадрлашига
ва ўз-ўзини англашига йўл бермади.

Миллий тил ва маданиятнинг кенг қулоч ёйишига
тўсқинлик қилиб, рус тилига давлат мақоми берилди.
Мазкур тил илм-фан тили, у ёки бу шахснинг кела-
жагини таъминловчи асосий омил ҳисобланди.

Ҳатто, тарихан шаклланган ўзбек атамасига урғу
беришга зимдан рухсат берилмади. Унинг ўрнига «совет
граждани», «совет халқи» ёки «республика халқи» син-
гари умумлашма атамаларни ишлатишга мажбур этил-
ди. Бунга, айниқса, тарих фанида алоҳида аҳамият бе-
рилиб, қадимги ва ўрта асрлар тарихини ёритишда
ўзбек сўзи деярли ишлатилмади. Мен илмий кенгаш-
ларнинг биринда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини
«Ўзбек хонликлари» номи билан ёзишни таклиф қил-
ганимда, айрим олимлар «бундай қилиш миллатчи-
ликка олиб келади» дейишган эди. Шубҳасиз бу тои-
фадаги олимлар коммунистик ғоялар, хусусан, қалбаки
«интернационализм» қарашлари билан қаттиқ заҳар-
ланган кишилар эди, холос.

Партиянинг улғумиллатчилик сиёсатининг моҳия-
ти ва йўналиши, авваламбор, барча республикаларни

мустамлака сиртмогида ушлаб туришдан иборат эди. У, айниқса, турли-туман бойликлар макони Ўзбекистонга қаттиқ ёпишиб олган эди. Ўзбекистон тенг ҳуқуқли суверен республика деб эълон қилинган бўлса-да, амалда Россиянинг том маънодаги мустамлака-сига айлантирилди. Шунга қарамай Республиканинг байроғи, герби, мадҳияси ва конституцияси жорий қилинди. Бироқ, буларнинг барчаси учига чиққан кўзбўямачилиқдан ва «хўжақўрсин»дан иборат эди.

Улуғмиллатчилик ва империячилик гоёлари билан суғорилган совет давлати вақти соати келиб ич-ичидан чириди ва парчаланди. Бу тарихий воқеанинг содир бўлишида Ўзбекистоннинг тутган ўрни беқиёс катта бўлди. Зеро, 1991 йил 31 августда биринчилар қатори Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши XX аср «вабоси» ҳисобланмиш қизил империянинг қулашини тезлаштирди ва бошқа республикаларни ҳам озодликка эришишларини осонлаштириб берди.

ҚУЛЛИК ВА МАНҚУРТЛИК ЗАНЖИРЛАРИ ПАРЧАЛАНДИ

Ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи мобайнида чет эллик босқинчиларнинг ҳукмронлик қилган даврларини ҳам бошидан кечирган. Бу вақтларда у қирғин баротларга ва талафотларга учраган бўлсада, лекин бир бутун миллат сифатида қуллик ва манқуртлик шароитида ҳаёт кечирмаган. Бундай даҳшатли фожиа совет давридагина содир бўлди. Чунки, бу вақтда «социализм жамияти» эмас, балки қулдорлик давлати шаклланди. Бу ҳолат сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни, хусусий мулкчилиқни, шахсий ташаббус ва манфаатларни тақиқланишида ҳамда бутун мамлакатни «темир панжара» билан қуршаб олинишида ўз ифодасини топди. 70 йилдан ортиқ вақт давомида қул табиатлилик аҳолининг талай қисмининг суяк-суягигача шу даражада сингиб кетдики, Республикадаги оғир шароитни била туриб кўр-кўрона партияни тинимсиз улуғлади ва олқишлади.

Бундай муносабатга ажабланмаса ҳам бўлади. Негаки қул табиатлиликка ниҳоятда мослашиб кетган кишиларнинг қалбида қўрқув, эҳтиёткорлик, хавотирлик, итоткорлик, мартабали кишиларга мутелик ва зарурият туғилса оғмачилик ва хиёнат қилиш сингари хусусиятлар жойлашган бўлади. Аммо, халқ оммасининг

барчаси шундай ҳолатга тушмаган эди, албатта, уларнинг орқасида эрксевар, жасоратли ва ўз қадр-қимматини билладиган кишилар оз эмас эди. Юрт аҳлининг мана шу соғлом қолган қатлами мустақилликка йўналтирувчи кучи ҳисобланади. Фақат кўрсатилган олий фазилатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар туфайли мустақиллик тикланиб қуллик ва манқуртлик тизимига қақшатқич зарба берилди; хусусий мулксизлик ва эрксиз савдо-сотиқ барҳам топди.

Бу кўҳна дунёда кўпдан-кўп катта-кичик давлатлар ҳукм сўрдилар. Бироқ, улардан бирортаси хусусий мулксиз жамиятнинг тузишини ҳаёлларига ҳам келтирмаганлар. Ҳатто, Германия фашистлари ҳам бу йўлдан бормаган. Чунки, ўзоқ ўтмиш даврларда шаклланган ва тобора ривожланган хусусий мулкчилик олдани, давлатларни ва тараққиётнинг юзага келтирган. У инсонларнинг ёввойилликдан қутқариб енёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга чорлади. Биз тарихчилар совет даврида “одам маймундан пайдо бўлган ва уни меҳнат яратди” деб таърифлаганмиз.

Ҳозирда мен бошқача фикрдаман. Маълумки чумолидан тортиб қушларгача ва ҳайвонларгача бўлган табиат оламидаги ҳамма жонли мавжудот тинимсиз меҳнат қилса-да, лекин ўзи қандай яратилган бўлса шундай қолмоқда. Шу боне одамни аслида хусусий мулк ёввойилликдан халос этди.

Хусусий мулкчилик асосида шахсларнинг ва давлатларнинг манфаатлари ва унинг учун кураш шаклланди. Шунинг учун керакки, «шахсий манфаат», «давлат манфаати» ёки «умуммиллат манфаати» сингари ибораларнинг негизда жамиятдаги ер-сувлар, бойликлар ва даромадларга, яъни мулкларга эгалик қилиш ғояси ётади. Бу хусусий мулкчилиكنи ифода этувчи ғоялар киши танасига жон билан кирганга ўхшаб сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни таъминловчи асосий омил бўлди.

Совет давлати эса жамоа аҳлидан хусусий мулкка эга бўлиш ҳуқуқини тортиб олиб, ягона давлат мулкни эгалигини шакллантирди. Бошқачароқ айтганда табиатдаги барча мулк турлари ва даромадлар давлатнинг ихтиёрига ўтказилди. Бу билан коммунистик партия халқни бамисоли жонини суғуриб олгандай бўлди. Бунинг устига-устак сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг бўлмаслиги фожиага фожиани қўшиб аланга олдиртир-

ди. Хуллас, совет давридаги хусусий мулксиз жамият халқ оммасининг ташаббуси ва манфаатларини бўғди, боқимандалик, кўр-кўрона итоаткорлик, «қорин тўйса бас» деган ўта зарарли ҳис-туйғуларни ривожлантирди. Натижада бутун мамлакат чуқур ишқирозга мубтало бўлди. Бундай шароитда Ўзбекистон мустақиллиги тикланиб, хусусий мулкчилик ва эркин савдо-сотиқни тиклашга тўла имконият яратилди.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛЛИГИ ВА САНОАТДАГИ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ТУГАДИ

Чоризм ва совет ҳукмронлиги даврида Туркистон замини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Коммунистик партия чор ҳукуматининг ўлкада пахта яқка ҳоқимлигини ўрнатишга қаратилган сиёсатини шу даражада ривожлантирдик, унинг даҳшатли оқибатларини тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Агар 1915 йилда 18 млн пуд пахта олинган бўлса, у совет даврида 6 млн тоннага етказилди. Бу ҳолат озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришнинг кескин камайишига, чорвачиликнинг орқага кетишига, ҳаво, сув, ер ва умуман, табиат оламининг заҳарланишига, турли касалликлар ва ўлимнинг кўпайишига олиб келди.

Деҳқонларнинг умри қаттиқ назорат, машаққатли меҳнат ва етишмовчиликда чириди. Уларнинг меҳнатларига яраша ҳақ тўланмади. Аксинча, кўп колхозлар қарздорлик сиртмогида ушлаб турилди. Пахта, ипак ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларининг асосий қисми деярли текин баҳода Россияга узлуксиз олиб кетилди.

Тўғри, уларга маълум даражада ҳақ тўланди, лекин уни давлат Россиядан тайёр саноат молларини, шу жумладан деҳқончилик техникасини ва автомашиналарни келтириб қиммат нархда сотиш йўли билан қайтариб оларди. Уша маҳсулотлар орасида ўзимиздан олиб кетилган пахтадан ва бошқа хом ашёлардан тайёрланган моллар ҳам оз эмас эди. Олтин, уран, мис, газ ва бошқа ноёб бойликлар ҳам Россияга олиб кетилди.

Бу хусусда Президент Ислон Каримовнинг қуйидаги сўзларини келтириш айни муддаодир: «1965 йилдан буён қанча олтин қазиб олинганлиги маълум. Кейинги

15 йилда терилган пахтанинг ҳам ҳисоб-китоби аёп, ўзим ҳисоблаб чиққанман: шу давр мобайнида камида 35 миллиард долларлик бойлик — пахта ва олтин марказ эҳтиёжи учун олиб чиқиб кетилган. Бошқа нарса­лар ҳали бу ҳисобга кирмайди»¹.

Мазкур сатрларда фақат пахта ва олтинга тегишли маълумот берилган. Бунга уран, газ, мис ва бошқа турли-туман қимматли маъданларнинг қиймати қўшилса яна бир неча миллиардларни ташкил этиши аниқ.

Энди Республикада саноатни ривожлантирилишига келсак, у ҳам мустамлакачилик хусусиятига эга эди. Чунки, унинг энг даромадли ва салоҳиятли тармоқлари иттифоқ вазирлигининг ихтиёрида эди. Улардан олинадиган мўмай даромадлар марказнинг чўнтагини тўлдирар эди холос. Бундан ташқари саноатнинг мустамлакачилик яна бир хусусияти унинг баҳонасида 100 минглаб кишиларни Ўзбекистонга кўчириб келтирилишида ҳам намоён бўлди. Натижада Республикада янги шаҳарлар ва носёлкалар бунёд этилиб унумдор ва обод ерларимизни, зилол ва шифобахш сувларимизнинг талай қисмидан маҳрум бўлдик.

Ўзбекларнинг асосий қисми эса «эски шаҳар»лардаги ўз ҳолича ташлаб қўйилган кўримсиз ва тор кўчалардаги газсиз ва ичимлик сувларисиз хонадонларда ҳаёт кечирди. Қишлоқ аҳолисининг аксариятини турар жойлари ҳам жуда ачинарли ҳолда эди.

Саноат тармоқларида совет ҳукуматининг яна бир улуг миллатчилик сиёсати кўзга яққол ташланди. Чунинчи, уларда миллий ишчи ва инженер-техниклар қатламининг шаклланишига онгли равишда йўл бермадилар. Ўзбек халқининг терисигача шилган қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги мустамлакачилик сиёсати мустақиллик туфайли улоқтирилиб ташланди.

СОВЕТ МАЪНАВИЯТИ ВА ТУРМУШ ТАРЗИГА БАРҲАМ БЕРИЛДИ

Совет давлати коммунистик гояларни кишиларнинг онига сингдириш мақсадида барча кўринишдаги динларни тақиқлади. У «Дин халқ учун афюндир» деган широрни осмону фалакка кўтариб масжидларни, мадрасаларни ва эски мактабларни ёптирди. Дин пешволари

¹ **Ислом Қаримов.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, инқисод, сиёсат, мафкура, 1 жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 188-бет.

ва бошқа эътиқодли ва имонли кишилар отилди ёки суд ҳукми билан турли муддатларга кесилди. Диний китоблар, шу жумладан Қуръонлар ҳам ёқилди. Бутун мамлакатда маънавий қашшоқлик ҳукм сурди. Гарчанд кейинчалик динга бироз ён босилган бўлса-да, лекин амалда кенг қулоч ёйишига йўл берилмади. У фақат хўжақўрсинга қилинган кўзбўямачилик эди, холос. Коммунистик гоялар миллий маънавиятимиз, урф-одатларимиз ва турмуш тарзимизни ҳам парчалаб ташлади.

Оламшумул аҳамиятга молик бой ўтмиш тарихимиз камситилди ёки сурбетларча қораланди. Совет ҳукумати миллий республикаларда «совет турмуш» тарзини шакллантириб, ҳар бир оила ва хонадон коммунистик гояларига сиғиниши ва унинг равнақи учунгина тинимсиз ҳаракат қилиши шарт эди. Пионер, комсомол, партия аъзоси бўлиш оила аъзолари учун «фахр» ва «ғурур» сифатида намоён бўлди.

Қалбаки гоя ва тузумга асосланган совет турмуш тарзидан салгина четлашган кимсаларни танбеҳга ёки жазога учраши турган гап эди. Масалан, ота-онаси ва бошқа қариндошларининг ўлими муносабати билан жаноза ўқиттирган кишиларнинг жазоланганликларини кўрганмиз. Диний китобларни чоп этиш ва сотиш тақиқланиб, бўйсунмовчилар суд ҳукми билан кесилганликларини биламиз.

Совет турмуш тарзида мўл-кўлчиликда яшаш, дурустроқ бинолар қуриш, тўй-томошалар ўтказиш ўта хатарли бўлиб уни адо этувчилар тергов қилинарди. Сўнгра тегишли чоралар кўриларди. Умуман, ҳар бир оила ҳукуматнинг қаттиқ назоратида туриб, бамисоли ўзини қафасда яшагандек ҳис қилган. Оммавий ахборот воситаларида эса коммунистик гояларни улуғлаш ва унга сажда қилиш одат тусига кирган эди. Китоб ва журналларда ҳам аҳвол шундай бўлган. Бахтимизга мустақиллик коммунистик гоялардан ва «совет турмуш тарзи»дан холи бўлиш имконини яратди.

ЎЗБЕК ИСМИМИЗ ЖИСМИМИЗГА МОСЛАШДИ

Мен турли халқлар номларининг мазмунини билишга ҳаракат қилдим. Бироқ буларнинг маъноси жуда содда ёки умуман, бирор нарсага аниқ аниқ эмас экан. Ҳатто, ўз номларининг мазмунини аниқ билмайдиган халқ-

лар ҳам бор экан. Бизнинг ўзбек номимиз эса ўзининг лўндалиги, ихчамлиги ва катта сиёсий маънога эгаллиги билан киши эътиборини тортади. Зеро, ўзбек атамаси ўз-ўзига бек, яъни мустақил деган маънони англатади. Менимча бундай шарафли атамани қабул қилиниши бир тасодифий ҳолат бўлмаган. У халқимизнинг эркесварлиги, ватанпарварлиги ва жасоратлигининг маҳсули сифатида оламга маълум ва машҳур бўлди. Ота-боболаримиз озодликни ҳаёт рамзи деб билганки, шунга яраша ўз номларини танлаганлар.

Демак, мустақиллик ва озодлик гоёси номимизда ҳам, жисмимизда ҳам ўз ифодасини топган эди. Аммо кейинги 130 йил мобайнида, мустақиллик йўқотилиши орқасида, ўзбек исми ўзининг жисмига мос тушмай қолди. Чунки халқимиз қуллик ҳолатига тушиб озодликдан маҳрум этилди. Аммо вақти соати келиб мустақиллик тиклашни билан ўзбек деган исмимиз жисмимизга мослашиб жаҳон узра жаранглаб турибди.

Хуллас, мустақиллик 130 йил ҳукм сурган мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни, қуллик ва манқуртликни илдизи билан қўпориб ташлади. У озодликни, эркесварликни, ватанпарварликни, куч-қудратимизни, тараққиётимизни, тинчлик ва барқарорликни таъминловчи буюк нсъматдир. У миллий давлатимизни ва қўшинни, миллий тилимизни ва маданиятимизни, жаҳон халқлари даврасидаги ўринимизни ва обрўимизни, ғурурланишимизни ва фахрланишимизни ифода этувчи тимсолдир.

Келинлар, азиз юртдошлар, мустақиллик ва бахт-саодатимизни кўз корачигидек сақлайлик, қадр-қимматимизни эса кўкларга кўтарайлик.

«Хуррият» с., 1997, 22 октябрь.

ЯХШИРОҚ УЙҒОНГИН ЎЗБЕГИМ

Ўқувчилар мазкур мақоланинг сарлавҳасини кўриб, нима биз мудраямизмики, яхшироқ уйғонишга даъват қилияпти, дейишлари мумкин. Бундай эътирозда жон бор, албатта.

Ҳақиқатдан ҳам ҳозирда ўзбеклар қуллик занжирларини парчалаб, озод ва тенг ҳуқуқли халқ сифатида жаҳон халқлари даврасида муносиб ўринни эгаллади. Эндликда уларнинг ички ва ташқи қиёфаси тамомила ўзгариб, ўтмишда бўғилган жасорати, тетиклиги,

руҳи, ватанпарварлиги ва меҳнатсеварлиги гуркираб кетди. Улар мустақиллик ва озодликни қадрлаб ва гаштини суриб, порлоқ келажакка катта ишонч ва умид билан қарамоқдалар.

Аммо, афсуслар бўлсинки, жамоа аҳли орасида совет даврида орттирилган «қорин тўйса бас» деган тушунча билан яшаб, бир вақтлар нон 20—30 тийин, гўшт 1 сўм 80 тийин, гугурт 1 тийин эди, деб ўтмишни қўмсаётган қул табиатли кишилар йўқ эмас. Бу тоифадаги кишилар мустақил равишда ривожланишимиз ва фаровон ҳаётга эришимизга ишончсизлик ва шубҳа билан қарамоқдалар. Ҳатто, «Илгарни коммунизмда яшаган эканмиз-у, лекин билмаган эканмиз» деган тўтуриқсиз гаплар онда-сонда қулоққа чалинмоқда.

Бундай гаплар қуллик ва манқуртлик қон-қонига сингиб, қарамлик ва боқимандалик исканжасидан қутила олмаган кишиларга хосдир, албатта. Мен, мана шундай ҳамон «кўзи очилмаган» кишиларни назарда тутиб, ушбу мулоҳазаларни лозим топдим. Буидан мақсад, уларга насл-насабимиз кимлигини, ота-боболаримиз мустақиллик учун жонини ҳам, молини ҳам фидо этганликларини аниқлаштириб, сабоқ олишга даъват этишдан иборатдир.

Қадимий ва ҳамиша навқирон ўзбегим, кимки сени насл-насабингга ва бой ўтмиш тарихингга назар ташласа, ҳайратланмасдан ва тан бермасдан иложи йўқ. Негаки, сен жаҳоннинг кўп жойларида одамлар ҳали «ярим ёввойи» ҳолда яшаётганларида давлатларни, шаҳарларни ва маданиятни яратиб, инсоният тараққиётига муносиб ҳисса қўшдинг.

Сен тарбиялаб этиштирган олимларнинг, шоирларнинг ва дин пешволарининг, давлат арбобларининг ва савдо-ҳунар вакилларининг табаррук номлари тарих саҳифаларига зар ҳарфлар билан битилди.

Сен бағри кенг, сахий, меҳмондўст ва мурувватли халқ сифатида ҳам донг чиқардинг.

Сен — ўзбегим ўз даврида жаҳонни ларзага солган аҳмонийлар давлатига, македониялик Александрга, Чингизхонга ва бошқа босқинчиларга қарши курашларда ўта ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдинг. Пировардида рус давлатининг тажовузига қарши шу даражада жону жаҳдинг билан курашдингки, уруш 25 йилга чўзилди. Умумлаштириганда сени кейинги икки ярим минг йил тарихингдан минг

Йили чет эл босқинчиларининг ҳукмронлигига қарши кураш билан ўтди. Бу даврда душманлар томонидан неча юз минглаб кишилар ўлдирилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Булардан ташқари маҳаллий юқори табақа вакиллариининг ўзаро урушлари, очарчиликлар, зилзилалар ва сув тошқинлари кўпдан-кўп азоб-уқубатларни юзага келтирди. Натижада Ўзбекистон бир неча бор ҳалокат ёқасида турди.

Аммо, Худон таоло, сен — ўзбегимни «сувга отса чўкмайдиған, оловга ташласа ёнмайдиған» қилиб яратган экан. Ҳеч қандай даҳшатли куч сени ер юзидан супуриб ташлай олмади. Бунда метиндек проданг, жасоратинг, жанговарлигинг ва меҳнатсеварлигинг жуда қўл келди. Шунингдек, мустақилликни ҳаётинг рамзи деб билиб, ватан ҳимояси учун жонингни ҳам, мошингни ҳам фидо қилишининг аҳамияти беқиёс катта бўлди. Сен ҳамиша ватан ишқида яшаб, она юртни кўз қорачиғидай сақлашни муқаддас бурч деб ҳисобладинг. Ҳатто, катта шаҳар ва вилоятларинг мудофаа деворлари билан қуршаб олинди. Чунончи, ўтмиш замонларда Бухоро вилоятини ўраган девор 350—400 км га чўзилган. Унинг эни 12—14, баландлиги 8—10 метрга етган. Самарқанд, Тошкент ва бошқа катта вилоятлар ҳам мудофаа деворларига эга бўлган. Тошкент девори Чортоқ тоғларининг этакларидан, хусусан, Ғазалкентдан бошланиб, ҳозирги Бўстонлиқ ва Чирчиқ шаҳри орқали Қорасув, Назарбек, Янгийўл туманларигача чўзилиб кетган. Девор Чиноздан Сирдарёгача бориб тақалган. Унинг узунлиги тахминан 200 км га борган. Тошкент шаҳри ўзи ҳам қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, 12 та дарвозаси бор эди. Атрофи сув тўлдирилган зовур билан тўсилган.

Энди муҳтарам ўқувчилар бир дақиқа тасаввур қилинг-а, ниҳоятда узун ва баҳайбат мудофаа деворларининг кетмон ва бел билан қуришининг ўзи бўлганми-кан?! Шубҳасиз, улар кўп вақтларни, маблағларни ва машаққатли меҳнатни талаб қилган, албатта. Она юрт мустақиллигини сақлаш учун зарур бўлса, осмондаги юлдузни ҳам олишга ҳаракат қилишган. Кўп миқдорда қурол-аслаҳалар тайёрлаш ва ҳарбий машқларни ўзлаштириш ҳам жуда қимматга тушган.

Айрим маълумотларга кўра одамлар бир қўлида иш асбоби, иккинчисида эса қурол-аслаҳа ушлаган ҳолда юрган. Ҳатто, улар кечаси ёстиқнинг тагида пичоқ ва

ёнида ярог-аслаҳа сақлаб ухлаган. Чунки душманнинг ҳар дақиқада ҳужум қилиши оддий воқеа эди.

Шуниси диққатга сазоворки, ўтмиш замонларда ватани ҳимоя қилиш фақатгина эркакларнигина эмас, балки аёлларнинг ҳам муқаддас бурчи ҳисобланган. Аёллар ёшлигиданоқ чавондозликни, ўқ-ёйдан отишни, қилчбозликни, найза санчишни ўзлаштирганлар.

Ешларни чиниқтириш ва жанговарлигини ошириш учун турли даврларда муҳим чоралар кўрилган. Чунончи, йигит ва қизлар турмуш қурмоқчи бўлсалар, аввало кураш тушганлар. Агар йигит ғолиб келса, уйланиш ҳуқуқини олган, мағлубиятга учраса, қизнинг асирига айланган. Бундан ташқари қиз бирорта душманни ўлдиргандан сўнггина турмушга чиқишига руҳсат берилган. Хотин-қизларнинг ҳарбий маҳорати шу даражада кучли бўлганки, улар отга тескари миниб, гўё чекинаётганга ўхшаб қувлаб келаётган душманни ўқ-ёйда хатосиз урган.

Ҳарбий машқни такомиллаштириш мақсадида мусобақалар уюштирилган. Хитой манбасида уқтирилишича, Турк хоқонлиги даврида Самарқандда «йилнинг олтинчи ойининг биринчи куни янги йилнинг кириши ҳисобланади. Шу куни подшо ва халойиқ соч-соқолларини олдириб янги либосларни кийишиб, бир кенг майдонга йигилишади. У ерда етти кун мобайнида ўқ-ёйдан отиш бўйича мерганлар беллашуви бўлади. Охирги кун эса олтин танга тақилган бир варақ қоғозга ўқ-ёйдан отиш бўйича мусобақа ўтказилади. Қимки ғолиб келса, бир кун муддат билан тахтга ўтириш ва подшолик қилиш ҳуқуқини олган». Кўриниб турибдики, ҳарбий машқни оммалаштиришга катта аҳамият берилган. Жасоратли, мард ва жанговар кишиларга «Самарқанд қаҳрамони» унвонини бериш таъсис этилган.

Аёлларнинг эркаклар билан бир қаторда ватан ҳимоясига жалб қилиниши, уларнинг ҳар жиҳатдан камолатга етишига олиб келди. Уларнинг орасидан подшолар, моҳир лашкарбошилар ва жангчилар етишиб чиққан.

Темур ва темурийлар даврида ҳам аёлларнинг манқси анча баланд эди. Улар ҳукумат кенгашларида ва энёфатларида спинчқисиз бемалол қатнашганлар. Ҳатто, Амир Темур қўшинларининг сафида аёлларнинг бўлганлиги манбаларда қайд этилган.

Мустақиллик учун кураш ўлкада рус давлатининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин ҳам давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Машҳур 1916 йилги қўзғолонда ўзбек аёлларининг ҳам фаол қатнашганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Хусусан, Тошкентда аёллар эркакларин орқаларидан эргаштириб, полиция бошқармасига бостириб кирганлар. Бу ерда рус қўшинлари ўқидан Рузвон биби Аҳмаджонова ҳалок бўлди, Зўрабиби Мусамуҳаммедова жароҳатланди.

1916 йилги қўзғолон Туркистон ўлкасининг кўп қишлоқ ва шаҳарларини қамраб олган эди. Бу жойлардаги қўзғолонларда ҳам аёллар фаол қатнашдилар. Масалан, Улугбиби Тошматова, Нуринисо Турсинова, Рухсорбегим Шокирова, Барнобегим Бўрибоева, Самарбону Шербоева, Саодатбиби Шарипова, Ч. Бадалова, У. Норматова, М. Пўлатхўжаева, Х. Рўзиева, С. Зокирова ва бошқалар шулар жумласидандир.

Халқимизнинг миллий озодлик ҳаракатлари совет давлатининг дастлабки йилларида кенг қулоч ёйди. Коммунистик партия бу умумхалқ курашини қалбаки «босмачи» номи билан қоралашга ҳеч нарсадан тоймади.

Шундай қилиб юқорида шарҳланган тарихий маълумотлардан аёнки, ўзбек халқи узоқ тарихий даврлардан буён мустақилликни ҳаётнинг мазмуни ва йўналтирувчи кучи ҳисоблаб, ўзини доимий уйғоқ, тетик ва сергак ҳолда тутган. У ҳамиша ватан посбони сифатида шайланиб турган. Ҳозирги ибора билан айтганда отабоболаримиз «ҳарбий ҳолатда» яшади. Шунга қарамай улар моддий ва маънавий меросни кўз қорачигидай сақлаб ва такомиллаштириб, авлоддан-авлодга ўтказиб келди. Акс ҳолда ҳозирги Ўзбекистондан аллақачонлар ном-нишон қолмаган бўлар эди.

Совет даврида юзага келган сиёсий ва иқтисодий сабабларга кўра, ўзбек халқининг сиёсий фаолиятига зарба берилди. Коммунистик партия «босмачилик» ҳаракати мисолида мустақиллик ва эрксеварлик туйғулари ўзбекларнинг қон-қонига сингиб кетганлигининг гувоҳи бўлди. Буни сугуриб ташлаш учун партия ҳали тарихда кўрилмаган чораларни изчиллик ва шафқатсизлик билан амалга ошириб борди. У ўзбеклардаги Ватанга содиқликни ва ўз-ўзини англашликни имкони

борича йўқ қилишга куч-қувватини аямади. У биринчи навбатда кишиларни сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум қилди. Шундай қағтиқ чоралар кўрилдики, партия одамларнинг дилларидаги кичик ўзгаришни ҳам кўзгудагидек кўриб турарди. Шу билан партия-сиёсатидан норозиликларни куртаклик вақтидаёқ дарҳол бартараф қилиб турди.

Натижада одамларда эҳтиёткорлик, қўрқув ва атрофдагиларга ишончсизлик ҳукм сурди. Бироқ бундай ачинарли ҳолат «қайта қуриш» йилларида аста-секин чекиниб, кишилар қалбидаги тарихан шаклланган миллий озодлик гояларни юзага қалқиб чиқди. 1991 йилга келиб у жамиятни йўналтирувчи кучига айланиши орқасида, Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Гарчанд бу тарихий воқеа тинчлик йўли билан содир бўлган бўлса-да, лекин уни осонлик билан амалга оширилди дейиш ҳақиқатни акс эттирмайди. Зеро, у, Республика раҳбарияти бошлиқ илгор кучларнинг пиҳоятда билимдонлик билан олиб борган сиёсатининг маҳсулидир. Уни яхши тушунтириш учун бир ҳикояни келтираман.

Қадим замонларда бир подшоҳ наст-баланд йўлдан юриб, кўп азоб-уқубатларни бошидан кечирибди. Шу билан у ўша жойда текис ва тўғри йўл қуриш ҳақида фармон чиқарибди. Шунга биноан 10 минглаб қуллар иштирокида йўл қурилиши бошланиб, бир жойга келганда баҳайбат тошга дуч келинибди. Кўпчилик қанчалик ҳаракат қилишмасини тошни жойидан қимирлата олишмабди. Шу пайтда бир донишманд киши келиб иш бошқарувчи амалдордан ҳол-аҳвол сўраганда, у қўполлик билан жавоб берибди. Ўша амалдор эртасига эрталаб минглаб қуллар билан иш жойига келса, тош четга суриб қўйилган экан. Бундан ҳайратланган ва ҳаяжонланган одамлар донишманд тош орқасида ўтирганлигини кўришди, уни ким жойдан олганлигини сўрашганда, ўзи қилганлигини айтибди. Шу онда одамлар уни сеҳргар ҳисоблаб қўрқув ва ваҳимага тушибди. Уни саройга келтиришибди. У ерда подшоҳ тошни қандай қилиб ўрнидан олганлигини сўраганда, донишманд дебди: «Мен тошни кўтаришдан олдин унинг таянч нуқтасини анқладим. Сўнгра уни бармоғимда кўтариб четга суриб қўйдим. Шу кунларда ернинг таянч нуқтасини қидираётирман. Борди-ю топсам, уни ҳам копток сингарин айлантираман».

Бу дунёда онда-сонда ўта ақл-идрокли, фаросатли ва тадбиркор кишилар туғиладики, улар 10 минглаб кишилар қила олмайдиган мураккаб ишларни бир ўзи «худди қилни хамирдан сугургандай» ҳал этиш йўлини топади ва амалга оширади. Бу ҳикоя биздаги «қаловини топсанг қор ҳам ёнади» деган нақлни эслатади.

Шунга ўхшаш Ўзбекистонда мустақилликни таъминлашга қаратилган сиёсатнинг таянч нуқтаси ёки қаловиннинг топилганлиги орқасида бир томчи қонсиз кутилган мақсадга эришилди. Шундай қилиб, ҳозирги авлодимиз ўтмишдаги ота-боболаримиз сингарн ниҳоятда огир меҳнат, кўп вақт ва катта маблағлар сарфлаш, оммавий равишда ҳарбий маҳоратни ўзлаштириш, минглаб кишиларни йўқотиш ва вайронагарчиликлар эвазига эмас, балки тинчлик ва парламент йўли билан мустақил давлатни ташкил этишга муваффақ бўлдилар. Агар ўтмиш авлодларимиз бизга ўхшаш худди шу тарзда мустақилликка эришганликларида ўзларини энг омадли ва бахтпёр кишилар деб ҳисоблаб, уни мустаҳкамлаш ва келажакни таъминлаш учун «бир қултум сув ва нон» билан яшашга рози бўлардилар. Чунки, улар мустақилликни ва озодликни ҳаётининг асосий мақсади деб билганлар ва жуда қадрлаганлар. Бироқ бизнинг орамизда бундай «ҳаёт тожи»ни назар писанд қилмай, «қорин тўйса бас» ғояси билан яшаб, илгарилар бир буханка нон 20 тийин, гўшт 1 сўм 80 тийин, сариқ ёғ 3 сўм 50 тийин, ун 26 тийин бўлган деб, совет даврини қўмсаётганлар йўқ эмас.

Бундай тонфадаги кишилар шунчунунмасликлари керакки, ўтмишдаги нисбатан арзончилик СССРда қишлоқ хўжалигидаги ҳосилдорлик, саноатдаги тараққиёт натижаси эмас, турли хом ашёларни четга сотиш ҳисобига бўлган. Ўзбекистон учун бу енгиллик юртимиздан олиб кетилган олтин, уран, мис, газ, пахта ва бошқа хилма-хил бойликларга таққослаганда «денгиздан олинган бир томчи сувдир» холос.

Россия матбуотида тан олинмишича, 80-йилларнинг ўрталарига келиб совет иқтисодий тизими узил-кесил инкирозга учраб, ниҳоятда огир ҳаёт бўсағасида турган. Бу қалбаки «социализм тизими»нинг миси чиқиб, ҳалокатга каттам ташлаётганлигининг ёрқин белгиларидан эди. Кўз ўнгимизда ҳукм сураётган иқтисодий қийинчиликлар совет давридаги мустамлакачилик сиёса-

ти ва миллий зулми, ватанмизин хом ашё манбан ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилишининг асоратларидир. Шу бонс ўткинчи қийинчиликларни мустақиллик билан боғлаш нодонлиқдир. Аксинча, мустақиллик янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимни ярата бориб, уларни бартараф қилувчи заминни тобора мустаҳкамлаб бормоқда.

Шу кунлардаги иқтисодий қийинчиликлар совет давридаги мустамлакачилик ва миллий зулмга нисбатан ҳеч нарса эмас. Вақти соати келиб ўткинчи етишмовчиликлар ва қийинчиликлардан асар ҳам қолмаслигига шак-шубҳа йўқ.

«Миллий тикланиш» г., 1994, 22 октябрь.

ТАРИХ ОРТГА ҚАЙТМАЙДИ

Президент Ислам Қаримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясида сўзлаган нутқида орамизда совет даврини қўмсовчилар ҳамон борлигини ташвиш билан уқтириб ўтди. Бундайларнинг зиёлилар орасида ҳам борлиги ачинарли ҳолдир. Совет даврини қўмсашнинг энг хатарли томони шундаки, бундай кайфият жамият бирлигига путур етказиб, келажак раванқимизни таъминловчи ислоҳотларни ҳаётга татиқ этишда тўсиқ ва қийинчиликларни юзага келтиради. Бундан ташқари совет империясини тиклашга зўр бериб ҳаракат қилаётган қора кучлар «совет» ўтмишини қўмсаётганлардан усталик билан фойдаланишлари эҳтимолдан холи эмас.

Ҳўш, совет даврининг моҳияти ва йўналиши нима-лардан иборат эди. Уни қўмсашга асослар бормиди, деган савол туғилади.

Жавоб шуки, мутлақо асос йўқ. Ўз ватанини севган, ор-номуси ва виждони бор киши ҳеч қачон қонга, доду фарёдларга ва қашшоқликка тўлиб тошган даврни қўмсамайди. Маълумки, совет давлатининг ҳукмронлиги даврида миллий давлатларнинг йўқ қилиниши, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг поймол этилиши орқасида қулдорлик тузуми шаклланди. Турли халқларнинг миллий тили ва маданияти камситилди, диний эътиқодлари ва ўтмиш тарихи топталди. Гумонсираш, хавотирлик, айғоқчилик ва чақимчилик авжига минди. Мамлакатнинг «темир панжара» билан қуршаб олинishi киши-

ларнинг дунёқарашини чегаралаб ва қоронғилаштириб қўйди.

Тоталитар тузумнинг узоқ йиллар давомида изчиллик билан ҳукм сурши одамларни унга кўникшига ва мослашишга мажбур қилди. Бу ҳолат кишиларда «қўл-табиатлилик»ни пайдо этиб, партия ва давлатни мақтайвериш ва улуглаш одат тусига кириб қолди. Жамиятда ўта иттифоқчилик, лаббайчилик ва қарсақбозлик авжига чиқди. Сиёсий ва маънавий жиҳатдан асоратга тушган халқнинг бошқа иложи йўқ эди.

Совет тузумининг иқтисодий заминига келсак, хусусий мулкчилик, эркин савдо-сотиқ ва ишбилармонликнинг йўққа чиқиши бутун бойликнинг давлат қўлида тўпланишига ва бунинг орқасида кишиларнинг бамисоли илдизи қирқиб ташланган дарахтга ўхшаб қолишларига олиб келди. Танасида жонли бир туки қолгунча шилинган халқ ҳаёти ва тақдири давлат томонидан бамисоли садақа сифатида бериладиган биргина маошга боғлаб қўйилди.

Колхоз ва совхозлардаги иш ҳақи саноат ишчиларининг иш ҳақидан ҳам оз эди. Бунинг устига кўплаб колхозларнинг бўйни қарздорлик сиртмоғи билан танғиб қўйилди. Давлат арзимаган маош воситаси орқали халқни кўринмас ип билан боғлаб, орқасидан эргаштириб юрарди. Шу ўринда бир нарса хаёлга келади. Утмишда лўлилар ўз отларини жўрттага ярим оч ҳолда тутарканлар. Сабаби яхши боқилган от куч-қувватга тўлса, эгасининг зулмига кўнмас экан. Ярим оч от эса доим эгаси илинжида, икки кўзи унинг қўлида бўлиб, кетидан эргашиб кетаверган ва қайси кўйга солса кўнар экан. Шунга ўхшаш арзимаган маошга боғлиқ кишилар давлатга сиғинишга ва таъзим этишга мажбур бўлган. Бу ҳол бориб-бориб шу даражада авж олиб кетдики, кишилар назарида давлатнинг маошисиз яшаш мумкин бўлмай қолди.

Бундан ташқари юқорда таъкидлаганидек, миллий ҳис-туйғуларнинг бўғиб ташланиши, диннинг таъқиб остига олиниши кишиларда ўз-ўзини англашни анча заифлаштириб қўйди. Ватан деганда киндик қони тўкилган ерни эмас, СССРни тушуниш, совет империяси билан гурурланиш ва фахрланиш ҳамда унинг учун жон фидо айлаш гоёлари кишилар онгига сингдирилди.

Бундай гайри табиий тартибларга кўнмовчилар «миллатчи» тамгаси остида қораланди ва жазоланди.

Хусусий мулкчиликнинг йўқлиги очқўзликни; порахўрликни, ташмачиликни, давлат мулкнинг талон-тарож қилиши ва турли-туман жиноятлари авжига миндирди. Аммо «шерестройка», яъни «қайта қуриш» даврида мазлум халқларнинг кўзи очилди ва империядаги тамомила юз ўгирди. Бироқ совет қозонининг ялоқхўрлари ва уларга алданиб эргашувчилар қизил империяни ҳамон қўмсамоқдалар. Улар шу даражада қарамлик чапғалида яшашга мослашиб кетганларки, эндиликда мустақиллик ва озодликни сингдира олмаяптилар.

Шу муносабат билан бир ибратли ҳикояга диққатни жалб этмоқчиман. Ўрта асрларда бир забардаст подшо ўсирийн йиғитчапи ўз тарбиясига олиб, камолот чўққисига олиб чиқди. Охир-оқибатда ўша йиғит ўз инсоний фазилатлари ҳамда подшодан олган тарбияси туфайли улуг лашкарбоши даражасига кўтарилди. Қулларнинг бирида подшога лашкарбошининг тунда оёқ-қўлига кишани солинган ҳолда ухлаш одати борлигини етказибдилар. Таажжубга тушган подшо қистовига кўра, вазири ахир лашкарбошидан бунинг сабабини сўраган экан, у шундай жавоб берибди: «Эй олий ҳазрат, ота-боболарим қулликда умр кечирганлар, қочиб кетмасликларни учун эгалари кечаси қулларининг оёқларини кишанилаб қўярдилар. Мен ҳам то сизнинг тарбиянгизга киргунча узоқ йиллар шу ҳолда яшганман. Бахтимга сиз учрадингиз, шундай юксакликка эришдим. Шунга қарамай кишансиз бир дақиқа ҳам кўз юмолмайман, чунки, хумори тутади». «Е тавба,— дебди подшо,—сут билан кирган жон билан чиқади деганларни тўғри экан-да».

Шунга ўхшаш совет турмуш тарзини кўр-кўрона ўзлаштирган ва қонларига қаттиқ сингдирган кишиларга унинг хумори тутмоқда. Хўш бу хилдаги кишилар нималарни рўқач қилмоқдалар?

Биринчидан. Улар совет даврида озик-овқат маҳсулотларининг арзонлиги ҳақида кўпроқ гапирадилар. Ваҳоланки, у вақтлардаги арзончилик нисбатан бўлиб, бу даражага етишиш учун 40—50 йил қон ютиб кутилди. Чунончи, 1917—20-йиллардаги фуқаролар уруши натижасида 13 млн киши нобуд бўлди, минглаб кишилар жароҳатланди. Деҳқон хўжаликлари, саноат издан чиқиб, очарчилик, қашшоқлик ва оммавий юқумли касалликлар кенг қулоч ёйди.

1924 йилдан бошлаб Туркистонда республикалар

ташқил этилиши муносабати билан минглаб йиллар давомида шаклланиб келган ва такомиллашган ягона иқтисодий тизимга зарба урилди. Деҳқончилик остинустин қилиниб, бой ва ўрта ҳол деҳқон хўжаликлари давлат томонидан талон-торож қилинди. Уш минглаб моҳир деҳқонлар оилалари билан «қулоқ» қилиниб, тўзатиб юборилди. Юзлаб обод қишлоқлар харобага айлантирилди. Энг қадимги даврлардан ривожланиб келган ҳунармандчиликнинг илдирига болта урилди.

1930-йиллардаги очарчилик ва қаҳатчиликларда эса миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуриди, оғир дардларга чалинди. Тошкент кўчаларида очликдан ўлган кишиларнинг мурдаларини ўз кўзим билан кўрганман. Булар ҳам камдек жамиятнинг энг ақл-идрокли ва салоҳиятли намоёндаларининг қатл этилиши ёки узоқ юртларга бадарга этилиши даҳшатли воқеа бўлди.

Кейинги маълумотларга кўра, бугун баъзилар қўмсаётган советлар ҳокимияти ўз фуқароларидан 40 млн кишини нобуд қилган. Бундай мислсиз жиноятга қўл урган давлат тарихда бўлмаган ва бундан кейин ҳам юзага келмаса керак.

Иккинчи жаҳон уруши қонга беланган жамиятнинг бошига яна бир мудҳиш жафони солди. Урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклаш ҳам осон кечгани йўқ. Ниҳоят алгов-далговларга тўла фожияли 40 йилдан ортиқ даврдан сўнг 50-йилларнинг охирига келиб илгарига нисбатан арзончилик кўзга ташлана бошланди. 60—70-йилларда ҳам озиқ-овқат борасида сезиларли даражада катта қийинчиликлар рўй бермади. Аммо ойлик маош билан рўзгорни бемалол тебратиш кўпчиликка насиб этмади. Узоқ йиллар давомида етишмовчилик ва ночорликда яшаб келган халқ «қорин тўйса бас» қабалида кун кечирарди. Бундан умумхалқ сонига нисбатан камчиликни ташқил этган катта маошли ва пуфузли табақа вакиллари мустасно, албатта. Брежнев раҳбарлигининг охириги йилларига келиб, нисбатан тўқчилик ва арзончилик шароити ўзгара бориб, озиқ-овқат турлари камайиб, секин-аста тақчиллик юзага кела бошлаганининг, баъзи бир нархларнинг ошиб боришининг жонли гувоҳи бўлганмиз.

Кейин маълум бўлишича, совет давлати четга миллиард-миллиард долларга нефть сотиб, унинг ҳисобига мамлакатни маълум даражада озиқ-овқат билан таъ-

минлаб турган экан. Жаҳон бозорида нефтнинг нархи арзонлашиши, мамлакатда уни қазиб олишдаги қийинчиликлар орқасида четдан озиқ-овқат келтириш тобора камайиб борган. Бу тез орада иқтисодийда катта қийинчиликлар юзага келиши, қимматчилик бошланишидан далолат берарди. Аммо, бу ҳолат нимагадир «перестройка»га йўйиб юборилди. Умуман олганда эса, бир неча ўн йиллар давомида озиқ-овқат масаласини ҳал этишни совет давлати уддалай олмади. Бу ўз даврида партия қарорларида ҳам очиқдан-очиқ тан олингани эсимизда.

Бунн қараганки, Ўзбекистондан тонналаб олтин ва бошқа турли-туман бойликлар ташиб кетилди, аммо ундан баҳраманд бўлиш у ёқда турсин, ҳатто, ранги ҳам кўрсатилмади. Халқнинг талай қисми ўтган ўнлаб йиллар давомида ўз еридан чиққан газдан ва ичимлик сувдан фойдалана олмади. Ваҳоланки, газ дарё каби четга оқиб кетарди.

Уй-жойларнинг аҳволини эслайлик. Ерга қалб қўрини берган ўзбек худди шу совет давлати даврида бир нарча ерга зор бўлди. Вазирлар Маҳкамаси ва Олий Мажлисининг қўшма йиғилишида президент Ислам Қаримов совет даврида кишиларнинг оғир ва ачинарли аҳволини кўриб, юрагидан эзилиб юрган пайтларини эслатиб ўтди. Бунга ўхшаш ҳолатларни совет даврини қўмсаб юрганлар ҳам кўрганлар, лекин ўзларини беҳудага билмасликка олмоқдалар. Бу адолатдан эмас, албатта.

Иккинчидан. Совет даврини қўмсовчилар халқ маорифи, ўрта ва олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари ва маданият соҳаларининг ўша даврдаги афзалликларини сўзламоқчи бўладилар. Тўғри, уларнинг мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Бироқ гап уларнинг пайдо бўлишида эмас, балки кимларнинг манфаатларига хизмат қилганлигидадир. Улар коммунистик гоя ва тоталитар тузумни ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллади. Шу билан бирга улар Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланттиришда ҳам етакчилик қилдилар. Шу сабабдан ҳам совет ҳукумати ўша тармоқларни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб, ер ости ва усти бойликлардан беқиёс катта даромад олди.

Мустақилликка эришилгандан кейин шу нарса маълум бўлдики, фан ва техника ва умуман, биз мақтаб

юрган тараққиёт даражаси жаҳон андозаларидан жуда паст экан. Эндиликда эса бунинг машаққатлари тортилмоқда. Шунин билан қўйиш керакки, фан ва техника соҳасидаги «коммунистик гоя» йўлида қўлга киритилган «ютуқларин» ҳадеб мақтаб, рўкач қилавериб, мустанкилик ва озодлигимиз учун катта зиён келтирадими.

Учинчидан. Совет даврининг қўмсовчилар ўша даврларда ҳам республикалар тузилиб, конституция, парламент, байроқ, мадҳия, герб жорий этилганини эсламоқдалар. Ахир бу тадбирлар хўжақўрсинга қилиниб, республикаларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқлиги ўша даврлардаёқ ҳар бир киши учун аён эди! Умумхалқ сайловларининг қалбакилиги, ҳеч қандай демократиянинг йўқлиги, маъмурий буйруқбозлик ва улуг миллатчилик ҳукм сурганлиги ҳам бутун жаҳон аҳлига маълум эди.

Коммунистик партия яхлит Туркистонни беш республика ва икки автоном республикага парчалаб, туб аҳоли бирдамлиги ва қудратига қаттиқ зарба берди. Шу тариқа совет давлати ўлка бошлиқларини хоҳлаганча ўзлаштириб ва миллий зулмининг ўтказиш учун катта имкониятларга эга бўлди. Гапнинг сирасини айтганда қалбаки республика тизимининг бўлганидан бўлмагани кўпроқ фойда келтирар эди. Негаки, қалбакичилик қанчалик ялтирамасин ва мақталмасин барибир охири воқидир. Биз бунинг қизил империянинг ағдарилишида ҳам яққол кўрдик.

Аmmo шуларга қарамай айрим олимлар Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг 70 йиллигини нишонлашга очиқдан-очиқ даъват этдилар.

Тўртинчидан. Қўмсовчиларнинг агар совет давлати бўлмаганида эди, фан ва маданият, қишлоқ хўжалиги ва саноатда бунчалик тараққиётга эришиб бўлмасди қабилдаги тушунчалари ҳам асоссиздир. Аввало, уларнинг эътиборини шунга қаратмоқчиманки, ватанимизда кейинги икки минг йилдан ортиқ давр мобайнида дунёни ларзага солган буюк давлатлар юзага келиб, юксак тараққиётга эришилган вақтларда совет давлатининг ном-нишони йўқ эди.

Ахир бундан минг йил бурун юртимизда академия ва ўз даврининг олий ўқув юрти ҳисобланмиш мадрасанинг мавжуд бўлганлиги, жаҳон тан олган олимлар фозиллар етишиб чиққанлигини ким билмайди дейсиз.

Туркистон зардуштийлик ва будда сийғари жаҳоний динлар ҳамда ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган ўлкадир. Она юртимизда тараққиётнинг энг муҳим омилларидан бири бўлмиш қадимги ёзувларнинг юзга келганлигини фахр билан айтишга ҳақлимиз.

Ўзбек халқининг ўз кучи ва имконияти билан юксак тараққиётга эришишга қодирлигини Амир Темур асос солган давлат мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Маълумки мўғулларнинг 150 йиллик ҳукмронлик даврида Туркистоннинг кўп асрлар давомида бунёд этилган моддий ва маънавий бойликлари совурилди. Аммо Амир Темур ҳокимияти ўрнатилиб мустақилликка эришилгандан сўнг тарихан жуда қисқа вақт ичида бутун жаҳонни лол қолдирган буюк давлат ва тараққиёт юзга келди.

Совет даврида эса Туркистон жаҳон харитасидан ўчиб кетди. У кўпроқ СССР ёки Россия маъносида баён этиларди. Чунки, кейинги 130 йил давомида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм Ўзбекистон ва умуман, бутун Туркистон ўлкасини ўзига хос ва мос равишда ривожланишига ва жаҳон майдонига чиқишига йўл бермади.

Умумий хулоса шуки, совет даврини қўмсовчиларнинг фикр-мулоҳазалари аслида «совет турмуш тарзи афзалликларининг» маҳсули бўлмай, балки қаттиқ назоратлар, таъқиблар ва қўрқувлар, қирғин-баротлар таъсирида миллий ҳис-туйғулар ва ватанга содиқлик сингари олий фазилатлардан маҳрум этилганлигининг мевасидир.

Шунинг учун ҳам улар совет давлатининг бир неча ўн йиллар мобайнида қонга беланган, очарчилик, йўқчилик, азоб-уқубатларга тўлиб-тошган даврлари хусусида оғиз очмай, айрим йиллардаги нисбатан тўқчилик ва арзончиликлар тўғрисида оғиз кўпиртириб гапирмоқдалар. Ҳатто, улар совет даврида ҳаво, ер, сув ва табиатдаги барча борлиқ заҳарланганлигини ҳамда минглаб одамлар бунинг орқасида оғир дардларга чалинганликлари ва вафот этганларининг гапиришни лозим кўрмайдилар. Ҳатто, совет давлати томонидан Орол денгизи қуришиб битирилаёзганидан оғиз очмайдилар. Шунга ўхшаш улар Қрим татарлари, месхети турклари, чеченлар ва бошқа халқлар ўз ватанларидан ҳайдалганликлари ва талай қисмини қириб ташлаганликларини хотираларига келтиришни истамайдилар. Совет дав-

рнин қўмсовчилар адолатсизликда шу даражага бориб етидиларки, эндигина 3 ёшдан ошган мустақил давлатимиздаги табиий равишда юз бераётган қийинчиликлардан полимоқдалар. Ваҳолонки, 70 йилдан ортиқ давр мобайнида бутун бойликларни таг-туғи билан ўзлаштириб олган совет давлати фаровон турмушни мутлақо таъминлай олмади. Улар бу ҳақиқат тўғрисида ҳам оғиз очмадилар.

«Социалистик тузум»нинг қалбакилигини бутун жаҳон аҳли тан олмоқда. Шундай экан, ўша тузум доирасидаги ривожланиш ҳам унинг маҳсули сифатида қалбакилиги билан ажралиб туради. Шу бонс барча мустақил республикалар, жумладан Россиянинг ўзи ҳам сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётини жаҳон андозаси асосида тубдан қайта қурмоқда.

Демак, совет даврини қўмсовчинини сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замни бўлмай, у «қорни тўйса бас» деган манфаатпарастлик маҳсулидир. Унинг негизида кўпроқ оғирлик, ўз-ўзини англамаслик ва боқимандалик ҳис-туйғуларни ётибди.

Шубҳасиз, бу тоифадаги кишилар вақт-соати келиб ҳозирги қийинчиликлар ва етишмовчиликлар бартараф қилингандан кейин ўз хатоларини тушуниб етидилар.

«Ўзбекистон овози» г., 1994, 22 июль.

ЧИНАҚАМ ҲАЕТБАХШ КОНСТИТУЦИЯ

Мен ўз мулоҳазаларимни мустақил Ўзбекистон Конституциясининг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалишини шарҳлашдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман. Чунки, Конституциядаги мустақиллик ва тараққиётни, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, хусусий мулкчиликни ва дин дахлсизлигини сақлаш ва бошқа масалалар бир неча юз йиллар муқаддам ҳаётга татбиқ этилган эди.

Маълумки, юнон сўзидан олинган демократиянинг асл маъноси жамиятни адолат ва қонуни-қондалар асосида бошқариб, ҳокимиятда умумхалқ манфаатларини гавдалантиришдан иборатдир.

Демократиянинг бундай кўрсаткичлари Туркистон ўлкасида кушанлар, Турк хоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, темурийлар ва бошқа қудратли империялар ҳукм сурган пайтларда кўзга ташланди. Ҳатто, Турк хоқонлиги даври-

даёқ (VI—VII асрлар) махсус «қонуннома» ёзилганлиги маълумдир.

Шуни эътиборга олиш керакки, жуда мукамал қонуи-қоидалар бўлса-ю, лекин уларнинг ижрочилари — мансабдорларнинг одоб-ахлоқи ва иш юритиш услуби паст бўлса ҳамда зўравонликка ва адолатсизликка йўл қўйилса, у вақтда мамлакатнинг инқирозга учраши турган гап. Шунинг учун ҳам мансабдорларнинг олий фазилатлари давлат бошқарувиинг асосий омилли сифатида кенг тарғиб қилинган. Бу тарихий ва бадий асарларда, махсус тавсияномаларда ва қонун-қоидаларда ўз ифодасини топди. Масалан, Юсуф Хос Хожиб ўзининг 1069 йилда ёзилган «Қутадғу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асарида мансабдорлар ўз бурчларини қандай бажаришларини қуйидагича таърифлайди:

Нима дер, эшитгин билимли сўзин,
Тута олмайди элни золим кўп узун.
Ёнар ўт, мисол зулм, ёқар, куйдирар,
Адолат сув эрур — неъмат ундирар.
Элга бош бўлайин десанг, то абад
Одил бўл, элингни асрагин фақат.
Эл ортар адл ила, безанар олам,
Зулму кучдан қолар, бузулар олам.
Талай жой бузулди золим ўчидан,
Золим ўлиб кетар ахир очидан.
Агар бек этмаса ўз элини ёд,
Уларни таласа келиб ўзга ёт,
Халойиқ тарқалар, бузулар эли,
Қулаб тушар беклик, бертади бели.

Юсуф Хос Хожиб она юртни чет эл босқинчиларидан ҳимоя қилиш ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи эканлигини таъкидлайди. У амалдорларни ватанпарвар, жасоратли, мард, билимдон, тadbиркор, мурувватли, сахий ва бағри кенг бўлиши лозимлигини уқтириб ўтади:

Эл боши керакдир баҳодир, абжир,
Ҳар ишга қўл урса у кейин арзир.
Сара бўлсин жуда элнинг сардори,
Тил-дили чин бўлсин, гўзал атвори.
Билимли, заколи, етук — нуқса йўқ,
Қўли очиқ бўлса, кўзи, кўнгли тўқ.
Тетик бўлгин эй бек ва қилгин тоқат,
Адолатли бўл, халққа қил марҳамат,

Хато тушса дарҳол сўра узриши,
Тилингдан бу тавбани қўйма фақат.
Беги халқига бахт бериши керак,
Бериб бахт яна тўйдириши керак.

Кўриниб турибдики, Юсуф Хос Хожиб ҳукумат вакилларининг зиммасига ўта масъулиятли ва катта вакифалар юклатилганлигини алоҳида шарҳлаб ўтади. Шунингдек, у амалдорларни гердайншга, манманликка ва менсимасликка берилмай, кенгаш билан иш юритишга даъват этади.

Ўзинг беклик бирла гердаймағни,
Ўзингни унутма, кибр қилмағни.
Не иш қилмағни сен, кишига кенгаш,
Кенгашсиз кишини тутма эш ё адаш.
Кенгашгни ҳар ишни қилишдан бурун,
Мурад бергай ишда кенгашлар сўраш.

Юсуф Хос Хожибнинг ўғитлари кўп асрлар мобайнида жамиятни бошқаришда қонун-қонда сифатида кенг фойдаланилди. Ҳатто, унинг таъсир кучи Туркистон ўлкасидан узоқ жойларгача бориб тарқалди. Масалан XIX асрда Ёйиқ (Ўрол) дарёсининг ёқасида жойлашган Сарайчиқ деган шаҳарда «Қутадгу билиг» асаридан олинган мисралар битилган сопол кўзача топилган. Бу асарнинг нусхалари Туркия ва Мисрда ҳам қўлга киритилди. Шунингдек, у Оврўпо тилларига таржима қилинган. Уйлайманки, Юсуф Хос Хожибнинг ўғитлари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ундан ҳар бир раҳбарнинг сабоқ олиши ўта фойдалидир.

Ҳозирги конституциямизнинг замишида «Қутадгу билиг» ва ундан кейин ёзилган қонун-қондалар ҳам ётибди. Масалан, «Темур тузуклари», Хондамир (1474—1535) ёзган «Қонуни Ҳумоюн», Рузбехон (1458—1521) томонидан битилган «Сулук ал-мулук» («Подшоларга йўл-йўриқ») шулар жумласидандир. Уларнинг орасида, айниқса, «Темур тузуклари» ўзининг такомиллашганлиги ва ҳаётбахшлилиги билан катта аҳамиятга моликдир. Бунда ватанни чет эл босқинчиларидан озод қилиб, мустақилликни, мўл-қўлчиликни ва тараққиётни таъминловчи қонун-қондалар ўз ифодасини топган. У кишиларни ватанга содиқ ва тараққийпарвар бўлишга отлантиради. Шунингдек, унда хусусий мулкчиликни, эркин савдо-сотиқни, нарх-навони ва диннинг дахлсизлигини таъминловчи тартиб-қондалар мавжуд.

Амир Темурнинг энг катта хизматларидан бири шуки, у жамиятни белгилаб қўйилган қонда-тартиблар бўйича бошқарди. «Давлат ишларини, — деб ёзган Амир Темур, — салтанат қонун-қондаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим».

Маълумки демократиянинг асосий омилларидан бири муҳим масалаларни кенгаш муҳокамасига қўйишда иборатдир. Бу ҳолат Амир Темур фаолиятида яққол кўзга ташланди. У бу хусусда шундай ёзади:

«Ҳар ишни кенгаш билан қилдим. Ҳар вақт кенгашчилар йиғилиб мажлис очилар экан яхши-ёмондан, фойда-зиёндан, олдимиздаги ишларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб улардан сўрар эдим. Буларни сўзларини эшитгач, ҳар ёқлама текшириб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирар эдим... қайси киши ақлга сиққан бир ишни куйиниб гапирса суйиб эшитардим. Қимқи оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга қулоқ солар эдим. Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўрар эдим».

«Темур тузуклари» энг қимматли давлат қонун-қондалари ва муҳим тарихий манба сифатида бутун жаҳонда шухрат қозонди. У инглиз, ҳинд, эрон, француз, урду, рус ва бошқа тилларда чоп этилди.

Шубҳасиз ўтмиш замонларда шарият қонуни асосида иш юритилганлиги маълум. Аммо бу билан бир қаторда ҳокимиятни махсус қонуни-қондалар асосида бошқариш демократиянинг муҳим омиллари сифатида диққатга сазовордир.

Туркистон ўлкасида Чор Россиясининг ҳукмронлиги ўринатилгандан кейин миллий давлат йўқ қилиниб, ҳокимият Россия қонуни асосида бошқарилди. Бу мустамлакачилик ва миллий зулмнинг тобора кучайиб боришини таъминлади.

Октябрь тўнтаришидан кейин «ёмғирдан қутулиб қорга» мубтало бўлинди. Тўғри совет даврида 1918, 1924, 1936, 1977 йилларда конституциялар қабул қилиниб, шу асосда Ўзбекистонда ҳам конституциялар яратилди. Бироқ, сиртдан қараганда улар энг адолатли ва ҳақиқатни ақс эттирувчи қонунилар бўлиб кўринса-да, аслида эса кўзбўямачиликдан ва найрағбозликдан иборат эди. Амакда коммунистик партия мустамлакачилик ва миллий зулмни авжга миндириб улугмиллатчилик сиёсатини изчиллик билан олиб борди. На-

тижада совет конституцияси нчи пуч ёнгоққа ўхшаб қолди, холос.

Ниҳоят 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилиниши буюк тарихий воқеа бўлиб қолди. Шундан кейин 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Хўш, Конституция моҳияти ва йўналишлари нима-лардан иборат?

Биринчидан, Конституцияда халқ ҳокимиятчилигини бунёд этишга алоҳида аҳамият берилган. Бу хусусда шундай ёзилган: «халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади». Унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари аниқ кўрсатилган. Бунда фуқароларга берилган ҳуқуқларнинг дахлсизлиги баён этилиб, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ҳеч ким ҳақли эмаслиги ўқтириб ўтилган. Хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқлар берилиши ҳам диққатга сазовордир. Конституцияда жамоат бирлашмалари, оила ва оммавий аҳборот воситаларига тегишли ҳуқуқлар шарҳланган.

Конституцияда давлат ҳокимиятининг ташкил этилишига ҳам эътибор берилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатлари ва кўп қиррали фаолияти атрофлича таҳлил қилинган. Буларга кўра Олий Мажлис сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга доир барча масалаларга ўз муносабатини билдиради ҳамда тегишли қонун ва қарорларни қабул қилади. У Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Шунингдек, ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш ваколатига эгадир.

Конституцияда Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи, айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида тавдалантирилган. Шунингдек, «Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий давлат тузилиши масаласига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриш» Президент зиммасига

юклатилади. Булардан ташқари Президент вазирликларни, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувини ва бошқа органларини тузади ва тугатади. Бундай фармонлар Олий мажлис тасдиғидан ўтиши шартдир.

Конституцияда Вазирлар Маҳкамасининг, Маҳаллий давлат идораларининг, суд ва прокуратуранинг бурчлари ва ҳуқуқлари ҳам аниқ белгиланган. Эндиликда прокуратура органларига «ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда фақат қонунга бўйсуниб амалга ошириш» имкони яратилди.

Конституциянинг «сайлов тизими» бобида фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгаллиги таъкидланиб ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонуни асосида кафолатланиши кўрсатилган. Конституциянинг энг муҳим ютуқларидан бири шуки, Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва кредитига, мудофаа ва хавфсизлик органларига эга бўлиши қонуллаштирилган.

Унда дин хусусида шундай дейилган: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади, ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўйилмайди».

Иккинчидан, Конституцияда ҳар бир шахснинг мулкдор бўлишига ҳуқуқлилиги, мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши, фуқароларга ижтимоий таъминот ва тиббий ёрдам кўрсатиш, бешул умумий таълим ва bilim олиш сингари сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар келтирилган.

1991 йилнинг 31 августида Президент Ислам Қаримовнинг имзоси билан эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Қонуни» янги Конституциянинг моҳияти ва йўналишини белгилади. Бу билан ўша кунги бамисоли Конституциянинг кўчати экинди, десак хато бўлмайди. Шундан кейин сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг бирин-кетин муваффақиятли ўтказилиши янги Конституцияни шакллантириб ва тақомиллаштириб берди. Шунинг учун ҳам гарчи, Конституция қабул қилинганлигига бир йил бўлса-да, лекин ундан олдин ва кейин содир бўлган ҳаётдаги туб ўзгаришлар унинг таркибий қисми сифатида гавдаланиб турибди. Бу ўзгаришлар мустақил миллий давлат ташкил топиб ўзбек тилига давлат мақоми берилиши-

дан, демократия асосида умумхалқ сайлови ва парламенти жорий этилишидан, Республика байроги, герби ва мадҳияси таъсис этилишидан, мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизилишидан, Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинишидан иборатдир.

Шунингдек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга, хусусий мулкчиликка, эркин савдо-сотиққа кенг йўл берилиши катта аҳамиятга моликдир. Айни бир пайтда молия ва кредит тизимига эга бўлинди.

Умуман айтганда, Ўзбекистон янги Конституциясининг моҳияти ва йўналиши шундан иборатки, у совет даврида чуқур илдириш отган мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулм асоратларини тамомла тугатиб Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан қутқаради. У ички ва ташқи сиёсатни бир-бирларига монанд ҳамда нэциллик билан тобора ривожланиб борилишини таъминлаб, Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги ўрни ва мавқеи тобора ошиб боришига имкон бермоқда. Президент Исроил Каримовнинг таърифи билан айтганда, Конституциянинг аҳамияти яна шундаки, у «бизга инсон ҳуқуқларини, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини йфодалайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўлларини очиб беради».

Айни пайтда, у кишиларни ўз-ўзини англашида, миллий ҳис-туйғуларининг янги босқичга кўтарилишида ҳам миллатпарварликни кучайтиришда муҳим ўрин эгаллайди. Конституция жаҳон андозасида ёзилган илгор ва такомиллашган биринчи қомусдир. У мустақиллик, озодлик ва халқпарварлик ғоялари билан суғорилиб, келажакда Ўзбекистоннинг буюк давлатга айланнишини таъминлашга тўла қодирдир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1993, 26 ноябрь.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИСТИҚБОЛИ

Аслида Марказий Осиё Тожикистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон билан бир қаторда Шарқий Туркистонни, Олтой ўлкасини, Тибетни, Мўғулистоннинг ғарбий ва жанубий қисмини ўз ичига олади. Унинг халқлари қадимдан Афғонистон, Туркия, Ҳиндистон, Арабистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан чамбарчас боғланган. Шунингдек, Марказий Осиёнинг таъсир доираси Днепр дарёси ва Қора

Денгиз бўйларидан Волга ва Урал дарёлари орқали ўтиб, Сибирнинг бепоён ерларига бориб тақалади.

Бинобарин, Марказий Осиёнинг кўлами инҳоятда кенг бўлиб, унинг маркази ҳамisha буюк Туркистон ўлкаси ҳисобланган.

1993 йилнинг бошларида Президент Ислам Каримовнинг ташаббуси билан ўтказилган Урта Осиё ва Қозғистон раҳбарларининг Тошкент учрашуви муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Зеро, у Урта Осиё ва Қозғистон халқларининг яқдиллигини ва тараққиётини таъминловчи энг тўғри йўлни топти. Бунинг келажаги инҳоятда самарали ва порлоқдир. Шунинг учун ҳам Тошкент учрашувлари жаҳон даврасида қизғин шарҳланди ва қувватланди.

Маълумки, бу учрашувга қадар минтақа раҳбарлари «социализм тузуми»нинг ботқоғидан қутулиш учун кўпроқ Россия ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларига таянишга ҳаракат қилган эдилар. Чунки совет даврида минтақада саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалиги марказга ва бошқа республикаларга шу даражада қарам қилиб ташланган эдики, улардан дарҳол воз кечишнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Шу боисдан ҳам Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкил топиб, республикалараро алоқаларни ривожлантиришга қаратилган 200 дан ортиқ қарорлар қабул қилинди. Бироқ уларнинг аксарияти амалга оширилмай қоғозда қола берди. Натижада минтақада вазият кескинлашиб, тақчиллик ва қимматчилик авжига минди. Мана шундай оғир шароитда Тошкент учрашувининг ўтказилиши кишиларда келажакка ишонч ва умид уйғотди.

Шу учрашувда минтақа раҳбарларининг, хусусан, Ислам Каримовнинг агарда ҳамдўстлик давлатларининг қарорлари бажарилмаса, у вақтда қатъий чоралар кўрилиши ҳақидаги сўзлари зўр таассурот уйғотди. Россия Президенти Б. Ельцин эса журналистлар билан учрашганда: «МДҲ дан Марказий Осиё ҳудудидаги республикаларнинг чиқиб кетиши биз учун мағлубият бўлади», — деди.

Хуллас, Тошкент учрашувлари ҳамдўстлик давлатларининг раҳбарларини амалий ишга ўтишга даъват эди. Буни қарангки, бу дарҳол ўз самарасини кўрсата бошлади. Чунинчи, яқинда Минскда ҳамдўстлик давлатларининг учрашувини муваффақиятли якунлашда Тошкент учрашувларининг аҳамияти тан олинди.

Тошкент учрашувиинг моҳияти шундан иборатки, республикаларнинг ўзаро алоқаларини юқори поғолага кўтариш билан бир қаторда ҳамдўстлик ва хорижий мамлакатлар билан муносабатларни ривожлантиришдир. Бу ҳолат ички ва ташқи алоқаларнинг бир-бирларига монанд ва узвий равишда боғланишини таъминлайди. Борди-ю, у ёки бу республикада ички ривожланишга нисбатан ташқи алоқалар ўзиб кетса, у вақтда минтақанинг «сирти ялтироқ, ичи қалтироқ» бўлиб қолиши турган гап. Бу, амалда мустамлакага айланганининг кўринишларидан биридир.

Аввало, минтақадаги ички алоқаларни ривожлантириб тараққиётга эришиш бир неча бор тарих синовларидан ўтган. Чунончи, ўтмиш даврларда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар ва қирғизлар бир тан, бир жон бўлиб, ҳамкорликни шу даражада мустаҳкамлаган эдиларки, боққинчилар ҳам, даҳшатли табиий офатлар ҳам унга путур етказа олмади. Негаки, у кундалик ҳаётнинг ва тақдирнинг тақозоси билан юзага келган бўлиб, унинг илдизлари чуқур тарихий давларга бориб тақалади.

Милoddan аввалги бир мишгинчи йилларнинг ўрталарида даставвал «Катта Хоразм», кейинги даврларда «Буюк Хоразм» номларида юритилган давлатлар ҳукм сурган вақтларда минтақадаги вилоятларнинг ўзаро алоқалари ўсиб, улкан сиёсий, иқтисодий ва маданий ютуқларга эришилди.

Бундай ҳолат кушанлар (I—V асрлар), Турк хоқонлиги (VI—VII асрлар), сомонийлар (X аср), қорахонийлар (XI—XII асрлар), хоразмшоҳлар (XI—XIII асрлар) ва бошқа давлатлар вақтида ҳам кўзга ташланди.

Узоқ ўтмиш даврларда ҳамкорликнинг самарали йўлга қўйилиши орқасида шундай мўл-кўлчиликка эришилган давлар бўлган эдики, ҳатто, оддий жангчининг белкамари олтидан ясалган.

Айниқса, Темур ва темурийлар даврида ички имкониятлардан кенг фойдаланилган бўлиб, катта муваффақиятлар қўлга киритилди. Аввало, сулбий суғоришни, деҳқончиликни, ҳунармандчиликни, ички ва ташқи савдонини ўстиришга, алоҳида аҳамият берилди. Вилоятлараро алоқаларни ҳар жиҳатдан ривожлантириш давлат томонидан қаттиқ назорат остига олинди.

XVI асрнинг бошларида Шайбонийлар сулоласи темурийлар давлатини эгаллагандан кейин минтақада Бухоро ва Хива, сўнгра Қўқон хонликлари ташкил

топди. Бу даврларда минтақа снѳсий жпҳатдан парчаланган бўлса-да, лекин халқларнинг иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги узилмади.

Худон таолоннинг марҳамати билан минтақада инсон ҳаѳти учун нимаки зарур бўлса барчаси мавжуд эди, шу биле ички эҳтиѳж ва ташқи савдо ҳам тайѳр маҳсулотлар билан етарли равишда таъминланди. Бошқачароқ айтганда, Туркистон ўлкаси у ѳки бу хорижий давлатнинг хом ашѳ манбаи ва тайѳр маҳсулотлар бозорига айланмади.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги ва ўрта аср даврларида деҳқончилик ва ҳунармандчилик анча ўсиб, тайѳр маҳсулотларни ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилган. Ҳатто, уларнинг айрим турларини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган жойлар шаклланганлиги маълум. Масалан, Бухоро шаҳрининг шимолда Зандона деган қишлоқда газламанинг алоҳида бир турини тайѳрлаш юқори даражага кўтарилган. Бу тўғрида X асрда яшаган Наршаҳий шундай ѳзади: «Қишлоқда катта қалъа, катта бозор ва мачит бор. Бу ердан зандоначи (зандона) номли ни-газлама олиб кетилади. Бу ном шу газламани шу қишлоқда ишлаб чиқарилганлиги учун берилган. Газлама ўта сифатли ва кўп миқдорда тайѳрланади. Шу газлама Бухоронинг кўп қишлоқларида ишлаб чиқарилиб, булар ҳам зандоначи номи билан юритилган. Чунки, уни даставвал шу қишлоқнинг кишилари ишлаб чиқарган». Зандона газламаси Ироқ, Эрон, Қармана, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга кўплаб юборилган. У шу даражада нафис ва пишиқ ишланганки, ҳар бир киши ундан кийим кийишни орзу қилган ва унга эга бўлганидан кейин ҳаммага фахр билан кўз-кўз қилиб юрган.

Газламалар тўқиш Самарқанд, Тошкент, Хоразм, Фаргона водийси ва бошқа жойларда ҳам кенг қулоч ѳйган эди. Бу ерларда кўп асрлар давомнда бўз, олача, хом сурп, мато, зандона, дока, атлас, кимхоб, банорас, беқасам ва адрас сингари газлама турлари ишлаб чиқарилганлиги маълумдир.

Шундай қилиб пахта ва пилла сингари хом ашѳ ўлканинг ўзида тайѳр маҳсулотга айлантирилиб, булар ташқи савдонинг асосий буюмларидан бири ҳисобланган. Шунга ўхшаш тоғ жинсларидан турли деҳқончилик иш қуроллари (кетмон, бел, теша, болта, омон ва бошқалар), ҳарбий аслаҳалар, (қилч, найза, ханжар ва бошқалар), уй-рўзғор буюмлари ва бошқа турли

туман маҳсулотлар тайёрланган. Ўларнинг маълум турлари хорижий давлатларга сотилган. Заргарликда, кўнчиликда, тикувчиликда, гилам ва палослар тўқишда, бўёқчиликда, қурилиш жиҳозларини ишлашда ва бошқа 100 га яқин ҳунармандчилик тармоқларида турли-туман ва ранг-баранг тайёр маҳсулотлар ясалган.

Туркистон ўлкасида тайёр маҳсулотларни тайёрлаш шу даражада кенг кўламда олиб борилган эдики, у 300 йилдан ортиқ (XVI—XIX асрнинг бошлари) Россияни газламалар билан таъминлаб турган асосий мамлакатлардан бири ҳисобланарди. Ҳатто, бунинг эвазига рус ҳукумати ўзбек савдогарларига катта имтиёзлар ҳам берган эди.

Аmmo Россия ўзбек хонликларини босиб олгандан кейин иш тескарисига айланиб, ўлкада тайёр маҳсулотлар ишлаш тобора суестлашиб, у Россиянинг хом ашё манбасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди.

Ўлкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Пахта якка ҳокимлигини ўрнатилиши сиёсатини қатъиятчилик билан амалга ошириб борилиши ва пахтаи хом ашё ҳолида Россияга юборилиши ҳамда фабрика газламаларини ўлкага кўплаб келтирилиши маҳаллий тўқимачиликка ва унга боғлиқ кўп соҳаларга зарба берди.

Кўп асрлар мобайнида Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Хитой, Араб мамлакатлари, Россия ва бошқа жойлар билан яқин алоқада бўлган ерли савдо аҳли ўз мавқенин иўқотиб, рус савдо донраларига қарамликка дучор қилинди.

Марказий Осиёда рус капиталистларидан қарзга олинган маблағ билан иш юритувчи савдогарлар оз эмас эди. Маълумки, қарздорлик кишининг тилини қисқ ва белини букчайтириб қўяди. Бу ерда «Қарздорнинг қайиғи тешиб бўлиб тагидан ҳамиша сув уриб ётади» деган мақолни келтириш ўринлидир. Чоризм ва қизил империя даврида Марказий Осиёни хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш ҳаракати, тоталитар тузум ва миллий зулм шу даражада авж олдики, бунақаси ҳали инсоният тарихида бўлмаган эди.

Ҳозирги кунларда эса, Ўзбекистон барқарорлик ша-рофати билан тараққиёт сари шахдам одим ташламоқда. Энг қувончлиси, қадимий ва ҳамиша навқирон Тошкент бир қатор сиёсий ва иқтисодий масалаларнинг ташаббускори, тинчлик, ҳамкорлик ва дўстлик шахри

сифатида жаҳон миқёсида тобора мавқеини оширмоқда. Шу йилнинг бошидаги учрашув унинг довруғини яна бир бор оламга таратди. Хуллас, Тошкент учрашуви замон талабига тўла жавоб бериб, Марказий Осиёнинг ички имкониятларидан самарали фойдаланиш ҳамда халқ хўжалигининг барча тармоқларини изчиллик билан ривожлантириш имконини беради. Мнштақа ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишдан қутулади. Бу Президент Ислом Каримовнинг Швейцариянинг Давос шаҳрида ўтказилган шаҳар иқтисодий анжуманида сўзлаган нутқида ҳам ўз ифодасини топди: «Биз давлат ва миллий мустақиллигимизни энг аввало мнштақа равнақига эришиш учун бир ёқлама ҳам ашё иқтисодиётидан қутулишга хизмат қилдирамиз».

Тошкент учрашуви, шунингдек, мнштақадаги халқларнинг азалий қон-қариндошлиғи, ўзаро дўстлиғи, ҳамкорлиғи ва иттифоқининг яшада мустақамлаанишга хизмат қилади.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1993, 19 февраль.

ТАРИХ СИНОВИДАН УТГАН ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон аро тузилган битимлар асосида кўп асрлар давомида шаклланган, лекин совет даврида издан чиққан ягона иқтисодий тизим ва эркин савдо-сотиқнинг тикланиши зўр мамнуният билан қарши олинди. Президент Ислом Каримов ягона иқтисодий тизимнинг аҳамияти ва порлоқ келажаги ҳақида сўзлаб, азалдан ўзбекларнинг моҳир ишбилармонлар ва савдогарлар сифатида шуҳрат қозониб келганликларини ўқтириб ўтди. Дарҳақиқат, қадимий ва ҳаминша навқирон Туркистон ўлкасининг савдо аҳли ўзларининг удабурунликлари, ҳалолликлари, инсофликлари ва бошқа қатор олий фазилатлари билан чет эл мамлакатларининг ишончи ва ҳурматиға сазовор бўлган эдилар. Улар мавжуд ягона иқтисодий тизим, эркин савдо ҳамда карвон йўлларига жон киритувчи кишилар сифатида қадрланганлар. Ягона иқтисодий тизим ва эркин савдонинг самарали бўлиши кўп жиҳатдан карвон йўлларининг ҳолатига боғлиқ бўлган.

Шунинг учун ҳам ўзбек давлат арбоблари бу маса-

лага алоҳида эътибор бериб келганлар. Масалап, Амир Темур ў: «Тузукларида шундай ёзади: «Буворимки, йўллар устига кузатувчилар, бошқарувчилар тайинланганлар, йўлларни қўриқлаб ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларни манзилдан-манзилга ўтказиб қўйишлар. Йўллар устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор ҳол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин».

Иқтисодий савдо муносабатларида муҳим ўрнни эгаллаган қарвон йўлларига бундай муносабат орқасида бутун Туркистон ўлкасида мўл-кўлчилик ва фаровонлик ҳукм суриб, бозорларда маҳаллий ва хориж мамлакатларининг турли маҳсулотларини учратиш мумкин эди. Бунга ягона иқтисодий тизимнинг мустаҳкамлалиши, ички ва ташқи савдонинг бир-бирига монанд ривожланиши ва унинг давлат томонидан қаттиқ назорат қилиниши сабаб бўлган, албатта.

Бундай сиёсатнинг мевасиши салтанат пойтахти Самарқанд мисолида кўриш мумкин. Чунинчи, Амир Темур ҳузурига келган испаниялик элчи Руи Гонсалес Клавихо ўз кўрганлари ҳақида шундай ёзади: «Самарқанд шаҳри боғу роғлар ва узумзорлар билан қопланган. Булар шу даражада кўркам ва кўпки, бамисоли баланд дарахтли ўрмонга киргандай бўласан киши. Сунъий суғориш, полизчилик ва пахтачилик ривожланган, қовун ва пахта сероб, шаҳарга туяларда шу даражада кўп қовунлар келтириладики, шунча нарсаларни харид ва истеъмол қилиниши кишини ҳайратга солади. Қовунлар эса ғоятда шириндир. Бу ўлка нон, гўшт, паррандалар ва ноз-неъматларга жуда бой. Қўйлари йирик ва думбали бўлиб, нархи жуда ҳам арзондир, гуруч ҳам беҳисоб кўп. Нон шунчалик арзонки, ундап арзон бўлиши мумкин эмас. Бу замин нафақат озқовқатларнинг сероблиги билан, балки ажойиб газмоллар, жумладан атлас матосини кўп миқдорда ишлаб чиқариш билан ҳам ажралиб туради. Шунингдек, заргарлик, мўйначилик, ширинликлар ва бошқа моллар ишлаб чиқариш тараққий топган». Элчи хорижий мамлакатлардан бу ерга турли-туман моллар келтирилиши ҳақда ҳам гувоҳлик берган.

Темурийлардан сўнг XVI—XIX асрнинг 60-йилларини давомида Туркистон ўлкаси Бухоро, Хива, Қўқон хонлиқларидан иборат уч қисмга бўлиниб сиёсий парчаланishi ҳукм сурган бўлса-да, лекин ягона иқтисодий

тизим сақланиб, карвонлар ўлканинг у бошидан бу бошига тинимсиз ва бемалол қатнаб турганлар. Шунинг ҳам айтиб ўтиш лозимки, ўтмишда савдо алоқаларининг мунтазам равишда олиб бориш енгил кечмаган. Чунончи, карвон йўлларида табиий шарт-шароит шу даражада оғир бўлганки, унга фақат матонатли ва ўз касбининг севган кишиларгина бардош беришлари мумкин эди. Савдогарлар, гумашталар, хизматчилар от ва туяларга ортилган мол-мулк билан сувсизликдан қақраб ётган чўл-биёбонлар, тоғу тошлар, қумликларни босиб ўтиб, жазирама иссиқлар, жала-ёмғирлар, қаттиқ совуқ ва шамол-бўронларнинг азобини тортишларига ҳам тўғри келган. Карвонларнинг олдинги сафларидаги туялар бўйнидаги қўнгироқларнинг мўъжизали оҳанги кишиларга ҳушёрлик ва яхши кайфият бахш этган. Қўнгироқларнинг одатдаги овозининг ўзгарини ё тўхташи хавф-хатар ёки бiron ҳодиса юз берганини аниқлатган.

Олимлар, шоирлар, дин пешволари, элчилар қўйингки, кимки бiron-бир шаҳар ё мамлакатга бормоқчи бўлса, савдо карвонларига қўшилиб кетаверган. Манзилларда дам олиш пайтларида шеърхонлик, илмий ва диний масалалар бўйича суҳбатлар ўтказганлар.

Шуниси диққатга сазоворки, у ёки бу мамлакатга тегишли карвонлардаги кишиларда ва олиб келаётган молларда ўша юртининг ўзига хос миллий анъаналари, турмуш тарзи ва умуман, маданий хусусиятлари ўз ифодасини топган. Бу ҳолат моддий ва маънавий соҳалардаги ютуқларни ўзаро алмашиш ва бойитиш жараёнига ижобий таъсир кўрсатган.

Хуллас, ягона иқтисодий савдо тизимини таъминлашда карвон йўлларининг тутган ўрни беқиёс катта бўлган.

Амир Темур ўлкадаги ўтроқ аҳоли билан кўчманчи қабилалар ўртасида алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида, атрофи бепоён даштлар билан қамраб олинган Туркистон шаҳри мавқени кўтаришга алоҳида эътибор берди. Чунончи, мазкур шаҳарда Аҳмад Яссавий мақбарасини қурдиришдан мақсад фақатгина ушунга хотирлаш ва қадрлаш учунгина эмас, балки динни раванқ топтириш ва бу зот ғоялари воситасида ўтроқ ва кўчманчи аҳолини маънавий жиҳатдан яқинлаштириш ҳам эди. Бу ўз навбатида ягона иқтисодий тизимнинг самарадорлигини кўтаришга олиб келди.

XVI—XIX асрнинг 60-йиллари давомида ҳозирги

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ҳудудларида жойлашган қатор шаҳарлараро савдо-сотиқ муносабатлари тинимсиз ривожланиб борган. Чунончи, Қозоғистон билан иқтисодий савдо алоқаларида Тошкент, Қўқон, Наманган, Бухоро, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёта (Жамбул), Оқмасжид (Қизил Ўрда) сингари шаҳарлар етакчилик қилганлар. Шунингдек ўзбек савдогарлари Петропавловск, Семипалатинск, Усткаменгорск, Троицк, Оренбург, Ямишев каби шаҳарларда савдо билан шуғулланганлар. Қозоғистон шаҳар ва овулларида ўзбекларнинг юзлаб дўконлари бўлган. Бу ерларда бўз, чит, дока каби газмоллар, кийим-кечаклар, уй-рўзғор буюмлари, гуруч, қуруқ мевалар ва бошқа ўзбек маҳсулотлари сотилган, 1764—74 йиллари фақат Семипалатинскнинг ўзига 2047720 аршин (газ) турли ип ва ипак матолар келтирилгани маълум. Бу ерга 1792 йили Тошкентдан 139000 (газ) мато, пўстинлар, белбоғлар, ғалла, пахта, қуруқ мевалар олиб келинган. Агар хонликларнинг бошқа шаҳарларидан ҳам Қозоғистон шаҳар ва овулларига кўплаб моллар олиб борилгани ҳисобга олинса, у вақтда савдо ҳажмининг нақадар катта бўлганлигини тасаввур қилса бўлади.

Қозоғистон билан муносабатларда, айниқса, Тошкент катта мавқе тутган. Ҳатто, Тошкент бозорида алоҳида «Қозоқ растаси» бўлиб, ундаги 100 та дўконда қозоқлар дидига, талабига мос тушадиган газмоллар, кийим-кечаклар, уй-рўзғор буюмлари билан савдо қилинган.

Ўзбек савдогарлари тадбиркорлик қилиб, тўғридан-тўғри Қозоғистон шаҳарларига кўчиб бориб ўрнашганлар. Масалан, Семипалатинск, Петропавловск, Бухтарминск каби шаҳарларда 1500 дан ортиқ ўзбек савдогарлари истиқомат қилганликлари манбалардан маълум. Тошкентнинг ўзида эса қозоқлар билан иш юритувчи савдогарларнинг сони 400 кишини ташкил қилиб, уларнинг юзлаб гумашталари ва хизматкорлари бор эди.

Тошкентдан Қозоғистон томонга ҳар йили 40—50 миңг туядан иборат карвонлар қатнаб турган. Бухоро ва Фарғона водийсидан боровчи карвонларни ҳам қўшиб ҳисобланса, савдо карвонларининг сони янада ошади. Масалан, Оренбургга Бухородан 1856 йили 11000 туя, 1857 йили 13000 туя, 1858 йили 14000 туя мол олиб борганлар. Ўрта ҳисобда шундай сондаги туяларда ўзбек хонликларига мол олиб келинган. Умум-

лаштирганда эса, ўша йиллари Бухоро орқали олиб борилган икки томонлама савдо алоқаларида 30 минг туядан иборат қарвонлар қатнаб турган.

Қозоқлар билан Хива хонлигининг Урганч, Хива, Хазорасп, Гурлан, Шовот, Қўнғирот, Хўжайли каби шаҳарлари ҳам савдо алоқаларини олиб борганлар. Умуман олганда, ўзбек савдо-ҳунарманд аҳли қозоқларнинг 250 минг хўжалигини хилма-хил моллар билан таъминлаб тургани маълум. Ҳар бир хўжалик тўрт кишидан деб фараз қилинганда ҳам бу ўша давр учун жуда катта рақам (1000000 киши) бўлади.

Қозоқлар юртидан Ўзбекистонга ўн минглаб қўй, от, туя, қора мол ҳамда кизил, палос, жул, тери, озиқ-овқат маҳсулотлари, pista (саксовул) кўмири ва бошқа моллар келтирилган. Масалан, қозоқлар Тошкентга ҳар йили 200000 қўй келтириб турганлар, улардан 100000 таси Қўқонга олиб кетилган. Савдо қарвонларини туялар билан таъминлашда қозоқ чорвадорларининг ҳиссаси катта бўлганини таъкидлаш лозим. Зеро, ўша давр қатнов воситаси сифатида туялар савдо алоқаларига хизмат кўрсатишда ва демак, ягона иқтисодий тизимни таъминлашда ўзига хос ўринга эга бўлган.

Қозғистон ва Ўзбекистон билан ягона иқтисодий маконнинг ҳукм суриши мўл-кўлчиликни юзага келтирган. Буни биз Тошкент мисолида кўришимиз мумкин. XIX аср ўрталарида шаҳарда бир пуд (16 кг) буғдой 50 тийин, бир қадоқ мол гўшти 2—3 тийин, шунча қўй гўшти 3—5 тийин, бир бош товуқ 10—15 тийин, 100 та тухум 30 тийин, 100 боғ беда 1,5 сўмга сотилган. Тошкентда ўрик, олхўри, шафтоли, узум жуда арзон нархларда сотилган. Шунингдек, тарвуз, қовун, балиқ, паррандачилик маҳсулотлари тўлиб-тошиб ётгани маълум. Шу сабабдан ҳам Тошкентда арзимаган маблағ билан бемалол яшаш мумкин эди. Чор ҳукумати даврда эса пахтачиликнинг ривожлантирилиши ва келгинди аҳолининг кўпайиши ҳисобига озиқ-овқат маҳсулотларининг баҳоси қимматлашган.

Ўзбеклар билан қирғизлараро ягона иқтисодий муносабатлар тизими ҳам кўп асрлик тарихга эгадир. Бунда, айниқса, Фарғона водийсининг ўрни алоҳида бўлган. Ўзбеклар истиқомат қиладиган Ўш, Ўзган, Жалолобод ва бошқа жойлар савдо-ҳунармандчиликнинг марказлари ҳисобланиб, қирғизлар билан алоқаларда муҳим аҳамият касб этиб келган. Ўзбек савдогарлари Андижон, Наманган, Марғилон, Тошкент ва бошқа

шаҳарлардан ип ва ипак газламалар, кийим-бошлар, озиқ-овқатлар, уй-рўзгор буюмлари ва бошқа маҳсулотларни олиб, қирғизлар яшовчи барча ерларга олиб бориб савдо қилганлар.

Ўзбек-қирғиз савдо муносабатлари, айниқса, Қўқон хонлиги даврида авж олди. Бу вақтларда Олой, Ўш, Тангритоғ (Гяньшань)нинг марказий қисми Андижон вилоятига, Кетмонтепа ва Талас Наманганга, Фарғона тоғларининг жануби-ғарбий қисмлари Қўқонга, Чуй водийси ва Иссиққўл Тошкент ҳокимлигига қарар эди. Қирғиз ерларида Қўқон хонлигининг Пишпек, Тўқмоқ, Чўлоққўрғон, Қизилқўрғон, Отбоши, Чўнголой, Гўлжа, Мурдош, Куртка, Тошқўрғон, Жумгау, Сўфиқўрғон каби истеҳкомлари қурилган эди. Бу жойлар қарвон қатновини таъминлашда катта ўрин эгаллаган. Хавфсизлик таъминланиши эса, савдо алоқаларининг ўсишига замин тайёрлаган. Кўрсатилган жойлар ва истеҳкомларда ўзбек ва қирғиз моллари билан кенг савдо олиб бориларди.

Қирғизлар қўй-қўзи, от-улов, жун, палос каби молларни хонлиқлар шаҳарларига келтириб, бу ерлардан ўзбек маҳсулотларини харид қилиб кетардилар. Икки томонлама савдо муносабатларининг ўсиши орқасида Пишпек, Тўқмоқ каби жойлар савдо марказлари сифатида танилишига олиб келди.

Умуман олганда, ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, қирғизлар, туркманлар фаол ўзаро савдо муносабатлари олиб бориб, қарвон йўлларидаги барча қийинчиликларни мардонавор енгган ҳолда бир ватан фарзандларидек ҳамкорлик қилганлар.

Бизнинг давримизга келиб, эски қарвон йўлларидаги табиий қийинчиликлар бартараф бўлиб, равон асфальт йўллар, темир йўл, автотрассалар, ҳаво йўллари юзага келди. Шуниси ачинарлики, асрлар давомида шақлланиб, такомиллашиб келган ишбилармонлик ва савдогарчилик маҳорати совет даврида катта зарбага учради ва бугун биз бунинг салбий оқибатларини кўриб турибмиз.

Шу боис замондошларимиз ота-боболаримизга ўхшаб исофли, сабр-тоқатли, ҳалол ва қийинчиликларга бардош бера оладиган бўлсалар, минтақадаги ягона иқтисодий тизим тез вақт ичида шунчалар самара берадики, ундан ҳамма наф кўради. Борди-ю, «беш бармоқ оғизга тиқилган» ҳолда иш юритилса, оқибати яхшиликка олиб келмайди. Шу ўрнида буюк аллома

Ибн Синопинг: «Кишини очлик эмас, очкўзлик ўлдирди»,—деган сўзларини эслаш айни муддао бўлади.

Хулоса шуки, эндиликда тарих синовидан ўтган иқтисодий ягона тизимнинг қайтадан жонланishi жамият ҳаётидаги муҳим тараққиёт омили сифатида эркин савдога кенг йўл очиб беради. Корхоналар, деҳқон хўжалиқлари ташқи бозорни эгаллаш учун ўз маҳсулотлари сифати ва ҳажмини оширишга қаттиқ бел боғлайдилар.

Айни бир вақтда иш жойларида ташаббускорлик, манфаатдорлик ва ишбилармонлик қайнаб, илм-техника ютуқларини ўзлаштириш, маҳсулот таннархини пасайтириш ва даромадни ошириш асосий вазифага айланади. Тайинли бозорга эга бўлиш ишбилармонликнинг узилиб қолиши ва ишсизлик хавфидан сақлайди. Пировардида мўл-кўлчилик ва фаровонликка эришилиб, совет давридан мерос бировга қарамлик ва қашшоқликдан тўла ҳоли бўлинади. Бу ўз ўрнида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар ва минтақанинг бошқа халқлари аро ҳамкорлик, бирдамлик ва дўстлик янада мустаҳкамланишига олиб келади, бир ўлка фарзандлари каби яшаш ҳисси ортади. Демак, республикалар раҳбарлари, жумладан, юртбошимиз Ислон Қаримов, ягона иқтисодий макон ҳақида битимга имзо чекиб, катта сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга молик яна бир муҳим масалани ҳал этишга эришдилар.

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 13 май.

БУЮК ҲАЕТИЙ ҒОЯ

Ўзбекистон мустақиллиги тиклангандан кейинги тарихан қисқа вақт ичида муҳим туб ўзгаришлар юз бераётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу борада юртбошимиз Ислон Қаримов ўртага ташлаган «Туркистон—умумий уйимиз» шиори остидаги Туркистон халқларининг яқдиллик ва биродарлик ғояси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги кунимиз ва келажак учун сув билан ҳаводек зарур мазкур ғоя ниҳоятда ўз вақтида кўтарилганини алоҳида таъкидлашни истардим. Зеро, бугунги ўта қалтис ва масъулиятли шароитда қийинчилик ва муаммоларни минтақа халқларининг яқдиллиги ва ҳамкорлиги орқали ҳал қилиш мумкин. Чунки, ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар бир ариқдан сув ичиб, бир ҳаводан нафас олиб кел-

ган халқлардир. Уларнинг ери, тили, дини, бозорию мазори ва дунёқарашлари бир хил бўлиб келган.

Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз бир катта оила фарзандларидек ўзаро қариндош-уруғчиликни ва ҳамкорликни ғоятда қадрлаб, жаҳонни ларзага солган салтанатлар барпо этганлар. Бундай қудратли давлатлар вақтида улкан сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ютуқларга эришиб, тинчлик ва мўл-кўлчилик ҳукм сурган.

Шунингдек, сеники-менки дея жой талашмай, Худои таоло яратган бу замин баб-баробар барчаники бўлиб, кишиларда юксак одоб-ахлоқ шаклланган. Бу хусусда ўрта асрлар муаллифларидан Муҳаммад ибн Вали шундай ёзганди: «Туркистон халқлари жасоратли, сабр-қаноатли, ҳимматли, камбағалларнинг ҳомийси, хушчақақлик сингарин олий фазилатларни ўзларида мужассамлаштирганлар. Улар чет элликларнинг ҳукмронлигини, адолатсизлигини ва зулмига қарши курашадиган кишилардир. Туркистон замини катта бойликлар ва имкониятларга эга бўлиб, масжидлар, мадрасалар ва олиму фозилларнинг сон-саногини ниҳоятда кўп. Унинг нодир кўзгуси билим ва донишмандликдир». «Шу боис,— деб давом эттиради ўз сўзини муаллиф,— туркистонликлар ўз ватанларини барча мамлакатлардан устун қўйиб ғурурланиш ва фахрланишга одатланганлар».

Туркистонликларнинг ушбу олий фазилатлари даҳшатли табиий офатларга, чет эл босқинчиларига қарши курашларда ҳам ўз куч-қудратини кўрсатади. Чор ҳукуматининг тажовузи йилларида ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар қўлга қурол олиб умумватан учун жангларда жон фидолни қилганлар. Чунончи, қозоқ халқининг содиқ фарзанди Содиқ Кенсара ўғли атрофига юртдошларини тўплаб, Тошкентда ҳамда Қўқон ва Бухоро хонликларида ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар билан биргаликда босқинчиларга қарши қаҳрамонона жанг қилди.

Хонликлар қўшинларида барча миллат вакиллари хизмат қилиб, ҳозирги ибора билан айтганда, улар орасидан генераллар ва офицерлар етишиб чиққан. Масалан, Бухоро ва Қўқон хонлари қирғиз халқининг буюк қизи Қурбонжонга додхо унвонини берган. Ниҳоятда идрокли, жасоратли ва ватанпарвар бу аёл Туркистоннинг умумий манфаатини кўзлаб иш юритди. Қўқон хонлигида Алимбек, Худойназар, Дўстмухтор ва бошқа қирғиз ҳарбий саркардалари ва амалдорлари бўлгани маълум. Ўзбеклар ва қирғизлар ўртасидаги қарин-

дош-уруғчилик иплари нечоғли мустаҳкам эканлигини шундан ҳам билса бўладики, Қўқон хони Худоёрхоннинг онаси қирғиз бўлган.

1873—76 йилларда Фарғона водийсида чор ҳукумати босқинига қарши курашни қирғиз Пўлатхон бошқарганди. Бу воқеа тарихда «Пўлатхон қўзғолони» номи билан машҳур бўлиб, унда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар бир тану бир жон бўлиб озодлик учун қон тўкканлар. Қозоқлар ва туркманлар эса Хива хонлигида салмоқли ўриш эгаллаганликларни маълумдир. Шунингдек, туркманлар хонлик қўшинининг жанговор қисмини ташкил қилиб, ташқи душманларга, жумладан чор аскарларига қарши курашларда қаҳрамонлик намуналарини намоён қилганлар.

Ўзбеклар билан тожиклар ўртасида қардошлик, дўстлик ва ҳамдардлик, шу қадар юқори даражада эдики, шоир сўзлари билан айтганда, бири бирига устоз, бири бирига шогирд бўлиб кетганлар.

Умуман, ватан манфаати учун кураш XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларида чоризмнинг мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсатига қарши ҳаракатларда ҳам намоён бўлди. Масалан, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатлари шулар жумласидандир. Умумий уй—Туркистон озодлиги учун курашлар совет даврининг дастлабки йилларида ҳам содир бўлди. Зеро, минтақа халқларининг барча вакиллари ана шу миллий озодлик курашининг йўналтирувчи кучи ҳисобланганлар.

Хуллас, бутун Туркистонни қамраб, барчани оёққа турғизган «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси тарих сиювларидан ўтган ва мустаҳкам асосга эгадир. У ўтмиш тарихга жон киритувчи, ҳозирги ва келажак замонларни таъминловчи битмас-туганмас қудратли кучдир.

Мақола сўнггида машҳур адиб Чингиз Айтматовнинг барчага ибрат бўла оладиган қуйидаги сўзларини келтиришни лозим топдим: «Мен Қирғизистонда қирғиз, Қозғистонда қозоқ, Туркманистонда туркман, Тожикистонда тожик, Ўзбекистонда ўзбекман. Зеро, аслида биз буюк бир маданиятнинг меросхўри бўлган ягона халқимиз».

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 21 январь.

ТУРКИСТОН—УМУММУҚАДДАС ВАТАНДИР

Тасаввур қилинги, ота юргимиз Туркистон катта бир уй, буюк бир рўзгор, буюк оила. Бу оила фарзандлари қанчалик яқин ва ақил бўлса, рўзгор ҳам шунчалик обод ва тўкин бўлади. Бундан чиқадиган хулоса: Марказий Осиё минтақасида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан ягона муҳит ташкил қилиш — шу куннинг энг долзарб масаласидир.

II. А. Каримов.

Президентимизнинг мазкур сўзлари шу даражада асосли ва ҳаётийки, вақти келиб амалга ошишига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Чунки Худон таолонинг марҳамати билан аслида Туркистон яхлит—бир жон, бир тан мамлакат сифатида яратилган. Шунга монанд равишда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар, қирғизлар ва қорақалпоқларнинг насл-насаби, ўтмиши ҳам келажаги бир хил ва умумийдир. Шундай бўлганидан кейин Туркистон бу ерда киндик қони тўкилган халқлар учун умумий уй бўлиши табиий ҳолдир. Умумий ватан ғояси милоддан аввалги асрлардаёқ юзага келиб, жамиятнинг куч-қудрати сифатида гавдаланган. У ягона иқтисодий, сиёсий ва маънавий тизим асосида шаклланган эди.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ

Туркистон заминида инсон ҳаёти ва ягона тизим учун нимаки зарур бўлса, барчаси бор. Шунинг учун ҳам уни «жаннатмакон ўлка» деб бежиз айтмайдилар. Зеро, унинг ер ости ва усти бойликлари, табиий шароити шу даражада нодир ва мукамалки, бунақаси дунёнинг кўп мамлакатларида учрамайди. Шу ўринда таъкидлаш жонзки, ҳозирги Ўзбекистон ерлари Марказий Осиёнинг яшнаган дёри, унинг юраги ҳисобланган. Шунингдек, ўлканинг ажойиб табиий шароити тараққиёт учун барча имкониятларни яратган.

Маълумки, бир йил тўрт фаслдан иборат, лекин қишнинг нималигини билмайдиган ёки баҳор билан ёз билинар-билинмас ўтиб кетадиган мамлакатлар оз эмас. Туркистонда эса, тўрт фаслнинг барчаси гаштли. Бу ҳам катта бахт. Она юртимизнинг серқуёшлиги Худон таолонинг бебаҳо неъматидир. У ўзининг мусаффо ҳа-

воси, зилол сувлари ва ажойиб табиий манзараси билан донг чиқарган. Дарёлар, боғ-роғлар, чўллар ва тоғу тошлар бири биридан гўзал.

«Туркистон тарафлари, — деб ёзган эди ўрта аср олимми Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий,—нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. У ясилик жиҳатидан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлоқ бўлсин ободонликда унга тенг мамлакат йўқ. Ҳавоси — ҳаволарнинг энг соғломи, суви — сувларнинг энг ширини ва энг энгили, суви барча тоғ ва атрофларида баробар шириндир. Унинг тупроғи — тупроқларнинг энг хушбўйи. Катта шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд бўлиб, халқи диндор, илмли, тақводор, жувонмард ва шижоатлидир. Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳақида шоирларнинг байтлари ва саноқсиз шеърлари бор. Бу шеърлардан бирида шундай дейилган:

Мовароуннаҳрнинг кўрки — тўрт томонда жойлашган
тўрт шаҳардир.

Улардан ҳар бири кўркли жаннатдан ҳам яхшироқдир.

Биринчиси—илму фазл манбаи бўлган Бухоро,
Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига фахрдир.
Иккинчиси—салтанат ўрни ҳазрат Самарқанд,
Шон-шарафда бошқа шаҳарларга нисбатан узукдек,
тожда эса кўздекидир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони Термиз,
Жаҳондаги оқар сувлар сайр қиладиган дарё лабидадир.

Тўртинчиси, ишрат жойи, поклик мавзуи, сўфилар
макони Хўжанд».

Кўрсатилган шаҳарлар йирик савдо-ҳунармандчилик марказлари ҳам ҳисобланган. Шу ўринда Тошкент ва Фарғона воҳасини ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, Туркистон, ҳақиқатан ҳам, Худон таолонинг меҳри етган ажойиб ўлкадир. Бу қадимий ва ҳамиша навқирон ватан ўзининг нодир маъданлари ва хилма-хил нозу неъматлари билан ҳам машҳурдир. Чунончи, у ерда олтин, кумуш, темир, мис ва бошқа тоғ жинслари бор.

Ў Милоддан аввалги VII асрда дунёнинг талай қисмида одамлар ҳали «ярим ёввойи» ҳолда яшаётган вақтда, қадимги аждодларимиз олтин ва мисдан турли буюмлар ишлаганлар. Кейинчалик темирчилик ҳам ривожланган. Марв, Самарқанд, Тошкент ва бошқа жойларда маъданчилик кенг йўлга қўйилган. Ҳатто, те-

мир ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар хорижий мамлакатларга, шу жумладан, Византияга олиб кетилган. Айниқса, Фарғона водийсида олтин, кумуш, мис, нефть, қимматли тошлар кўп ишлатилган.

Худон таоло Туркистонни деҳқончилик соҳасида ҳам камситмай, уни тўла-тўқис яратди. Чунончи, пахта, ва бошқа турли ўсимликларнинг етиштирилиши, ипакчилик тараққиёт ва фаровонликни таъминлашда катта аҳамият касб этди. Шунингдек, ширинликда ва шифобахшликда тенги йўқ турли-туман боғдорчилик маҳсулотлари мақтовларга сазовордир.

Деҳқончилик ва маъданчиликнинг ўсиши ҳунармандчиликнинг кенг қулоч ёйишига имкон туғдирди. Айниқса, тўқимачилик ва тикувчилик сингари ҳунарлар ривожланди. Бундан минг йил илгари Туркистон Шарқнинг энг йирик тўқимачилик марказига айланган. Чунончи, Бухородан тортиб то Самарқандгача бўлган оралиқдаги жойларда тўқимачилик билан кўпдан-кўп кишилар шуғулланган. Бу ҳолат унинг хом ашёси бўлмиш пахтанинг ва ипакнинг кўп миқдорда етиштирилганлигидан далолат беради. Деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг ривожини ички ва ташқи савдони юқори даражага кўтарди.

Туркистон Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Арабистон, Туркия, Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо олиб борди. Четга асосан, тайёр маҳсулотлар чиқарилиши ўлкада ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Юқорида шарҳланган ютуқлар ягона иқтисодий тизим туфайлигина қўлга киритилган эди. Утмиш замонларда бутун Туркистон ўлкасидаги вилоятлар бемалол ўзаро алоқаларда бўлиб, бир-бирларидан керакли маҳсулотларни олиб кета берганлар. Фақат белгиланган бож тўланса бас эди. Ҳеч қандай чегара ва тўсиқлар бўлмаган. Аксинча, ҳукмдорлар минтақада вилоятлараро алоқаларнинг самарадорлигини таъминлашга қаратилган чораларни кўрган. Ҳатто, уруш пайтларида ҳам, савдо қарвонларига зиён етказилмаган. Хуллас, қадимги ва ўрта асрларда ер усти ва ости бойликларининг мўл-кўллиги Туркистонда ягона иқтисодий тизимнинг шаклланишини тақозо этди. Бу тизимни юзага келтиришда давлатларнинг ва маънавиятнинг тутган ўрни беқиёс катта бўлган.

Туркистонда ўлканинг иқтисодий салоҳиятига лойиқ қудратли давлатлар ташкил топган. Ақл-идрокли ва билимдон ҳукмдорлар минтақани бир давлатга бирлаштирилгандагина ягона тизимга ва тараққиётга эришиш мумкинлигини яхши англаганлар. Чунончи, милоддан аввалги асрларда юзага келган Буюк Хоразм давлати минтақада яккаҳокимликни ўрнатибгина қолмай, Қора денгизгача бориб тақаладиган ерларни ўз қўл остида бирлаштирди.

Кейинги даврларда ташкил топган Қанқа давлати ҳам минтақа яхлитлигини сақлашга муваффақ бўлган. Бундай ҳолат кушанлар (I—IV асрлар), эфталитлар (V—VI асрлар) ва Турк хоқонлиги (VI—VIII асрлар) ҳукм сурган даврларда давом этди. Зеро эфталитлар бутун Марказий Осиёни, Шарқий Эронни ва Ҳиндистонни эгаллаб, ягона сиёсий тизимни вужудга келтириб, бу ерларни ташқи душманлар хавфидан сақлади.

Бу вақтда Туркистонда рангли ойна ишлаб чиқариш кашф этилган. Ҳатто, Хитойда туркистонликлар ёрдами билан бу ойнани тайёрлаш йўлга қўйилган.

Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим Турк хоқонлиги даврида (VI—VII асрлар) юқори поғонага кўтарилди.

Бу даврда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши тўғрисида деҳқончилик янги поғонага кўтарилиб, пахтачилик кенг кўламда ривожлантирилди, ерларни сунъий равишда ўғитлаш жорий этилди. Ҳамда тўқимачилик ривожланиб, нп, ипак ва зарлардан турли газламалар тайёрлайдиган ката устахоналар вужудга келди. Сунъий суғоришни кенгайтиришга олиб келган сув чиғириклари қўлланилди.

Мустаҳкам йўлга қўйилган ягона иқтисодий ва сиёсий тизим самаралари Турк хоқонлигининг куч-қудратини ошириб юборди. У Тинч океани ва Қора денгиз оралиғидаги бепоён ерларни ўз таъсир доирасига олиб, ҳарбий истеҳкомлар қурди ва йирик давлатлар бўлмиш Эрон, Хитой, Византияга хавф туғдирган. Ҳатто, Хитойнинг Турк хоқонлигига ҳар йили 1000 тўп ипак газламани солиқ сифатида юбориб турган вақтлари бўлган. «Ипак йўллари» хоқонлигининг назорати остида эди.

Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим сомониёлар (X аср) даврида, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар (XI—XIII аср бошлари) ҳукм сурган даврларида ҳам яққол

кўринди. Бу 300 йилдан ортиқ даврда минтақа сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий томондан юқори даражага кўтарилди, ҳар жиҳатдан тараққиёт содир бўлган. Зеро, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланиб, минтақанинг жаҳон даврасидаги маъқул кўтарилди. Масалан, Хоразм давлатининг куч-қудратини қўйидаги маълумотлардан ҳам билиш мумкин: қўшинининг сони ярим миллион кишидан ошган, империянинг таркибида 400 дан ортиқ шаҳарлар бор эди. Уларнинг орасида, айниқса, Урганч, Самарқанд ва Бухоро сингари шаҳарларнинг донғи хорижий мамлакатларга ҳам тарқалган эди.

«Хоразм шоҳлигининг бу даврда юқорп чўққига кўтарилганлигини текширар эканмиз,— деб ёзади С. П. Толстов,— шунда 100 минг гектар унумли ерларга янгидан жон бағишлаган катта ирригация ишлари, саҳро чеккасида чегара истеҳкомларининг қурилиши, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқнинг ичкарасига борадиган стратегик ва савдо йўлларининг мустаҳкамланиши, шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик, савдонинг янгидан гуллаб-яшнаши, Урта Осиё, Эрон ва Волга бўйлари бадиий маданиятининг бутун кейинги тарихига кучли таъсир кўрсатган «Хоразм ренессанси» санъатининг ҳашамати ва бой тараққиёти кўз олдимиздан ўтади».

Шунингдек, Хоразмда академиянинг очилиши, кўп-лаб мадрасаларнинг, масжидларнинг ва бошқа ҳашаматли иморатларнинг қурилиши алоҳида аҳамиятга моликдир. Аммо, «ҳар тўқисда бир айб», деганларидек, қудратли империяларда бўлгани каби хоразмшоҳлар давлатида ҳам ўзаро чиқишмовчиликлар ва қонли урушлар туфайли мўғуллар салтанатни босиб олдилар. Бу босқинчиларнинг 150 йиллик ҳукмронлик даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт жуда оғирлашди.

Ниҳоят, 1370 йилда Амир Темур халқ оmmasига таянган ҳолда мамлакат мустақиллигини тиклади. У парокандаликни бартараф қилишни, ягона сиёсий, иқтисодий ва маънавий тизимни бунёд этишни асосий масала деб ҳисоблади. Чунки, XIV асрнинг 50—60-йилларида Туркистонда мўғул султонларининг тахт учун курашлари авжига миниб, халқнинг аҳволи ниҳоятда ёмонлашди. Ҳатто, айрим султонлар ислом динини таъқиб қилишгача бордилар. Масалан, Мулла Салоҳиддин ибн Мулла Алайддин хожа эшон «Темурнома» асарида

ёзишнча, Амир Қозогон норозлик билдирган кўп кишиларни қиличдан ўтказган. Ҳар ерда мактаб, мадраса ва масжидларни хароб қилган, толиби илмлар ҳар тарафга қочган.

Ўлкадаги иқтисодий ва маънавий тушкунликнинг жонли гувоҳи бўлган Соҳибқирон уни фақат мустақилликни тиклаш ва марказлашган давлатни тузиш билангина бартараф қилиш мумкинлигини яхши англади. У тахтни эгаллагандан кейин ягона иқтисодий ва маънавий тизимни тиклашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Хусусан, у савдо-ҳунарманд вакилларининг фаолиятига зарур шарт-шароитни яратиб, ички ва ташқи карвон йўлларининг хавфсизлигини тўла таъминлади.

«Амр қилдимки, — деб ёзади Соҳибқирон, — хароб бўлиб ётган жойларда коризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига янги кўприклар қурсинлар, йўл устида ҳар бир манзилга работлар қурсинлар, йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир печа одамни жойлаштирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлаг босиб ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин».

Шунингдек, Соҳибқирон Туркистонда ва қарам мамлакатларда савдогарларни ва карвонбошиларни тайёрлаб, Ҳиндистон, Хитой, Туркия ва Оврўпо мамлакатлари билан савдони рағбатлантирди. Соҳибқирон ўзи ҳаётга татбиқ қилган чораларининг оқибатларига тўхтаб шундай деган: «Менинг ёки ҳокимларнинг амри билан жиноятчиларга мнршаблар жазо беради. Бундан чиққан натижа шулдирки, бир киши Анқарадан Самарқандга қимматбаҳо моллари билан жўнаса, улар ясовулсиз оддий юриш билан тинч-омон юра олар эди. Йўллардаги қароқчилардан омонлигини таъмин этиб қўйганман. Ҳеч бир одам у карвонларнинг молига ёмон кўз билан қарай олмайди».

Яна бир мисол: «Бир табақ олтинни бир кичкина боланинг бошига қўюб, шарқдан ғарбга, шимолдан жанубга йўлланса, орадан йиллар ўтади, кичкина бола болиғ (етук) ҳам бўлади, бошидаги олтиннинг бир донасига ҳам нуқсон етмайди. У болани алдаб ёки зўрлик ишлатиб олтинни олғувчи одам менинг қўл остида топилмайди».

Соҳибқироннинг ягона иқтисодий тизим хусусидаги сиёсати кўп ўтмай ўз самарасини бериб, яқиндагина

харобадаги ўлкада мўл-кўлчилик ва арзончилик кўзга ташланди. Айни бир пайтда деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларининг ҳосилдорлиги ва сифати юқори даражага кўтарилди. Масалан, бир дона бугдой уруғидан икки юздан тўрт юз донагача ҳосил олишга эришилди. Галла жуда кўп етиштирилиши орқасида уни сақлашга омборлар етишмай қолган.

Шуниси эътиборга сазоворки, теурийлар давлатидан кейин юзага келган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари даврида (XVI—XIX асрнинг 60-йиллари) ўзаро урушлар узоқ давом этган бўлса-да, лекин ягона иқтисодий ва маънавий тизим ўз йўлида бораверди. Бироқ, ўзаро қонли тўқнашувлар ва парокандалик ягона тизимни кенг кўламда ривожланишига тўсқинлик қилди. Бундан XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилган Абдуллахоннинг даври мустаснодир. Бу вақтда минтақанинг бир давлатга бирлаштирилиши орқасида ягона иқтисодий ва маънавий тизим ҳар томонлама илғорлашди.

Иқтисодиёт билан ёнма-ён ягона маънавий тизим ҳам шаклланиб ва ривожланиб бораверди. Бу биринчи навбатда адабиёт, тарих, халқ маорифи ва санъат соҳаларида ўз ифодасини топди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм ва Фарғона водийсидаги мактаб ва мадрасаларда турли халқларнинг вакиллари таълим-тарбия олдилар. Барча халқлар учун ягона алифбо ва дарслик қўлланилди. Шунингдек, «умумий уй» ва «умумий ватан» ғоялари кишиларнинг қон-қонига сингиб кетган эди. Бундай фазилат адабий, тарихий ва фольклор асарларида, санъатда ва умуман, жамоа аҳлининг фикру зикрида ўз ифодасини топган.

Ягона маънавий тизимнинг ташкил топишида ва ривожланишида ислом динининг таъсири беқиёс катта самара берди. У умумий турмуш тарзини, ҳаёт қонун-қоидалари ва тартибларини, ватанга содиқликни таъминлади. «Ватанни севмоқ иймондандир» ҳадиси ҳар бир кишининг онгига қаттиқ ўрнашган эди.

Шуни айтиб ўтнш лозимки, тинчлик ва барқарорлик ҳукм суриб, марказий ҳокимият куч-қудратга тўлгандагина, ягона тизимнинг самарадорлиги ошган ҳамда фан ва маданият ўсган. Олимлар, дин пешволари ва бошқа зиёли вакиллар миллатидан қатъи назар бир-бирларини ажратмасдан ва туртмасдан умумватан манфаатларини кўзлаб иш юритганлар.

Умумий хулоса шуки, ягона сиёсий, иқтисодий ва

маънавий тизим жамиятни ва тараққиётни йўналтирувчи куч сифатида минтақадаги турли халқларни бир катта олага бирлаштиришга, дўстлик ва ҳамкорликни таъминлашга олиб келиб, «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясини кишилар онгига сингдирди. Бу ғоя ўз навбатида мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган қаҳрамонона курашларнинг таянчи эди.

Буни яхши англаган чор ҳукумати минтақани уч қисмга парчаланган ҳолида ҳукмронлик қилиб, миллий давлат мустақиллигини йўққа чиқарди. У ўлкани Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди. Бу сиёсат совет даврида авжга миндирилди, хусусий мулкчиликнинг, дин, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқнинг тақиқланиши том маънодаги ягона миллий тизимнинг моҳияти ва йўналишини ўзгартириб юборди. Зеро, у мустамлакачилик ва миллий зулм хусусиятларини ўзида мужассамлаштирди. «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясининг таг илдизи билан қўпоришга ва миллий низоларни кучайтиришга ҳеч нарсадан тоймади. Аммо 70 йилдан ортиқ ҳукм сурган бу сиёсат, пировардида кўз олдимизда ҳалокатга учради.

Президент Ислом Қаримовнинг ташаббуси билан тарихан шаклланган «Туркистон—умумий уйимиз» ғояси минтақамиз ҳаётининг кун тартибида турибди. Бу борада Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўрталарида ягона иқтисодий тизим ҳақида тузилган битим дастлабки қадам бўлган эди. Ҳозирда ягона тизимни ҳамма республикаларда амалга ошириш шу куннинг талабига айланди. Уни барча кишилар қўллаб-қувватламоқда. Шундай бўлганидан кейин, минтақа олимлари ва мутахассислари биргаликда ягона иқтисодий ва маънавий тизимнинг моҳияти ва йўналишини белгиловчи масалалар бўйича ишни бошлаб юборишлари лозим. Менимча, бутун масалаларни ва ўзаро алоқаларни мувофиқлаштирувчи минтақавий кенгаш тузилса яхши бўларди. Ўлкадаги ер ости ва усти бойлиқлари шу даражада етарлики, республикаларнинг эҳтиёжини бемалол қондириб, хорижий мамлакатларга қарам бўлишлик учун ўрин йўқ.

Шунингдек, «Буюк Туркистон» номида минтақа доирасида махсус газета ва журнал нашр этилиши мақсадга мувофиқдир. Адабий, тарихий ва бошқа соҳалар бўйича асарларни яратишга киришиш фойдадан холи бўлмайди. Умуман, «Туркистон — умумий уйимиз» нуқ-

таи назаридан фан ва маданиятнинг барча тармоқлари бўйича ишларни бошлаш керак.

Ишончим комилки, тарих синовидан ўтган «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси кейин ҳам, қанча вақтлар ўтса-да, шунча кўп куч-қувватга тўлиб, тантана қилади.

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 13 май.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — ЖАМИЯТНИНГ ҚОН ТОМИРИ

Маълумки, мафкура, ғоя ва тафаккур сингари сўзлар кўп тилга олиниб туради. Ҳатто, уларнинг бир-бирларидан фарқи борми? деган савол туғилади. Шу боис уларга тушунча бериш айти муддаодир.

1981 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мафкура сўзига шундай таъриф берилди: «Муайян бир синфнинг манфаатларига қаратилган фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадий қарашларнинг системасидир. У идеология (ғоя) ҳам демакдир. Пролетар мафкураси ва буржуа мафкураси мавжуд». Кўриниб турибдики, совет даврида мафкура коммунистик ғоя, яъни синфий нуқтаи назардан изоҳланган. Аслида мафкура синфий хусусиятга эга бўлмай, жамиятда шаклланган ғояларнинг йиғиндиси ҳисобланиб, умумхалқ манфаатларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам уни миллий мафкура деб юритилмоқда. Тафаккур сўзи эса у ёки бу масала ва ҳодисалар ҳақда ўйлаш, фикрлаш ва муҳокама этишни англатади. Шунини айтиш лозимки, мафкура қандайдир ҳавойи ғоялар йиғиндиси бўлмай, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминга эгадир. Унинг юзага келиши ва ривожланиши узоқ тарихий даврларга бориб тақалади. Хўш, бу жараён қандай кечган эди?

Биринчидан, жавоб шуки, мафкура ибтидоний жамиятнинг сўнгги босқичида деҳқончиликнинг, ҳунармандчиликнинг ва савдо-сотиқнинг, хусусий мулкчиликнинг ўсиши орқасида юзага келган. Уша узоқ ўтмиш замонларда киндик қонни тўкилган юртга, ишлаб чиқариш маҳсулотларига ва умуман, табиатдаги барча бойликларга эгаллик қилиш ғояси кишилар онгини чулғаб олган эди.

Иккинчидан, мафкуранинг иқтисодий замини сиёсий

тузум билан чамбарчас боғланган ҳолда шаклланди. Зеро, милоддан аввалги асрларда давлатларнинг ташкил топиши мафкуранинг сиёсий негизини шакллантирди. Вақтлар ўтиб бориши билан давлатлар куч-қувватга тўлиб, якка ҳокимлик учун кураш ғояси кучайиб борди. Натижада марказлашган қудратли давлатлар пайдо бўлди.

Ташқи хавф ва тажовузларнинг олдини олиш, халқро карвон йўлларини ва бозорларни эгаллаш тарихий заруриятга айланиб, мафкуранинг улуғ давлатчилик ғоялари ҳам юзага келди. Оқибатда Буюк Хоразм, Бақтрия, Қанға, кушанлар, эфталитлар, Турк хоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва теурийлар давлатлари ташкил топди.

Айни пайтда қадимги ва ўрта асрларда ватан мустақиллиги ва озодлигини сақлаш ғояси барқ уриб турди. Чунки ўша замонларда чет элликларнинг она юртга бостириб кириш ҳоллари одат тусига айланган эди. Шунинг учун ҳам жамиятда мафкуранинг ватан ҳимояси, ҳарбий маҳорат, халқ оммасининг жанговарлиги ва ватанга содиқлиги хислатларини ошириш катта аҳамиятга эга бўлган. Бу каби халқ тақдирини ҳал этувчи масалаларни амалга ошириш давлатларнинг муқаддас бурчи ҳисобланган. Бу борада изчиллик билан муҳим чоралар кўрилган. Чунончи, йигит ва қизларнинг чавандозликни, мерганликни, қиличбозликни ва найзбозликни ўзлаштиришлари шарт қилиб қўйилган.

Ҳукуматнинг ташаббуси билан бу соҳаларда мусобақалар ўтказилиб турилган. Шунингдек, шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар, баҳайбат мудофаа деворлари ва сув тўлдирилган зовурлар билан қуршаб олинган. Халқ оммаси ҳамиша ватан посбони сифатида шайланиб турган. Улар ватан мустақиллиги учун жонларини ҳам, молларини ҳам аямаганлар.

Милоддан аввалги асрларда аҳмонийлар ва македониялик Александр босқинига қарши жангларда юз минглаб ватан ҳимоячилари мустақиллик учун курашларда ҳалок бўлганлар. Бундай қаҳрамонона жанглар кейинги даврларда ҳам кўзга ташланди. Хусусан, араб халифалиги ва мўғулларга қарши олиб борилган жанглар шулар жумласидандир. Спитамен, Темур Малик, Жалолоддин Мангбурун, Маҳмуд Торобий ва Мавлонозода сингари тарихий шахслар озодлик ҳаракатларининг сардорлари сифатида ўчмас из қолдирдилар.

Учинчидан, мафкура ғоялари дин, фан ва маданият соҳаларида ҳам ўз ифодасини топган эди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва умуман, маънавий ҳаётни бойитиш ва такомиллаштириш, умуминсоният тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш ғоялари шаклланди. Бу борада катта ютуқларга эришилганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ўтмиш замонларда ота-боболаримиз фақат она юрда эмас, балки узоқ мамлакатларда ҳам ислом динини ривожлантиришда муҳим ўрин эгалладилар. «Ватанни севмоқ иймондандир», деган нақл мафкураининг шиорларидан бирига айланди.

Шундай қилиб, кўрдикки, ҳозирги миллий мафкураининг илдизлари ва шаклланиш жараёни узоқ ўтмишга бориб тақалади. У аллақачонлар шаклланган ва ўз самарасини берган.

Аммо мафкура ғоялари ҳамма вақт бир текис йўлдан бориб, изчиллик билан ривожланиш имконига эга бўлмаган. Улар чет эл босқинчиларининг ҳукмронлиги даврида қаттиқ назорат ва таъқиб остида ушлаб турилган. Имкони борича уларни таг томири билан йўқотишга ҳаракат қилинган. Бироқ мафкура ғоялари ўзбек халқининг қалбига шу даражада қаттиқ сингиб кетган эдики, уни ҳеч қандай куч йўқ қилолмади.

Ўтмишда халқ жуда машаққатли ва оғир шароитнинг асирига айланмай, ўзини уйгоқ, тетик ва зийрак тутиб, ватан дардида ҳаёт кечирди. Ватан мустақиллигини тиклаш ва тараққиётини таъминлаш мафкураининг шонли шиори эди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи Россия тажовузига қарши қаҳрамонона жанг қилди. Бу ҳолат ўлкада унинг ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам давом этди. Чунончи, мазлум халқ 1892, 1898 ва 1916 йилларда кўзғолон кўтариб, ватан мустақиллигини тиклаш учун курашди. Бундай ҳаракат совет давлати ташкил топганидан кейин ҳам давом этди. Масалан, «Туркистон мухторияти»нинг тузилиши ва «босмачилар ҳаракати» шулар жумласидандир.

Демак, 130 йиллик мустамлака даврида миллий мафкура бўғилган бўлса-да, лекин йўқ бўлмади, илҳомбахш куч сифатида кишилар онгида ва қалбида қайнаб турди.

У зиндан компартиянинг мустамлакачилик сиёсатини емириб бориб, муҳолифатдаги куч сифатида қаддини ростлаб, босқичма-босқич кучайиб борди.

Миллий мафкура курашининг биринчи босқичи 1989 йил июнь ойи билан 1990 йилнинг 20 июни оралиғидаги

даврни ўз ичига олади. Бу вақтга келиб миллий мафкуранинг сиёсий ғояси бир томондан «ўзбек иши»га қарши кураш бўлса, иккинчидан, миллий ҳис-туйғулар ҳамда ватаипарварлик хислатларини тарбиялашдан иборат эди. Ич-ичидан чириб бораётган қизил империя эса қандай бўлмасин, мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатини бўлажак ҳалокатдан қутқариш учун ҳеч нарсадан тоймай ҳаракат қиларди. Аммо барча республикаларда марказга нисбатан норозилик ва нафрат кучайиб бораверди. Айниқса, суянгача шилинаётган Ўзбекистонда хавфли вазият юзага келган эди. Зеро, бу ерда салоҳиятли зиёлилар қатлами шаклланиб, жамиятнинг йўналтирувчи кучига айланмоқда эди. Уларнинг орасида республикадан олиб чиқиб кетилаётган бойликлар ва ноз-неъматлар ҳақида норозилик фикрлари кенг тарқалган эди. Айрим мисолларни келтираман. Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий йиғилишида таниқли иқтисодчи олим Иброҳим Искандаров шундай деди: «Қачонгача пахта хом ашё сифатида Россияга олиб кетилаверади. Республиканинг ўзида тўқимачилик саноатини ривожлантириш керак».

Сиртдан қараганда бу оддий бир гап бўлиб кўринадан, лекин унинг заминида катта сиёсий маъно ётарди. Шунинг учун ҳам, у, залдаги олимларни ҳаяжонлантириб ўзаро шивирлашни қизитиб юборди. Чунончи залда, «олтин, уран ва бошқа бойликлар республикада қолдирилганда итимиэнинг туваги ҳам олтиндан бўларди» деган сўзлар эшитилди.

Шу онда ёнимда ўтирган бир профессор: «Ҳамиджон туринг кетайлик, Иброҳим сиёсий хато қилди, тагин гувоҳ сифатида тергов бериб юрмайлик»,—деди. Бир зумдан кейин қарасам ўша профессор ура қочиб қолибди.

Бебаҳо бойликларимизни узлуксиз Россияга олиб кетилаётганлиги, кўп колхозлар қарзга ботиб кетганлиги, маошнинг озлиги ва улуғмиллатчилик сиёсати ҳақидаги норозилик сўзларини ишхоналарда, маҳаллаларда, чойхоналарда ва гап-гаштакларда эшитиш мумкин эди. Менимча бу борада, айниқса, Ўзбекистон Фанлар академияси сезиларли даражада хавф туғдирган. Шунинг учун бўлса керак академия президиумининг кенгайтирилган йиғилишида Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик комитетининг раиси бир гуруҳ чекистлар билан келиб партияга содиқликка ва хушёрликка чақирувчи маъруза ўқиди. Шунингдек, Давлат

хавфсизлик комитети раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган генерал академиянинг ишлари бошқармасининг раҳбарлигига тайинланган эди. Бундан ташқари академия президиуми аппаратига истеъфодаги чекистлар ишга олинди. Улар кўкракларига ханжар сурати солинган нишонни таққан ҳолда гердаиб юришарди.

Академиянинг институтларида ҳам назорат кучайтирилганлиги барчага маълум эди.

Тошкент шаҳар партия комитетининг биринчи котиби Сатин фаолларнинг бир йиғилишида Ўзбекистон Фанлар академияси институтлари раҳбарларининг кўпчилигини ўзбеклардан ташкил топганлигини қоралаб, уни бартараф қилишни талаб этди. Шу муносабат билан мен ҳам институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари лавозимидан «қисқартирилиб» ўрнимга рус олими тайинланди.

Шунингдек, Сатин олий ўқув юртларида, асосан, ўзбек фарзандлари ўқиётганлигини қаттиқ танқид қилди.

Ўзбекистонда коммунистик ва улуғмиллатчилик ғоялари инқирозга учраётганлигини ўша йиллардаги Республика раҳбари Б. Усмонхўжаев партиянинг учинчи пленумида шундай таърифлаган эди: «Кейинги йигирма йил мобайнида Республикадаги ижтимоий фанларда, адабиёт ва санъатда, маънавий турмушнинг бошқа соҳаларида тарихий ўтмишни идеаллаштириш, баъзи тарихий воқеалар ва шахсларга баҳо беришда синфий позициядан чекиниш тобора кенг қулоч ёзди. Бу ҳол, бир томондан, омманинг миллий ифтихор предмети хусусидаги қарашларини йўлдан оздирди, интернационал тарбия ишига сезиларли зиён етказди, иккинчи томондан эса, чўнтагида партия билети бўлган «корчалонлар ва бойваччалар» шаънига ҳамду сапо ўқиш учун идеологик платформани яратди, кўпгина кадрлар орасида ғоявий беқарорликни келтириб чиқарди... Республикада чигал идеологик вазият вужудга келганини кўриб турибсанлар».

Гарчанд мазкур сўзлар ўша вақтлардаги марказнинг қатагонини «асослаш» мақсадида айтилган бўлса-да, лекин улар ҳақиқий аҳволни акс эттириб тоталитар тизим ғояларининг ҳалокати яқинлашаётганлиги ҳақида далolat берарди.

Бу миллий мафкура тобора кўтарилаётганлигининг маҳсули эди, албатта. Буни марказ яхши биларди.

Аммо, илгариги вақтларга ўхшаш сиёсий айбларни уюштиришнинг иложи йўқ эди.

Шунинг учун баҳона топишга устаси фаранг марказ «порахўрлик», «пахта иши» ёки «ўзбек иши» ниқобида сиёсий тангликни ҳал этишга киришди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган бойликларни янада кўпайтириш ва уларнинг зарчасини ҳам туб аҳолига юқтирмаслик кўзланган эди. Бундан ташқари, «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистонни ишончни йўқотган хавфли зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — ўз одамларини келтиришни ва Республика ҳокимияти тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Аини пайтда бир чамодон билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик тўплашлари учун шароит яратиш назарда тутилган эди.

Бу Республика бойликларини навбатдаги ўзлаштиришнинг бир тури эди. Умр бўйи даҳшатли фожиаларни уюштиришга, қирғин-баротларга ва тўс-тўполонларга тўймаган марказ «ўзбек иши» бўйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, хўрлади ва мол-мулкни талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди.

Ҳатто, «ўзбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илғор вакиллари ҳам оммавий равишда қатағон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бутун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон бўладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга керо-син қуйиб турдилар.

1989 йилда Ислом Қаримов республика раҳбари қилиб тайинлангандан кейин вазият кескин ўзгариб борди. У давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қуйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган бўлсам, кўз ўнгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди». У биринчи бўлиб «ўзбек иши»нинг сохталигини фош этиб, бутун миллатни офат ва навбатдаги қатағондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг кўрсатмасини бажаришдан очиқдан-очиқ бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди. Худди мана шунда миллий мафкурадаги мустақиллик ғояси ўз ифодасини топиб,

озодлик учун курашнинг биринчи босқичи муваффақият билан ниҳоясига етказилган эди.

Миллий мафкура курашининг иккинчи босқичи 1990 йил 24 март билан 20 июнь оралиғидаги вақтда кўзга ташланди. «Ўзбек иши» ниқобидаги сиёсий курашнинг мағлубиятга учратилиши миллий мафкуранинг озодлик ғоясини яна қаттиқ жўш урдириб, янги курашга отлантирди. Чунинчи 1990 йил 24 мартда Ўзбекистонда президентлик лавозими жорий этилди. Бу олий раҳбарликнинг кўринишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий маънони англатди. Зеро, у мустақилликни таъминловчи энг муҳим омиллардан биринчи ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоён бўлди. Президентлик лавозими совет давлати ҳали пишқириб турган бир вақтда бутун Марказий Осиёда биринчи, Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулмат қўйнида чақпаган нурга ўхшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб ва ҳайратлантириб юборди, унинг акс садои барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди.

Маълумки, ер, сув, табиатдаги бошқа барча борлиқнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб хусусий мулксиз жамият шакллантирилган эди. Бундай фожиани бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар Республика мулкига айланттирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу Республика иқтисодий мустақиллигини таъминлайдиган муҳим дастлабки чора бўлди. Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши миллий мафкуранинг энг йирик ғалабаси бўлди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки декларацияда Ўзбекистон иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, ўз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Миллий мафкура курашининг учинчи босқичи 1990 йил 20 июнь билан 1991 йил 31 август ўртасидаги вақтнинг қамрайди. 1990 йил 31 октябрда Ўзбекистонда мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. 1991 йил 15 февралда эса тadbirkorликни ривожлантириш ҳақида қонун чиқарилди. 1991 йил 22 июнда барча саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилди.

ҳам катта аҳамият касб этди. Кўрсатилган қонунлар Республикада хусусий мулкчиликни ва иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган навбатдаги катта қадам ҳисобланди.

Миллий мафқуранинг маънавий ғояси бўйича ҳам катта ишлар қилинди. Миллий ҳис-туйғуларни, ўз-ўзини англашни, ватанпарварликни ривожлантиришни таъминлаш учун кенг шароит яратилди. Биринчи навбатда дарҳол коммунистик ғоялардан воз кечишиб маънавий ҳаётни ва турмуш тарзини миллийлаштириш бўйича муҳим чоралар кўрилди. Бой ўтмиш тарих ва маданий меросга муносабат тубдан ўзгариб борди. Айниқса, оёқ ости қилинган дин қаддини ростлади, минглаб янги масжидлар қурилди ва маданият соҳасида ҳам ўзгаришлар содир бўлди.

Хуллас, 1989—91 йилларда президент Ислоҳ Қаримов бошчилигида «ўзбек иши»нинг баргараф қилиниши, президентлик лавозимининг таъсис этилиши, иқтисодий ислоқотларни ўтказишга киришилиши ва ниҳоят, «мустақиллик декларацияси»нинг эълон қилиниши мустақиллик ва озодликни узил-кесил таъминлаш учун мустаҳкам замин ҳозирлади. Бунинг орқасида 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги бир томчи қонсиз ва талафотсиз қўлга киритилди. Шундай қилиб, 1989—91 йилларда миллий мафқура ғоялари барқ уриб ўз куч-қудратини намойиш этди. Ҳозирда у шароит тақозосига кўра, ўзига хос хусусиятлар билан қуйидагича кўзга ташланиб турибди.

Биринчидан, миллий мафқуранинг сиёсий қиёфаси миллий давлат ва қўшинни тикланишида, президентлик лавозими, парламент, конституция, герб, байроқ ва мадҳия таъсис этилишида, ўзбек тилига давлат мақоми берилишида гавдаланиб турибди. Шунингдек, у Ўзбекистонни БМТга аъзо қилинганлигида, хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқаларнинг ўрнатилишида намоён бўлмоқда.

Иккинчидан, миллий мафқуранинг иқтисодий ва маънавий қиёфаси ҳам товланиб турмоқда. У Республиканинг иқтисодий мустақиллиги тикланишида, бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантиришда, фуқароларнинг мулкдан маҳрум қилинишига барҳам берилишида, шахсий ташаббускорлик ва тадбиркорликни ривожлантиришда, янги ижтимоий-иқтисодий тизим асосидаги жамиятни бунёд этишда ўз ифодасини топмоқда. Булардан ташқари мафқуранинг иқтисодий то-

мони Ўзбекистоннинг саноат корхоналари, табиий бойликлар ва ишлаб чиқариш маҳсулотларига чинакам эгаллиги ташкил этади. Унинг йўналиши Республикани хом ашё манбаилигидан ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан қутқаришдан иборатдир. Ҳозирда бу борада улкан ютуқларга эришилмоқда.

Миллий мафкуранинг маънавий асоси ватанга содиқликни, буюк ўзгаришлар билан гурурланиш ва фахрланишни, миллий анъаналар ва урф-одатларни қадрлашни ўз ичига олмоқда. Айни пайтда, у қалбаки коммунистик ғоялар илдизи билан тугатилиб, умуммиллат манфаатларини таъминловчи миллий маънавиятда ўз аксини топмоқда. Фан ва маданиятни мафкуранинг таркибий қисми сифатида жаҳон андозалари даражасида ривожлантириш асосий вазифа қилиб қўйилди. Улар умуммиллий манфаатлар учун йўналтирилиб, ўз самарасини бермоқда.

Шундай қилиб кўрдикки, узоқ ўтмиш замонларда шаклланган ва тобланган миллий мафкура 130 йиллик мустамлака даврида бўғилган бўлса-да, лекин вақт ўтиши билан 1989—91 йилларда тоталитар тузумга қарши курашни шунчалик кўп қизитиб борди. Зеро, у, зулм занжирларини босқичма-босқич парчалаб, 1991 йил 31 августда мустақиллик тикланишини тўла таъминлади.

«Хуррият» г., 1997, 23 июль.

БУЮК ЎЗГАРИШЛАР ВА ПОРЛОҚ КЕЛАЖАК КЎЗГУСИ

Президентимиз Ислом Қаримовнинг янги нашр этилган бешинчи ва олтинчи китобларини халқимиз зўр қизиқиш билан қарши олди. Мазкур китобларда муаллифнинг 1996—97 йилларда баён этган нутқлари, маърузалари ва суҳбатлари жамланган бўлиб, уларда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий масалалар чуқур ҳамда атрофлича таҳлил қилинган.¹

ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ВА ИШЛАШ — ДАВР ТАЛАБИ

Мазкур ном билан аталган бешинчи китобнинг биринчи саҳифаси Президентимизнинг Европа Иттифоқи

¹ Ислом Қаримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби, 5-жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1997; Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.

мамлакатлари давлат ва ҳукумат бошлиқлари билан 1996 йил 22 июнда Флоренция шаҳри кенгашида сўзлаган нутқи билан бошланади. Унда Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқаларини ривожлантиришга имкониятлари ва салоҳияти етарли эканини кўрсатишга урғу берилган.

«Ўзбекистон— дейди Президентимиз, — минтақадаги энг йирик мамлакат ҳисобланиб, табиий ва инсоний ресурсларга бой, Марказий Осиёда алоҳида жуғрофий ва сиёсий-жуғрофий ўрин эгаллайди. Улкан табиий, минерал хом ашё ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган Ўзбекистон бугуннинг ўзидаёқ Европа Иттифоқига аъзо бўлган кўпгина мамлакатларнинг иқтисодий ва савдо соҳасидаги муҳим шерикларидан ҳисобланади» (3—4-бб.).

Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон шундай ноёб бойликларга эгаки, хоҳ Оврупо, хоҳ Шарқ мамлакатлари бўлсин барибир «беллашув»га тўла қодирдир. Аммо гап Республиканинг бундай салоҳиятини ва улар даврасида эгаллаши лозим бўлган ўрнини жаҳондаги мамлакатларга кўрсата билиш ва ишонтира олишдадир. Президентимиз бу масалани муваффақият билан ҳал этишга тўла эришган. Бу хусусда унинг АҚШ ишбилармон доиралари вакиллари учун Вашингтонда 1996 йил 26 июнда ўтказилган брифингда сўзлаган нутқи алоҳида аҳамият касб этади. Асарда келтирилган маълумотларга кўра, ҳозирда Ўзбекистон 94 мамлакат билан дипломатия алоқаларини ўрнатган. Тошкент шаҳрида 35 та хорижий мамлакат элчихоналари очилган. 88 чет эл ваколатхонаси аккредитация қилинган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Халқаро Валюта фонди, Жаҳон Банки, Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ЕТТБ), Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ЕХҲТ) ва бошқа халқаро ташкилотлар ўз ваколатхоналари ва бюраларини очишган.

Республикада 257 та чет эл компанияси ва фирмаларининг, шу жумладан 28 та Америка компанияларининг ваколатхоналари аккредитация қилинган. 33 та тижорат банки, 60 дан ортиқ сугурта ташкилотлари ва 8 та йирик чет эл банклари ишламоқда. Президентимиз ўз нутқинда она юртнинг турли-туман бойликлари ҳақида ҳам сўзлаб 50 дан ортиқ минерал ресурслар турлари топилганлиги ва уларни тахминан 3 триллион АҚШ доллари миқдорига баҳоланаётганлиги тўғрисида ахборот берган. Олтин, газ, нефт ва бошқа табиий бойлик-

ларни ишлаб чиқаришда хорижий мамлакатлар билан кенг кўламда иш юритилмоқда. Чунончи, республикада 2000 дан ортиқ қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Биргина Америка капитали иштирокида 170 дан ортиқ қўшма корхона тузилган. Нутқда Республиканинг ички ва ташқи савдоси тобора ривожланиб бораётганлиги қайд қилиниб, маълум бўлишича 1995 йилда ташқи савдо обороти 6 миллиард АҚШ долларидан ошиб кетган. Ўзбекистон Ташқи Иқтисодий фаолият миллий банки жаҳондаги 30 дан ортиқ мамлакатда 235 та чет эл банки билан вакиллик муносабатларини ўрнатган. Асарда мустақил ҳамдўстлик давлатлари билан ҳам алоқаларнинг ривожланаётганлиги ҳақида қимматли фикр ва маълумотлар мавжуд.

Ўзбекистоннинг нефть-газ тармоғида инвестиция имкониятларига бағишланган конференцияда Президентимизнинг сўзлаган нутқи ҳам зўр қизиқиш билан ўқилди. Юртбошимиз 1996 йил 26 июнда Хьюстонда ўтказилган ушбу конференцияда ислохотларнинг моҳияти ва йўналиши хусусида шундай деган: «Биз ўз олдимизга қийин, лекин амалга оширилиши аниқ бўлган вазифани — ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётига ўтилган, ўзимизнинг ғоят улкан, табиий маъдан—хом ашё ва иқтисодий имкониятларимиздан тўла-тўқис ва самарали фойдаланишни таъминловчи демократик давлат барпо этиш вазифасини қўйдик. Биз шундай иқтисодиётни барпо этишимиз керакки, у Ўзбекистон диёрида яшовчи ҳар бир киши учун муносиб шароитларни таъминлай олсин. Биз жаҳон тизимига кенг кўламда қўшилган иқтисодиётни вужудга келтирмоқчимиз.

Биз мустақилликка эришган дастлабки кунлардаёқ Ўзбекистоннинг тақдири ва иқтиқболига боғлиқ бўлган энг муҳим устувор муаммолар орасида республиканинг энергетика ва ёнилғи мустақиллигини таъминлаш марказий ўринни эгаллаб келди» (29-б.).

Кўриниб турибдики, ислохотлар биринчи навбатда инсон ҳаёти ва манфаатларини таъминлаш учун қилинаётганлиги алоҳида таъкидланган. Уларнинг куч-қудрати ва самара бераётганлиги ҳам худди мана шундалигини унутмаслик керак. Президентимизнинг энергетика ва ёнилғи мустақиллигини шакллантиришга қаратилган сиёсати шунчаки бир «хўжа кўрсин» учун айтилган сўз эмас эди, албатта. Зеро, бу соҳада қисқа вақт ичида кишини ҳайратга соладиган даражада муҳим

чораларни билимдонлик билан амалга ошириб борилди. Авваламбор, табиий бойликларнинг захиралари ва ҳажми ўрганилиб, ишлаб чиқариш изчиллик билан йўлга қўйилди.

Асарда таъкидланишича, разведка қилинган газ захираси салкам 2 триллион кубметр, кўмир захираси 2 миллиард тоннадан ортиқдир, 160 дан зиёд нефть кони бор. Уст-юрт, Бухоро-Хива, Жануби-ғарбий Ҳисор, Сурхондарё ва Фарғона сингари бешта асосий нефть-газ-минтақаси мавжуд. Нефть ресурслари бўйича умумий имконият 4 миллиард тоннадан ошади. Газ конденсати бўйича 630 миллион тонна, табиий газ бўйича салкам 5 триллион кубметрни ташкил этади. Нефть ва газ ресурслари захираларининг қиммати бир триллион АҚШ долларидан ошиб кетади.

Президентимизнинг сўзича Ўзбекистонда нефтнинг разведка қилинган захиралари тайёрлиги даражаси фақат 32 фоизни ташкил этади. Туркменистонда бу кўрсаткич 61 фоизга, Қирғизистонда 41 фоизга, Тожикистонда 60 фоизга тенг. Биздаги нефть-газ ресурслари олий даражали сифати билан ҳам ажралиб туради. 1997 йилда ишга туширилган Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи 660 минг тонна бензин, 1,3 миллион тонна дизел ёнилгиси, 300 минг тонна авиация керосини ишлаб чиқаради.

Фарғона нефтни қайта ишлаш заводининг аҳамияти ҳам беқиёс каттадир. Президентимизнинг Ўзбекистонда фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш соҳасидаги инвестиция имкониятлари бўйича 1996 йил 28 июнда Колорадо штатининг Деневер шаҳрида ўтказилган конференцияда сўзлаган нутқида ҳам муҳим масалалар ўз ифодасини топган. У конференция минбаридан Ўзбекистоннинг доврўғи ва шуҳратини таратишга қаратилган сўзларни айтиш билан бир қаторда шундай деди: «Бугун биз илк бор ўзимиз, бошқа мамлакатлар воситасиз ҳақиқатан ҳам гўзал ва ноёб бўлган дийеримиз бойликларини тақдим эта оламиз. Бу ҳол Ўзбекистон ўз сиёсий мустақиллигини қўлга киритгани шарофати билангина рўй берди. Биз бу йил мустақиллигимизнинг беш йиллигини нишонлаймиз. Неча ўн йиллар мобайнида мамлакатимиз ер ости бойликларининг ҳаммаси — олтин, газ, нефть, пахта совет иттифоқининг бойлиги сифатида тақдим этилар эди. Ўзбекис-

тон ўз ресурсларидан ўз манфаатлари, ўз халқи манфаатлари йўлида фойдалана олмас эди.

Ўзбекистон демократик ривожланиш ва янгилашни йўлидан, ҳуқуқий жамият қуриш йўлидан ишонч билан бораётган бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида интеграцияга интилишимиз, ташқи дунёга эшикларимизнинг очиқлиги ана шу ресурслардан фойдаланиш учун ажойиб имконият яратмоқда» (41—42-бб.).

Дарҳақиқат мустақиллик туфайли ўзимизнинг бойлигимизга узимиз эга бўлиб, жаҳон бозорига чиқиш имкониятлари яратилди. Нутқда келтирилган маълумотлар шу ҳақида гувоҳлик берадики, бойликлар ўзининг чинакам эгасининг қўлига теккандан кейин Республиканинг фахри ва зийнати сифатида гавдаланиб, кенг кўламда ривожланиш йўлига ўтди. Ҳозирда маъдан ашёсининг юзга яқин турини ўз ичига оладиган 2700 дан кўпроқ кон ва истиқболли маъдан манбалари аниқланди. Умумий маъдан хом ашё имкониятининг қиймати 3,3 триллион АҚШ долларидан ошиб кетди. Ҳар йили конлардан 5,5 миллиард долларлик фойдали қазилмалар олинмоқда ва бунинг ёнига янги захиралар қўшилиб 6,0—7,0 миллиард долларлик миқдорга етказилмоқда.

Олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам ва бошқа фойдали қазилмалар бўйича Ўзбекистон жаҳонда олдинги сафда турибди. Масалан ватанимиз олтин захиралари бўйича дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш даражаси бўйича 7-ўринда бормоқда. Мис захиралари бўйича 10—11-ўринни, уран захиралари бўйича 7—8 ўринни эгаллаб турибди. Рангли металлларнинг захиралари, асосан, Тошкент вилоятида тўпланган бўлиб, бу ерда миснинг 18,5 миллион тоннадан кўпроқ захираси борлиги аниқланди. Уранныннг захиралари 120 минг тонна бўлиб, уни қазиб олиш 50—60 йилга стади. Қалай ва қўроғошин ҳам кўп бўлиб, уларни 100 йилдан ортиқ вақт давоминда ишлаб чиқариш мумкин. Шунингдек, 20 та мрамор кони, 15 та гранит ва габро кони аниқланган. Фосфоритларнинг захираси 70 миллион тоннани ташкил этади. Ҳозирда йилига 5,0 миллион тонна фосфорит тайёрлаш қувватига эга бўлган комбинат қурилмоқда. Мурунговда йилига 13,8 миллион тонна рудани қайта ишловчи ва қиймати 225 миллион доллар бўлган корхона 18 ойда битказилди. Ҳозирда бу ерда сифати жиҳатидан тенги йўқ олтин ишлаб чиқарилмоқда.

1996 йил 19 июлда Асакада «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонасининг ишга туширилиши тарихий воқеа сифатида гавдаланди. Унинг очилиши маросимида Президентимиз шундай деди: «Бугун нафақат Ўзбекистон ва Марказий Осиё минтақасида, балки собиқ иттифоқ миқёсида ҳам бутунлай янги завод — қўшма корхона ишга тушиши, тарихимизда ilk бор замонавий, жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган енгил машиналар — автомобиллар ишлаб чиқарилиши — бунинг ўзи биз танлаган сиёсатнинг тамал тоши, десак ҳеч қандай муболаға бўлмайди» (75-б.). Республикада янги иқтисодий тизимни қуриш жараёни ва аҳамиятини англашда Президентимизнинг 1996 йил 25 июлда Вазирлар Маҳкамасида ва 1996 йил 25 августда Олий Мажлиснинг Биринчи чақириқ VI сессиясида сўзлаган нутқлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумки, Республика раҳбарияти ўтмишдаги юксак маданиятимиз ва умуман, тарихимизни ўрганиш ва оммалаштиришга алоҳида эътибор билан қарамокда. Масалан 1996 йилги «Амир Темури йили» деб эълон қилиниши ва Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллигининг ўтказилиши шулар жумласидандир.

Президентимизнинг жаҳон миқёсида ўтказилган тадбирлардаги нутқлари ва маърузалари маънавий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлиб қолди. Уларда миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ғурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатлар намоён бўлиб, кишилар қалбида ватаппарварлик ғояларни янада жўш урди.

Асардаги Республика ҳаётига доир бошқа масалалар бўйича ҳам нутқ ва маърузалар мамнуниятлик билан ўқилди.

ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ЙУЛИДА

Ушбу номда нашр этилган 6-китоб Президентимизнинг 1997 йил 21 март — 25 декабрь оралиғида сўзлаган нутқлари, маърузалари, сўхбатлари ва табрикларини қамрайди. Унинг асосий қисминин «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарини ташкил этади.

Маълумки, Республика раҳбарияти фаолиятида вилоятлар, туманлар ва қишлоқлардаги оддий меҳнаткашлар билан мулоқотда бўлиш одат тусига айланган. Ай-

ниқса, Президентимизнинг вилоят миқёсида ўтказилган йиғилишларда сўзлаган нутқлари ва маърузаларининг аҳамияти каттадир. Булардан бири 1997 йил 30 апрелда унинг Андижон вилоят халқ депутатлари кенгашида сўзлаган нутқидир. Бунда вилоятдаги қўлга келтирилган ютуқлар, камчилик ва вазифалар хусусида қимматли фикрлар баён этилган. Унда барча вилоятлар учун сабоқ бўладиган ишлар қилинганлиги қайд қилиниб, раҳбарлик услубларини янада такомиллаштириш ва уларнинг самардорлигини ошириш лозимлиги ўқитиб ўтилди. Бунинг учун шу кун талаби нуқтаи назардан изчиллик билан ишни ташкил қилиш таъкидланди. «Мустақилликнинг, — дейилади нутқда, — олтинчи йилида яшаймиз. Бу тарихан қисқа муддат бўлсада, маълум бир янгилик моҳиятини англаб олиш учун етарли муддат деб ўйлайман.

Энди эскича ишлашга интилиш, эски қолипларни асраш, кечаги кун билан яшаш умидларидан воз кечайлик, эскилик сарқитларидан соқит бўлайлик. Янгиликка, янгича тафаккурга йўл очиб берайлик. Одамларни ҳам шунга даъват этайлик» (13-б.).

Ҳеч кимга сир эмаски, Республика раҳбарияти мустақилликнинг илк давридан то шу кунларгача миллий кадрларни тайёрлашга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. Бу соҳада талай ишлар қилинган маълум. Бироқ ҳозирги замон талаби ва тараққиёт кадрларнинг билимли бўлишини, уларнинг дунёқараши ва маҳорати тобора такомиллаштирилишини тақозо этмоқда. Бу муҳим масала бўйича ўз ечимини кутаётган муаммолар оз эмас. Шунинг учун ҳам Президентимиз 1997 йил 5 июнь кuni Тошкентда «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни тузиш» комиссиясининг йиғилишида замонавий кадрларни тараққиётимизнинг муҳим омили деб баҳолаб, уларни тайёрлаш бўйича ўзининг қимматли маслаҳатларини берди. «Истиқлол шарофати билан, — деди Президентимиз, — Ўзбекистон дунёга юз очди. Бутун дунёдаги демократик, мутараққий давлатлар тажрибасини ўрганиш имкониятлари ғоят кенг. Бу борада ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Улар тўнлаган тажрибанинг биз учун мақбул жиҳатларидан фойдаланиш ҳам миллий дастуримизда кўзда тутилмоғи даркор. Энг муҳими, шуни англаб етишимиз керакки, кадрлар масаласини ҳал этмас эканмиз, саъй-ҳаракатларимиз кутилган натижаларни бериши, ҳаётимиз, маънавиятимиз ўзга-

риши қийин кечади. Демакки, замонавий таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, замон талабларига мос кадрлар тайёрлаш ишини йўлга қўйиш фаолиятимизнинг бош йўналиши бўлмоғи даркор.

Чунки, бизнинг халқимиз талант ва иқтидор жиҳатидан ҳеч кимдан кам эмас. Унга маърифатнинг равон йўллари очиб берилса, жаҳонда ўзинга яраша обрўли ўринни эгаллай олади» (263-б.).

Китобдаги «Янгича тафаккур — замон талаби», «Асосий мақсад — иқтисодий юксалишга эришишдир», «Бухоро нефтини қайта ишлаш заводининг тантанали очиш маросими», «Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида» ва бошқа масалаларга бағишланган нутқларнинг аҳамияти ҳам беқиёс каттадир.

1997 йилда маънавий ҳаётимизда ҳам муҳим тарихий воқеалар юз берди. Хусусан, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали очилди, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги ўтказилди. Шахсан Президентимиз Ислон Қаримовнинг ташаббуси билан мазкур тадбирларнинг жаҳон миқёсида ўтказилиши ва уларда юртбошимизнинг сермазмун нутқлар билан чиқиши тарихда ўчмас из қолдирди. Улар Ўзбекистоннинг қадимий юксак маданияти ва довруғини жаҳон узра таратди.

Президентимизнинг китобдан кенг ўрин олган «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асари моҳияти, йўналиши ва аҳамияти жиҳатидан ниҳоятда қимматлидир. Унда нафақат Ўзбекистонни, балки кўпгина жаҳон мамлакатларини қизиқтираётган ва ташвишлантираётган масалалар юқори савияда ҳал этилган. Асар билимдонлик билан пухта ёзилган бўлиб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг мукамал дастури сифатида намоён бўлиб турибди. У фақат келажакнинг йўл-йўриғи эмас, балки мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда орттирилган бой тажрибанинг маҳсули сифатида ҳам диққатга сазовордир.

«Ўтган йилларнинг мантиқи, — дейилади асарда, — бизни ҳозирги кунда учта асосий саволга мурожаат қилишга ундамоқда. Ўзбекистоннинг келажаги ана шу саволларга қандай жавоб беришимизга боғлиқ. Булар қуйидагилардир: хавфсизликни қандай сақлаш лозим? Барқарорликни қандай таъминлаш даркор? Тараққиёт

йўлидан собит қадам ривожланиш нималар ҳисобига эришиши мумкин?

Хавфсизлик, барқарорлик ва танланган йўлдан оғишмаслик деган ана шу оддий сўзлар замирида чуқур маъно-мазмун бор. Биз буни билиб олмоғимиз ва англаб етмоғимиз зарур» (34-б.).

Бинобарин, асарда ниҳоятда мураккаб мақсад ва вазифалар гавдалантирилган. Унда Республика халқларининг хавфсизлиги, тараққиёти ва жаҳон даврасида мавқисини таъминлашга қаратилган масалалар таҳлил қилинган. Асарнинг «Хавфсизликка таҳдид» номли биринчи бобида минтақавий можаролар ҳақида сўз юритилиб, қонли тўқнашувлар орқасида бутун дунёда 50 миллион қочоқ борлиги айtilган. Сўнгги йилларда Афғонистон ва Тожикистондаги урушлар натижасида юз минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди.

Мазкур даҳшатли урушнинг қўшни давлатлар, шу жумладан Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир этиши мумкинлиги қайд қилинган. Унда миллий можароларни ва қонли урушларни фақат тинч йўл билан ҳал қилиш ва уларнинг олдини олишга қаратилган ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш Республика стратегиясининг асосий йўналиши эканлиги таъкидланган.

Қитобнинг «Диний экстремизм ва фундаментализм» масаласига бағишланган қисмида жаҳондаги энг йнрик динлардан бўлган исломнинг жамиятдаги юксак ўрни ва одамзод ҳаётининг таркибий қисми эканлиги алоҳида таъкидланган. «Биз, — дейди Президентимиз, — дин бундан буён ҳам аҳолининг энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашиб учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз» (59-б.).

Қитобда диний экстремизм ва фундаментализми билан бир қаторда буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик қаттиқ қораланган. Чунки улар авторитар тузумнинг ўрнатилишига ва диктатуранинг тикланишига олиб келиши турган гап.

Этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва:

жиноятчиликка тегишли масалалар ҳам чуқур ва атроф-лича таърифланган. Унда давлатнинг этник сиёсати шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг устувор бўлишга асосланиши зарурлиги, миллий озчиликнинг ҳуқуқлари ҳам камситилмаслиги шарт қилиб қўйилган.

Шунингдек, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари ва экология муаммолари бўйича кенг кўламда фикр изҳор этилган. Қитобнинг «Барқарорлик шартлари ҳамда тараққиёт кафолатлари» помли қисмида долзарб масалалар кўтарилган. Биринчи навбатда маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши хусусида сўз юритилиб, шундай дейилади: «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айлашиб бормоқда. Буюк авлодларимизнинг ишлари ва жасоратлари хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда» (127-б.).

Қитобда ўзбек халқи қаддининг тикланиши, миллий маънавий-ахлоқий идеалларнинг шаклланишида чуқур миллийлик билан умуминсонийлиkning чамбарчас боғлиқ бўлиши лозимлиги уқтириб ўтилади. Бу ҳолат Ўзбекистонда амалда ҳукм сураётганлиги туфайли миллатлараро тотувлик ва ҳамкорлик борган сари кучайиб бормоқда. Ҳозирда ҳар бир киши миллати ва динидан қатъи назар ўзига хосликни йўқотмаган ҳолда умумий руҳиятга ва хулқ-атвор фалсафасига, билимдонлик, ҳозиржавоблик ва мустақил фикрлаш сингари фазилатларга эга бўлаётганлиги қувонарлидир. Ҳозирги замон тараққиёти худди мана шундай одамларни етиштиришни талаб этмоқда.

«Фақат билимли, маърифатли жамиятгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олишини ва аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар тузумини маъқул кўршини ҳаётнинг ўзи ишонарли тарзда исботламоқда» (134-б.).

Асарнинг давлатчиликни шакллантириш ва мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш масаласига бағишланган саҳифаларида истиқлол йилларида мустақил миллий давлатчиликнинг пойдеворлари бунёд этилиб, эски маъ-

мурий-буйруқбозлик тизими ва бошқарув органилари тугатилганлиги баён этилган. Бунда 1992 йил декабрида конституциянинг қабул қилиниши катта аҳамиятта эга бўлди. Аини пайтда президентлик лавозимининг таъсис этилиши, янги демократик сайлов тизими асосида парламентнинг ташкил қилиниши муҳим сиёсий воқеа ҳисобланди.

Асарда навбатдаги вазифалар ҳам равшан ва аниқ белгиланган. «Ҳозирги вақтда, — дейилади китобда, — демократик сиёсий тизимнинг энг муҳим субъекти бўлмиш давлатчиликни ислоҳ қилишда янги вазифалар кўндаланг турибди. Бу, авваламбор, ҳозирги босқичда сиёсий институтларнинг ва нодавлат ижтимоий уюшмаларнинг хилма-хиллиги ҳамда уларнинг роли мустаҳкамланиши, шунингдек, аҳолининг сиёсий фаоллиги ошиши асосида жамият ҳаётини янада демократиялаш вазифалари муҳим ва долзарб бўлиб қолганлиги билан изоҳланади» (141-б.).

Президентимизнинг миллий хавфсизлик ва қуролли кучларнинг тутган муҳим ўрни ва вазифалари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам асослидир. Ҳозирги замон шароитида фуқаролар сиёсий фаолиятининг жўш уриб туриши ҳаво билан сувдек зарур. Буни яхши англаган юртбошимиз демократик институтларни ва фуқаролик жамиятни асосларини шакллантириш бўйича ўзининг алоҳида фикрини билдиради. Мустақиллик ўрнатилгандан кейин Ўзбекистонда фуқароларнинг давлатни бошқаришда қатнашиш имконини берадиган қонун асослари яратилди.

«Бироқ, — деб уқтирилади китобда, — ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва ҳуқуқидан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак (173—174-бб.). Шунингдек, сиёсий партиялар ва жамоат ҳаракатларининг жамиятдаги тутган ўрни юқори баҳоланиб, уларнинг фаолияти учун етарли шароит яратилиши кўрсатилган. Асарда бозор муносабатларининг қарор топиши, мулкдорлар синфининг шаклланиши, кучли ижтимоий-сиёсий, жуғрофий, стратегик имкониятлар, инсон салоҳияти ва ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси, туб ўзгаришлар ва ҳамкорлик кафолатлари сингари масалалар ўз ифодасини тўла топган.

Қитоб жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик масаласини ёритиш билан ниҳоясига етказилган.

Умумий хулоса. Биринчидан, Президент Ислам Каримовнинг асарлари тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимни қуриш жараёнида орттирган бой тажриба ва изланишларнинг маҳсулидир. Улар илмий асосда ёзилиб, назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади. Уларда миллий давлат ва қўшиннинг куч-қудратини, тинчлик ва барқарорлик ва хавфсизликни, Республиканинг жаҳон даражасидаги мавқеи ва салоҳиятини таъминловчи йўл-йўриқлар белгиланган.

Уларда янги иқтисодий тизимни, хусусий мулкчилик ва бозор иқтисодиёти, қишлоқ хўжалиги ва саноатни жаҳон андозаси даражасида ривожлантириш чоралари кўрсатилган. Ҳамда Ўзбекистоннинг хом ашё манбан ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан узиш-кесил қутқариш йўллари баён этилган. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ва хорижий мамлакатлар билан сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқаларни тобора ривожлантириб бориш чоралари тавсия этилган.

Иккинчидан, асарлардаги фикр-мулоҳазалар қўлликдан озод этилган халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлашда миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик ва умуман, сиёсий фаолният жўш уриб муҳим ўрин эгаллаши масаласига қаратилган. Бу ўз навбатида маънавий ҳаётни янада бойитади ва такомиллаштиради, фан ва маданият равнақига катта имкониятлар яратади.

Айниқса, Президентимизнинг яқинда кенг ўқувчилар оммасига ҳавола этилган «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг таъсир доираси нафақат Ўзбекистонни, балки қатор Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ва хорижий мамлакатларни ҳам қамраб олди. У кўп тилларга таржима қилинди. Асар Ўзбекистонда қурилаётган буюк давлат пойдеворини таъминловчи дастур, тараққиёт ва фаровон ҳаётнинг даракчиси сифатида улкан аҳамият касб этиб турибди.

«Мулоқот» ж., 1998, 3—4-сонлар.

ҚАЛБЛАРГА НУР СОЧГАН «ЎЗБЕГИМ»

Бутун республика аҳли таниқли ва севимли адиб Эркин Воҳидов таваллудининг 60 йиллигини ва «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланганлиги ҳақидаги хабарни зўр мамнуният ва хурсандчилик билан қарши олдилар. Кўпчилик қатори мен ҳам ғоятда шодландим. Бу борада бизлар ёлғиз эмасмиз. Зеро, унинг мухлислари хорижий мамлакатларда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Чунки, Эркин Воҳидов ноёб истеъдод ва фазилатлар соҳибидир. У ҳаммаша она юрт дарди ва ишқи билан яшаб, зару дур каби товланадиган кўплаб шеърлар ва бошқа жозибадор асарлар ёзди. Бу табаррук зотнинг, айниқса, «Ўзбегим» шеъри оламга маълум ва машҳурдир. Уни мароқ билан ўқиб ёки тинглаб, куйга солинган қўшиғини эшитиб, ҳаяжонланмаган ва завқланмаган ким бор? Бундай одамни топиш амри маҳол. Бизда «Ёв қочса, ботир кўпаяди» деган нақл бор. «Ўзбегим» қасидасининг тарихий аҳамияти шундаки, у «ёв қочганда» эмас, балки шўро ҳукумати қиличини қайраб турганида жаранглади. У ёзилганида коммунистик партиянинг улуғмиллатчилик тоталитар сиёсати ҳукм суриб, ўз-ўзини англаш, она юрти билан ғурурланиш ва фахрланиш сингари миллий ҳис-туйғулар, миллий манфаатлар ҳибсда эди. Бутун мамлакатда қаттиқ назорат ва таъқиб авжга чиққан эди.

Қолаверса, ёзувчилар, шоирлар, олимлар ва умуман, зиёлилар ёппасига партиянинг қалбаки миллий сиёсатини, социализм тузумини, пролетар интернационализмни мақташ ва олқишлаш билан банд эдилар. Улар учун ўз миллатини улуғлаш ўта ҳавfli ва ғайритабиий эди. Мана шундай хатарли ва қалтис шаронда фақат ўта жасоратли ва чинакам ватанпарвар кишигина бош кўтариб, партиянинг чизигидан четланиши мумкин эди. Бундай шахс Эркин Воҳидов мисолида яққол кўзга ташланди. Зеро, унинг «Ўзбегим» шеъри «оғзига қулф ва бёғига кишан солинган» халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий қарашларини чархлади. Менинг назаримда Эркин Воҳидов мазкур шеъри воситасида: «Эй, ўзбегим! Кўзингни оч, сен қудратли давлатларнинг ва оламшумул аҳамиятга молик тараққиётни яратган халқнинг авлодисан, ўз насл-насабингни, буюк ўтмишингни ва қадр-қимматингни унутма», — деб жар солди. Бу амалда ўз даври учун ошкора исёнкорлиқнинг худди

ўзи эди. Энди «Ўзбегим» халқимизга қандай таъсир этганлиги хусусида айрим мисолларни келтираман.

Кунларнинг бирида марҳум академик И. Мўминовнинг хонасида академик Яҳё Ғуломов, Тарих институтининг директори М. Охунова ва унинг ўринбосари камина суҳбатлашаётганимизда И. Мўминов:

— Мен Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеърини ўқиб, ниҳоятда мамнун бўлдим. Айтингларчи, сизлар уни ўқидиңларми? — деди. Яҳё ака билан Мелихон эшитганларини, лекин ҳали ўқимаганларини айтишди.

— Ҳамидулла, — деди у менга, — Сиз Эркин Воҳидов билан танишмишсиз?

— Сиртдан биламан, лекин учрашмаганман. Ҳақиқатан ҳам «Ўзбегим» ажойиб шеърдир, — дедим.

— Ҳаммангизга шеърни ўқишни тавсия қиламан. Ҳамидулла, сизга топшириқ шуки, тайёрланаётган «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг бир томлигидаги «Фан ва маданият» бобига Эркин Воҳидовнинг ижодини ва «Ўзбегим» шеърини киритинг.

И. Мўминовнинг бу шеърга юқори баҳо бериши ва таъсирланиши бежиз эмас эди. Чунки унинг ўзи миллатпарвар бўлганлиги учун шу руҳда суғорилган шеърни қадрлаши турган гап эди.

Афсуски, И. Мўминовнинг вафотидан кейин нашр этилган ўша бир томликка «Ўзбегим» шеърини киритишга йўл берилмади. Уша даврда академиянинг Вице-президенти М. К. Нурмуҳамедов «давайте проявим осторожность» деб таклифимни рад этган эди.

Академик Яҳё ака меҳмондўстликда тенги йўқ одам эди. У уйда тансиқ овқат тайёрланадиган бўлса, дўстларини ва шогирдларини таклиф қилар эди. Шундай йигилишларнинг бирида «Ўзбегим»ни шундай бир чиройли ва таъсирли ўқидиларки, ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Сўнгра Яҳё ака «мен хонаки шоир ҳамман» деб ёшлик вақтларида дафтарга битилган шеърларини ўқиб берганларида, яна бир бор ҳайратландик.

Устоз ва мураббий Яҳё ака Эркин Воҳидовнинг мухлисларидан эди. У киши билан тўйда бўлганимизда, хонанда «Ўзбегим» ашўласини шу даражада моҳирона ижро этдики, домламизнинг кўзлари ёшланганлигини пайқадим. Бундай бўлншига асос бор эди. Яҳё аканинг акаси «миллатчи» ва «халқ душмани» айби билан отилган.

У кишининг ўзи ҳам кўп мартаба тергов азоблари-

ни тортган ва «қора рўйхат»га тушган олимлардан эди. Яқе аканинг миллий ҳис-туйғуларн, миллатчилиги ва ватанпарварлиги таъқиб остига оллинган бир пайтда «Ўзбегим»нинг жаранглашн унинг дарди ва аламига малҳам бўлди.

Қўшнимизнинг никоҳ тўйида Раззоқ Ҳамроев, Соиб Хўжаев ва Муқимий номли Мусиқали театрнинг бошқа артистлари қатнашган эди. Тўй қизиб, авжнга чиққан пайтда Раззоқ Ҳамроев «Ўзбегим»ни катта иштиёқ ва мароқ билан ўқиганида, меҳмонларнинг ҳолати ва кайфияти бирданига ўзгариб кетди. Улар ўзаро суҳбатлашиб ва баҳслашиб, ота-боболаримиз ундоқ-бундоқ бўлган дейишиб, ҳар ким ўтмиш воқеаларини бир-бирига гапира кетди.

Менинг рўпарамда ўтирган Қосим ака эса: «Бувам Матнийез Хива хонлигида девонбеги лавозимда ишлаб, минора ва масжидлар қурдирган, ажойиб боғимиз ва кўп мол-мулкимиз бор эди, барчасини тортиб олишди. Мана, биргина Хивани олинг, ҳозир ундаги маданият ёдгорликлари жаҳон аҳлини ҳайратга солмоқда. Эркин Воҳидовга қойилман, ҳақиқатан ҳам биз ўзбеклар қадимий ва улуг халқмиз», — деди.

Гапга Анвар ака аралашиб: «Домла, нима учун тарихчилар «Ўзбегим» руҳидаги асарларни ёзмайдилар?» деди. У: «Шўримиз қурсин, наҳотки тарихимпзни қандай бўлса, шундай ёзолмасак», — деб чиқиб кетди.

Шундан кейин ҳам баҳс тўхтамади, аксинча, миллатимиз тарихи хусусида ким нимани ўқиган ёки эшитган бўлса, шуни фахр билан баён эта берди. Бу суҳбатда таниқли ёзувчимиз Жамол ака (Али Жамол) ҳам бор эди. «Ўзбегим»дан унинг ҳам қони жўшиб: «Биродарлар, навбати билан сўзлашинглар, Эркин Воҳидов ўзбекларнинг ўтмишини ва қадр-қимматини шунчалик фазога кўтариб, тарихий ҳақиқатни юзага чиқарибди, отасига раҳмат. Бундай кишини руҳлантирадиган ва қаддини ростлайдиган шеърни яратиб учун катта файласуф ва отнинг калласидек бақувват юрак керак. Мана шундай юрак унда бор эканки, уни ёзишга жазм этган. Уни такрор ўқисам ва ашуласини эшитсам ҳам ҳеч тўймайман», — деди.

Хуллас, «Ўзбегим»нинг бир оддий тўйда ўқилган одамларни тўлқинлантириб ва ҳаяжонлантириб, миллий ҳис-туйғуларини, ватан билан ғурурланиш ва фахрланиш ҳиссини уйғотди. Бу ерда «Ўзбегим»нинг Респуб-

ликамизда бўлиб ўтган ҳар бир тўй, гапу гаштакларда, чойхоналарда ва бошқа жойларда ўқилиб ва куйланиб парвоз қилганлигини ҳисобласак ва жамласак, у кишиларда ватанпарварликни ва у билан ғурурланиш ва фахрланиш туйғуларини денгиз ва дарё тўлқинлари каби куч-қудратга тўлдирганлигини кўрамиз.

Баъзи одамлар бундай дейишликка эътироз билдиришлари эҳтимолдан холи эмас. Аммо мен айтган ҳақиқатни қуллик ва манқуртлик асоратлардан қутула олмаган кишиларгина инкор этиши мумкин. «Зарқадрини заргар билади» деганларидек, ўзини, ватанини севган ва миллатпарвар бўлган ҳар бир киши «Ўзбегим»дан руҳланди, тетиклашди ва қаддини баланд ростлади. У зулматда инграб ётган халқни «буюк ўтмишимиз»га стаклади, кишиларда ишонч ва умид уйғотди. «Ўзбегим»нинг акс-садоси ўша даврларда ҳам озодлик ғоялари нақадар орзу қилинганидан дарак беради.

Шу ўринда И. Мўминовнинг Амир Темури ҳақидаги асарини, Одил Ёқубовнинг Улуғбекка, Пиримқул Қодировнинг Бобурга, Мақсуд Қориевнинг Спитаменга ва Мирмуҳсиннинг Темури Маликка бағишланган тарихий романларини ҳам эслаб ўтиш жоиз. Бунга ўхшаш миллий манфаатларни ифода этувчи асарлар рўyxатини кўпайтириш мумкин. Бироқ, бундан бир кичик бир мақола доирасида амалга оширишнинг иложи йўқ. Умуман айтганда, Эркин Воҳидов ва бошқа юқорида кўрсатилган муаллифларнинг асарлари ҳозирги мустақиллигимизнинг ва озодлигимизнинг маънавий заминини шакллантиришда жуда катта ўрин эгалладилар.

Мен Президентимиз Ислам Қаримовнинг Эркин Воҳидовни «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотлаш ҳақидаги фармонини ўқиганимда, бу хизматнинг заминини биринчи навбатда машҳур «Ўзбегим» турибди, деган ўйга бордим.

«Миллий тикланиш» г., 1997, 14 январь.

«НЕКСИЯ», «ТИКО», «ДАМАС» ФАҚАТ ТРАНСПОРТ ВОСИТАСИ ЭМАС

Қейинги олти йил мобайнида Ўзбекистонда буюк ўзгаришлар содир бўлаётганлигини кўриб турибмиз. Бу борада иқтисодий ҳаётнинг устунларидан бири бўлмиш саноат соҳасида ҳам салмоқли ютуқларга эришилмоқ-

да. Ҳатто, тамомила янги саноат тармоқлари ишга туширилди. Масалан, «ЎзДЭУ» автомобиль заводи шулар жумласидандир. Аммо айрим кишилар, хусусан, совет-парастлар бу муҳим воқеанинг катта аҳамиятини назар-писанд қилмай, шундай дейишяпти: «Совет даврида қатор йирпк саноат корхоналари қурилиб, Ўзбекистон индустриал мамлакатга айланган эди. Шу боис Асакадаги автомобиль заводини тилга олмаса ҳам бўлади».

Мен масалага бундай кўр-кўрона ёндошишни подонликдан бошқа ҳеч нарса эмас, деб баҳолайман. Келинг, яхшиси ўша даврдаги саноатнинг моҳияти ва йўналишига бир назар ташлайлик.

Маълумки, «социализм тузуми» вақтида у ёки бу республикада корхоналари қуриш ва бошқариш марказнинг қўлида бўлган. Уларни қуриш ва ишчи кучларини жойлаштириш учун туб аҳолининг катта ҳажмдаги унумдор ерлари тортиб олиниб, кўплаб уй-жойлари арзон-гаровга бузиб ташланган. Бунинг натижасида ер участкаси олган кишилар иморат қуришда «қулогигача қарзга» ботиб, ночорликда бу дунёдан ўтиб кетардилар. Коммунистик партия раҳбарлари саноатни ривожлантириш ниқоби остида ўн минглаб кишиларни Республикамизга кўчириб келтириб, совуқ ва иссиқ сув, газ, телефон, канализация ва бошқа қулайликлар билан таъминланган шинам уйларга жойлаштирадилар. Замонавий боғчалар, мактаблар ва бошқа жамоат бинолари қурилиб, хуллас улар яшайдиган кўчалар кишининг ҳавасини келтирадиган даражада ободонлаштирадилар эди.

Кўрсатилган хилдаги даҳалар ўзбекларнинг яшаш шароитига таққосланса, ачинарли ҳол кўзга ташланарди. Аммо, ўша замонларда бундай оғир шароитни ҳаспўслаш ва кўзбўямачилик билан шугулланган раҳбарлар оз эмас эди. Масалан, Тошкент шаҳар партияси қўмитасининг биринчи котибларидан бири матбуотда ва телевиденида айрим қилинган ишларни рўкач қилиб, «эски шаҳар» бамисоли жаннатга айлантирилди, деб ташвиқот юргизган. Шунда жасоратли ва мард академик Я. Ғуломов кўзбўямачиликка чидай олмай, шикоят хати ёзиб юборган. Шу муносабат билан ўша биринчи котиб Я. Ғуломовни ҳузурига чақириб дўқ қилиб қўрқитиб қўймоқчи бўлган вақтида у: «Туркистон генерал-губернатори золим бўлишига қарамай, фуқароларга сизчалик манманлик ва қўполлик қилмаган»,

— деб чиқиб кетган. Бу воқеадан кейин Я. Ғуломов шаънига қарата таъналар ва ҳужумлар қизиб кетди. Бироқ бундан хабар топган Ш. Рашидов олимнинг «эски шаҳар» ҳақидаги фикрларини ва таклифларини инобатга олиш ҳақида кўрсатма берган. Мазкур воқеани шарҳлашимга сабаб — совет даврида фақат саноат корхоналари қурилишидан жабрланган одамларгагина эмас, умуман, маҳаллий аҳоли яшайдиган жойларда, хусусан, «эски шаҳарларга» деярли эътибор берилмаган. Ҳатто, табиий газ, ичимлик сув ва канализация билан таъминланмаган маҳаллаларнинг сон-саногини йўқ эди. Бундай ҳолатнинг юзага келиши саноатни ривожлантириш баҳонасидаги устомонлик ишлари эди, албатта. Негаки, уй-жойлар қурилишига ва ободонлаштиришга ажратилган маблағларнинг деярли ҳаммаси биринчи навбатда саноат хизматчилари ва ишчилари яшайдиган «массив» ларга сарфланган.

Совет даври саноатининг фожiasi яна шулардан иборат эдики, биринчидан, корхоналарда маҳаллий миллатнинг салмоғини кучайтишига зимдан йўл берилмаган. Улар кўпроқ «қора ишларга» жалб қилиниб, раҳбарлар, инженер-техник ходимлар ва малакали ишчилар четдан келтирилган.

Натижада ўзбеклар касб-кори бўйича «деҳқон аҳли» сифатида гавдаланиб, уларнинг кўпчилиги қишлоқларда ҳаёт кечирди. Шаҳарлар эса кўпроқ четдан кўчириб келтирилган аҳоли ҳисобига ривожланди. Ҳатто, янги алоҳида саноат шаҳарлари юзага келди.

Иккинчидан, саноатнинг муҳим тармоқлари умумиттифоқ вазирликларининг ихтиёрида бўлиб, мўмай даромадлар марказининг ҳазинасига тушарди. Ер ва сувидан, уй-жойларидан маҳрум қилиниб бир бурчакка сиқиб қўйилган туб аҳоли эса азоб-уқубат ва ночор ҳолда ҳаёт кечиришга мажбур этилди. Экология талабларини инобатга олинмаслиги орқасида ер, сув ва ҳаво заҳарланиб, касалликлар ва ўлим кўпайди. Тоталитар тизим саноатни жаҳон тараққиётидан четлаштиришга ва техника жиҳатидан жуда орқада қолишига олиб келди. Ҳамда Республикани хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди. Саноатнинг асосий моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улғумиллатчилик сиёсати асосида шакллантирилди. Умуман, саноат тармоқлари, асосан, совет давлати ва тоталитар тизимнинг манфаатларига хизмат қилди.

Мустақилликка эришилгандан кейин мустамлакачилик сиёсати қўпориб ташланиб, Ўзбекистон ўз саноатининг чинакам эгаси бўлиб қолди. Эндиликда у, умуммиллат манфаатларини таъминлашга йўналтирилиб, жаҳон андозаси ва тараққиёти асосида янги хилдаги саноатни бунёд этиш биринчи вазифа қилпб белгиланди. Бу борада қадамма-қадам улкан ютуқлар қўлга киритилмоқда. Бу хусусда «ЎзДЭУ» автомобиль заводининг ишга туширилиши алоҳида аҳамият касб этади. Биргина мана шу завод мисолида ҳам ҳозирги замон саноатимизнинг моҳияти ва йўналиши ҳақида тасаввур ҳосил қилса бўлади. Чунки у, аслида фақат транспорт воситаси ҳисобланмай, чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англатади.

Хўш, улар нималардан иборат?

Биринчидан. Мустақилликнинг дастлабки йилда «Известия» газетаси Ўзбекистон ўз паровозидан, яъни Россиядан ажралди, шу боис у, мустақил равишда иш юрита олмай орқада қолиб кетади деб жар солган эди. Бу умидсизлик ва тушкунликка чорловчи фикрлар орамингдаги айрим кишилар томонидан ҳам изҳор этилган эди.

Мана, кўз ўнгимизда, қисқа вақт ичида, «Известия»нинг мустамлакачилик руҳида баён этилган тарғиботи бутунлай асоссизлиги исботланди. Зеро бунга Асакада жаҳон андозаси даражасидаги автомобиль заводи ва бошқа ўнлаб замонавий саноат корхоналарининг фаолияти яққол далилдир.

Қатта етишмовчиликлар ва қийинчиликларга қарамай, автомобиль заводининг тезкорлик билан ишга туширилиши халқимиз миллий ҳис-туйғуларининг ўсганлигини ва ватанга содиқлигини яна бир бор намойиш этади. Миллий автомобилсозлик саноатининг ривожни уни мустақиллик ва озодлик маҳсули сифатида баҳолаган завод жамоаси тараққиёт сари шахдам қадамлар билан кетаётганлигини кўрсатади.

Шуниси диққатга сазоворки, яқиндагина мустамлакачилик исканжасидаги халқ автомобиль заводи мисолида ҳам мураккаб ва нозик масалаларни ҳал этишга тўла қодирлигини амалда исботлади. Ажойиб автомашиналар халқимизда мустақилликка ишонч ва умидни янада мустаҳкамлаб янги зафарларга чорлади.

Иккинчидан. Ўзбекистонда автомобиль саноатининг ташкил топиши амалга ошириляётган иқтисодий исло-

хотларнинг ҳаётийлиги ва самарадорлигини кўрсатиб, мамлакатни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозоридан холи этишга қаратилган курашнинг катта ютуғи ҳисобланади. Сир эмаски, кўп миқдордаги долларлар эвазига хорижий мамлакатларнинг автомашиналари келтирилмоқда. Бу бизнинг иқтисодий манфаатларимизга зиддир, албатта. Эндиликда бундай ҳолатни бартараф қилиш имкони яратилди. Зеро автомобилларимизни четга сотиш ҳисобига валюталар қўлга киритилиб, бойлигимизга бойлик қўшилади.

Автомобиль заводининг ишга туширилиши ва уни тобора кенгайтирилиши маҳаллий ишчилар қатламини кучайтириш ва иш жойларини яратишда катта аҳамиятга эгадир. Ҳозирданоқ бу борада ютуқлар кўзга ташланаётганлиги қувонарлидир.

Учинчидан. Автомобиль саноати ривожланаётганлигининг маънавий моҳияти ҳам мавжуд. Чунончи, у кишиларда ғурурланиш ва фахрланиш туйғуларини кучайтириб кучига-куч ва ғайратига-ғайрат қўшди. Менинг назаримда киши ҳавас қиладиган ажойиб машиналарни бутун Марказий Осиёда биринчи мартаба ишлаб чиқарилиши ҳар бир ўзбек қалбини тўлқинлантирди ва руҳини кўтарди. Бу хусусда айрим мисолларни келтираман.

Автомобиллар шаҳарда найдо бўлганининг дастлабки вақтларида, кўчада унинг «Нексия» хилини қуршаб олган одамларнинг юзида табассум ва кўзларида севинч аломатларини кўрдим. Унинг муҳокамаси қизиб кетиб улардан бири: «Қойилман, зўр машина бўлибди, "Волга"мни сотиб уни олмасам отимни бошқа қўяман», — деса, иккинчи бир киши: «Буни қаранглар, худди қаддиқомати келишган келинга ўхшайди, мен ҳам уни сотиб олишга аҳд қилдим», — деди.

Учинчи шахс ҳам ҳайратини яширолмади: «Ажабо бу машина Америкада ёки Германияда ишланганга ўхшайди, уни қайси магазинда сотаркин?» Борган сари машина атрофидаги одамлар сони кўпайиб ҳар ким билганини гапирaverди. Ниҳоят машина номини қандай аташ бўйича баҳс бошланиб, уни «Ўзбекистон», «Лочин», «Сирдарё», «Андижон» номи билан аташ ҳақидаги сўзлар эшитилиб турди. Шу пайтда тўнадан «Малпка» ва «Озодлик» сингари номлар ҳам эшитилди. Машина эгаси лайдо бўлганда уни саволлар билан кўмиб ташлашди.

Хуллас, шундай ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдим-

ки, «Нексия» Ўзбекистоннинг мўъжизаси сифатида барчани ҳайратлангирди, қойил қолдирди ва мустақилликнинг куч-қудратини гавдалангирди. Эндиликда бизнинг автомобиллариниз жаҳон кезиб, жонажон Ўзбекистон номини ва шон-шарафини таратади.

Ахир, бундай оламшумул аҳамиятга молик воқеа билан севинч-қувончга тўлмай бўладими? Албатта, йўқ.

«Миллий тикланиш» г., 1997, 15 апрель.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ МАФҚУРАСИ

Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим. Нега деганда Амир Темур тузуқларини ўқисам худди бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандай бўламан.

Ислоҳ Қаримов

Президентимизнинг мазкур сўзлари замонда улкан ҳақиқат ётибди. Чунки Амир Темурнинг фаолияти ва давлатининг моҳияти биз яшаётган замонга ҳамоҳангдир. Шу боис мустақиллик шарофати билан тарихчилар, ёзувчилар ва шоирлар Темур ва темурийлар даври бўйича талай ишларни қилдилар. Аммо бу давр кўлами шу даражада кенги, ҳали ўз ечимини кутаётган масалалар уйлиб ётибди. Булардан бири Амир Темур давлатининг мафқурасини ўрганишдан иборатдир. Мавзу ниҳоятда мураккаблиги туфайли бир мақолада ёритишнинг имкони йўқ, албатта. Шунинг учун мақолани қўйилган биринчи қадам тарзида инobatга олиниши мақсадга мувофиқдир.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, мафкура ҳеч қачон осмону фалакдан тайёр ҳолда тушиб, сўнгра одамларнинг онгига сингдирилмайди. Шунинг учун айрим кишиларнинг миллий мафқурани яратиш лозимлиги ҳақидаги фикрларига қўшилмайман. Чунки ҳозирги замон мафқурасининг илдизлари чуқур тарихий даврларга бориб тақалиб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида аллақачонлар шаклланган.

Миллий мафкурамиз VI—VII асрларда, яъни Турк ҳоқонлиги даврида ўтмиш мероснинг якунловчи босқичи сифатида янада куч-қудратга тўлди ва мустақам-

ланди. У, бу даврларда халқнинг қонига ва суяк-суяги-гача шу даражада қаттиқ сингиб кетган эди-ки, ҳамон илҳомбахш куч сифатида ёлқинланиб турибди. Уша узоқ тарихий даврларда «турк» атамасининг кенг кўламда қўлланиши ва қатъиян расмийлаштирилиши катта аҳамият касб этади. Чунончи, «Турк ватани», «Туркий тил», «Турк ёзуви» ва «Турк давлати» сингари иборалар минтақадагина эмас, балки жаҳон аҳли кўз ўнгида тўла намоён бўлди. Шу равишда «Туркий мафкура» янги босқичга кўтарilib, ўз-ўзини англаш, она ерга содиқлик, озодлик, эркинлик ва тараққиёт сингари омилларни қамраб олган. Унда халқни ва ватанни улуғлаш, жаҳон даврасида муносиб ўрин эгаллаш сингари ғоялар ўз ифодасини топти. Шунингдек, мамлакатда ўзаро чиқишмовчиликларни ва урушларни бартараф қилиб, бирдамликни ва барқарорликни таъминлашга алоҳида аҳамият берилган.

Эй, туркийлар, тақдирга тап бериб,
Юрак-бағри қоп-қора қон бўлдингиз.
Кўргуликка кўникдингиз нонлож,
Юртингизда зору нолон бўлдингиз.
Қўлдан кетди Турон замин неча бор,
Эй, туркийлар, айтнинг бунга ким сабаб?
Бой берилди эркинлигу ихтиёр,
Туронийлар, айтнинг бунга ким сабаб?
Айрилдингиз, айрилганни бўри ер,
Душман еди битта-битта айириб,
Кишан солди, Турон «занжирбанд бир шер»,
Тиз чўқтирди душман сизни қайириб.
Туронлар, мана келди истиқлол,
Тезда қўлни қўлга бериб бирлашинг!
Бир олнгу қўлга муқаддас юртни,
Аммо берманг энди уни душманга.
Хур тилагим: Худо сизни сақласин,
Ҳатто, тушда дуч келмангиз кишанга...

Ажабо, ундан 1200 йил илгари битилган мазкур мисраларда кейинги 130 йил мобайнида ота-боболаримиз ва биз босиб ўтган даҳшатли замонлар гавдаланиб турибди. Маълумки, ўзаро чиқишмовчиликлардан ва қонли урушлардан фойдаланган чор ҳукумати, сўнгра совет давлати Туркистон ўлкасини босиб олди. Натижада ўша битикларда қайд этилганидек, Туркистон кишанга солинди, Турон «занжирбанд шер»га айланган.

рилиб, юрак-бағри қора қонга белантирилиб озодликдан маҳрум қилинди. Ундаги «Мана келди истиқлол» ва «Қўлни қўлга бериб бирлашинг!» деган сўзлар бугунги кунда ҳам жаранглаб турибди. Шунингдек, «Берманг уни (ватанин) душманга», ва «Хатто, тушда ҳам дуч келмангиз кишанга» деган сўзлар шу кун та лабига ҳам мосдир. Кейинчалик ўзбек номи билан аталган «Туркий мафкура» асрлар оша яшаб ўзининг асл моҳияти ва йўналишини ҳамон сақламоқда. Шуни уқтириб ўтиш жоизки, бу мафкура қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиниб бир бурчакка сиқиб қўйилган вақтлари бўлган. Аммо уни ҳеч қандай куч маҳв қилолмаган. Вақти келиб у диллардан қайшаб чиқиб, умумхалқ ҳаракатларини юзага келтирган. Масалан, мўғуллар ҳукмронлигига қарши кўтарилган Маҳмуд Торобий ва Сарбадорлар кўзғолонлари шулар жумласидандир. Уларни миллий мафкуранинг мустақиллик ва озодлик ҳақидаги ғоялари чулғаб олган эди.

Мафкура ғояларига ақл-идрокли, ватанпарвар, жасоратли, тadbиркор ва умуман, ҳар жиҳатдан етук шахс бошчилик қилгандагина самарали бўлиши мумкин. Буюк Амир Темур мана шундай аҳёнда дунёга бир келадиган табаррук зотлардан эди. У, мустақиллик ва озодликнинг рамзи сифатида тан олинган шахс ҳисобланган. Амир Темур халқни зулмдан озод қилишни муқаддас бурч деб билган. У бу олий мақсадга содиқлигини амалда кўрсатиб, босқинчиларга қарши кураш олиб борди.

«Мовароуннаҳр аҳолиси, — деб ёзади у, — менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, тезда (мўғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим мўғуллар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳр аҳолисининг каттаю кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса мўғулийлар тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳдинома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом, сипоҳу раият ёхуд уламо машойих бўлсин, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур қутби салтанат олий деб

атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердагн) қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар”».

Демак жамоа аҳлининг барча тонфалари Амир Темурни ўзининг халоскорн ва ҳукмдори сифатида қадрлаган эди. «Мусулмонларнинг, — дейилган ўша аҳдномада, — ери, номуси, мол-мулкн ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман, йўқотишда Темурга (ёрдамлашнш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудратию ёрдами йўлига киргаи бўлайлик». «Бу фатвони, — дейди Амир Темур, — менга кўрсатганларидан сўнг жангу жадал байроғини кўтариб, (мўғуллар) устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».

Шундан кейин Амир Темур ўлканн гоҳ у жойида, гоҳ бу жойида душманга қарши курашиб кўп азоб-уқубатларни бошидан кечирди. Ҳатто, у бир неча бор ҳалокат ёқасида турди, лекин унинг ватанга муҳаббати ва иродаси букилмади ҳамда синмади. Унинг нафақат қалби, умуман, бутун жисму тани мафқуранинг ватанпарварлик, мустақиллик ва озодлик ғоялари билан суғорилган эди. У халқ ва ватан дардида яшаб, унинг равнақи учун ҳеч нарсадан тоймади. «Салтанат тўнини кийгач, — деб ёзади Амир Темур, — тинчлигу соғлиғим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб (ғаним) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим. Улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шул тариқа дунёга ном чиқардим».

«Амир Темур тарихи» асарининг муаллифи Ибн Арабшоҳ ҳам Соҳибқироннинг фазилатларини шарҳлаб ёзган: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тағна на текислигу, на ғадир-будур орқали йўл топилади».

Хуллас, халқ мафқураси Амир Темур сиймосида ва.

фаолиятида тўла ифодасини топди. Шунинг учун ҳам мамлакат мустақиллигини тиклашга эришилди, халқ мафкураси Амир Темур давлатининг моҳияти ва йўналишини белгилади. У, бу даврда ҳам сиёсий, иқтисодий ва маънавий асосларга эга эди.

Мафкуранинг сиёсий соҳадаги тутган муҳим ўрни 1370 йилда Амир Темур давлатини барпо этилишида намоён бўлди. Бу ерда унинг мустақилликни тиклаш ҳақидаги даъвати амалга оширилди. Марказлашган ва қудратли давлатни юзага келтириш мафкуранинг асосий йўналишига айланди. Бунга эришиш учун, аввало, ўзаро чиқишмовчиликларга ва урушларга барҳам бериб, давлатни ички тарафдан мустаҳкамлаш зарур эди. Бу тўғрида Амир Темурнинг сўзларини келтириш ўринлидир: «Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннаҳр вилоятини (мўғуллар) вужудининг хас-хашагидан тозаланимдан кейин баъзи улусларнинг амирлари менга итбат этиб бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олднда (ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб) ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб, менга "бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик" дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юртишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўзимча кенгашдимки, "Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган (кадхудо) киши ҳам битта бўлиши керак". Амир Темур ўзининг бундай сиёсатини ҳокимиятни қўлга олгунга қадар ва кейин ҳам изчиллик билан олиб бориши туфайли бутун мамлакатда тинчлик ва осойишталик таъминланди. Амир Темур давлатининг мафкурасида қўшиннинг куч-қудратини ва жанговарлигини ошириш муҳим ўрин эгаллади. Аввало, Амир Темурни ўзи моҳир жангчи ва лашкарбоши ҳамда сипоҳларнинг жону дили бўлиб, улар билан бирга жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намоён этди.

«Сипоҳларнинг, — дейди Соҳибқирон, — кўнглиганима ўтирса, шунини қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эғнимга Довудий совут кийдим, белимга Миср қиличичи боғлаб, баҳодирлиғу кураш тахтига ўтирдим». У сипоҳларни яроғ-аслаҳалар, маош ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашга алоҳида эътибор берди. Жангчиларнинг хизматларини қаттиқ қадрлади ва ўзи-

ни кўрсатганларга «Баҳодир» унвонини таъсис этди. Ҳатто, ҳарбий хизматга аёллар ҳам жалб қилинган эди. Зеро Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур аскарини ичида аёллар ҳам бўлиб, улар жанг тўс-тўполонлари ва шиддатли тўқнашувларда матонат кўрсатардилар. Улар (душман) эркакларига қарши туриб мардонавор уруш қилардилар, жангда найза санчишда, қилич билан зарба беришда ва камондан отишда моҳир эркаклардан кўра ҳам ортиқроқ иш қилардилар. Агар улардан бири ҳомиладор бўлиб, йўлда кетаётган пайтда уни дард тутса, у ўз жамоасидан ажралиб, (йўлдан) четга чиқарди ва уловидан (отидан) тушарди. Кўзи ёригач, чақалоғини ўраб олиб, уловга минарди ва яна жамоасига келиб қўшиларди».

Кўриниб турибдики, гап юритилаётган даврда мафкуранинг ватанга содиқлик ва жанговарлик ғоялари шу даражада барқ урганки, аёлларни ҳам жангга отлантирган. Аёлларнинг жанг майдонларидаги қаҳрамонона курашлари кишини ҳайратга солади. Айниқса, кўзи ёриган аёлларни дарҳол жангга шайланиши диққатга сазвордир. Маълумки тарихий асарларда Амир Темур аскарларини «вахший» кишилар тарзида тасвирлаш одат тусига кириб кетган. Ваҳоланки, Амир Темур ўзи юксак ахлоқ-одоб эгаси бўлганлиги учун қўшини ҳам шунга монанд ниҳоятда тартибли ва инсофли бўлган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, «Темур аскарини ичида олижаноб, ибодатли, тақводор, художўй, саховатли, ҳимматли кишилар ҳам кўп бўлиб, улар эзгуликларда (чексиз) манбалар бўлиб, бу (хайрлик)лар булоқларининг кирим ва чиқимлари бор эди. Асирни озод қилиш, ноқисликни тўлгазиш, ёнғинни ўчириш, (сувга) фарқ бўлаётганини қутқазуш, ўзгаларга хайру эҳсон кўрсатиш, бошига кулфат тушганга ёрдам қўлини чўзиш у (киши)лар одатларидандир».

Мафкуранинг том маънода умумхалқ ҳаракати сифатида гавдаланиши ва уни Амир Темур томонидан ниҳоятда сидқидиллик ва билимдонлик билан бошқарилиши орқасида, жанговар ва енгилмас миллий қўшин ташкил этилди. Эндиликда мамлакатни ташқи хавфдан сақлаш зарурияти туғилди. Тарихдан маълумки, чет элликлар ҳамини Туркистонга бостириб кириб, қирғинбарот ва талон-торож қилганлар. Амир Темур буларга чек қўйиб, душмакларнинг ўз ерида зарба бериб, ўлкани жаҳон миқёсига олиб чиқиш мақсадида, қатор

ҳарбий юришлар уюштирди. Натижада мафкурада улуғ давлатчилик ҳаракати авжига миниб, жаҳонни ларзага солган Темур империяси ташкил топди. Ҳозирги замон нуқтаи назаридан қараганда у ғайритабиий бўлиб кўрилади. Лекин ўша даврдаги шароит у ёки бу давлатни ҳукмрон ёки қарам (мустамлака) бўлишини тақозо қиларди. Айниқса, табиий ва маънавий бойликка эга бўлган мамлакатлар ўша икки ҳолатнинг бирига дуч келиши турган гап эди. Амир Темур буни яхши англаган ҳолда ташаббус кўрсатиб, она юртинг бўлажак ташқи хавф-хатардан холи қилди. Бу ўз даври учун қўлланилган тўғри сиёсат эди, албатта. Борди-ю, Амир Темур давлати «ўз қозонида қовурилиб», таъсир доирасини қўшни мамлакатлар ҳисобига кенгайтормаганда, карвон йўллари ва савдо марказларининг эгаси бўлмаганда, қудратли давлат юзага келмас эди. Юрт аҳли мафкурасида ҳуқуқий давлат, яъни мамлакатни қонун-қоида (демократик) асосда бошқаришга қаратилган ҳаракат кўзга ташланди. Ўрта аср тарихида бу камдан-кам учрайдиган воқеадир. Шу боис Амир Темур давлатининг мафкураси ўзига хос ижобий хусусиятлари билан ажралиб туради. Амир Темурнинг ўзи давлат қонунинч (тузукни) ёзди ва изчиллик билан ҳаётга татбиқ қилиб борди. «Давлат ишларини, — дейди у, — салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра, тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади... Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одам кўнглидан жой олдим. Золимлардан мазлумлар ҳақини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин уларни шариятга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим». Бинобарин, Амир Темур мафкуранинг адолат ва инсон нуқтаи назаридан давлатни бошқариш гояларини ҳаётга татбиқ қилган эди. Бу хусусда мамлакатда қурултойлар чақирилиб муҳим масалалар бўйича мунозаралар ўтказилиши ҳам диққатга сазовордир. Шунингдек, Амир Темур саройида кенгаш таъсис этилиши ва ҳар бир маса-

ланинг муҳокама қилиниши демократия кўринишларидан биридир.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишча, Амир Темур бирон масала муҳокама қилнаётганда, «гап жиловини ташлаб қўйиб» эркин фикрлашга кенг йўл берган. У шундай дер экан: агар бир киши «масалага чуқур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса, унинг гуноҳи йўқ. Майли, ҳар кимса хатонинг энг қуйисига йнқилса ҳам ёки савоб чўққисига кўтарилса ҳам фарқи йўқ, ҳеч бир тортинмасдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса, бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувофиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофотдир». «Шунда ҳар ким, — дейди Ибн Арабшоҳ, — ўз жидду жаҳдини сарфлаб, бу масалада мақсади ва меҳнатини кўрсатиб, ўз ижтиҳоди берган натижасини намоён қилар, ўйлаган фикри Темур муродига мувофиқ деб тасаввур этарди. Шу тарзда ҳамма фикрлар тўпланиб бўлгач, ушбу мажлис (аҳли) тарқаларди».

Гапнинг сирасини айтганда, Амир Темур сингари кишиларнинг маслаҳатига катта эътибор ва чанқовлик билан қарайдиган ҳукмдорлар тарихда унчалик кўп эмас. Унинг бундай фазилатлари ҳар бир соҳада катта ютуқларни қўлга киритиш имконини берди. Амир Темурнинг демократик йўналишда давлат бошқарганлигини унинг тузукларидан ҳам билса бўлади. Бу хусусда Соҳибқирон шундай ёзган: «Кимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга ҳам қулоқ солардим, лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоблироғини танлаб олардим... Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди».

Кўриниб турибдики, Амир Темур давлатни мустаҳкамлашда қонун-қоидаларнинг тутган ўрнига алоҳида аҳамият берган. Бунинг орқасида унинг ҳокимияти шу даражада катта қудратга эга бўлганки, унга чанг солишга қодир киши топилмаган. Амир Темур кенгаш этган масалаларни яна бир бор ўз сафдошлари билан биргалликда кўриб, кейин уларни сўзсиз ва қаттиқ қўллик билан амалга оширган. Шунингдек, у лабзи ҳалоллигини, поклиги ва самимийлиги билан шуҳрат қозонган.

Маълумки халқ мафкураспинг асосий таянчи ва бошқарувчиси ҳокимиятдир. Шу боис тахт хавфсизлиги

ва куч-қудратини таъминлаш ҳукмдорнинг муқаддас бурчидир. Лекин бу ҳар бир подшоҳ қўлидан келмаслиги орқасида босқинчилар ҳукмронлиги ўрнатилган вақтлар бўлган. Амир Темур эса ўз халқи олдидаги масъулиятини яхши англаган ҳолда ўз тахтининг хавфсизлигини сақлашга алоҳида аҳамият берган. Амир Темур давлатининг мафкурасида мамлакатнинг жаҳондаги мавқеини таъминлаш ҳам ўз аксини топди. Соҳибқирон Шарқ давлатлари билангина эмас, балки Испания, Англия, Франция сингари Оврўпо давлатлари билан дипломатик ва иқтисодий алоқалар ўрнатишга ва ривожлантиришга ҳаракат қилди.

Демак, давлат мафкураси сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида ўз ифодасини топган. У шунга ўхшаш иқтисодийётни ҳам қамраб олган эди. Чунинчи, мўғуллар даврида қашшоқлашган хўжаликни тиклаш, савдо-сотиқни ривожлантириш ва фаровон турмушни яратиш муҳим вазифа ҳисобланди. Бу вақтларда сунъий сугориш ишлари, янги ерларни ўзлаштириш ва умуман, деҳқончилик кенг кўламда ривожлантирилди. Амир Темур фармони бўйича давлат деҳқонларни маблағ, ишлаб чиқариш қуроллари ва бошқа нарсалар билан таъминлаб турди. Ҳунармандчиликнинг барча тармоқлари ҳам ўсди ва турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Ички ва ташқи савдо ривожланиб, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Хитой, Арабистон ва бошқа мамлакатлар билан алоқалар юқори босқичга кўтарилди.

Натижада мамлакатда мўл-кўлчиликка эришилиб фуқаролар яхши ҳаёт кечирдилар. Масалан, Испан элчиси Клавихо Самарқанд ҳақида ўзи кўрганларини шундай таърифлайди: «Бу замнда ҳамма нарса мўл-кўл бўлиб, галла, гўшт, мевалар ва парраидалар гўшти жуда сероб, қўйлар жуда йирик ва думбалари катта. Бу қўйлар жуда арзон ... нон шу даражада арзонки, ундан ортиқ арзон бўлиши мумкин эмас, гуруч эса пиҳоятда сероб. Бу шаҳар шу даражада бой ва ери упумлики, ҳайратда қолади киши... бу шаҳарнинг бойлиги фақат озиқ-овқат маҳсулотларидагина эмас, балки ипак газламалар, атласлар ва бошқа матолар, олтин буюмлар ва бошқа молларнинг кўплигида ҳам кўриш мумкин». У Бухорода ҳам фаровон турмушнинг гувоҳи бўлганлиги ҳақида ёзган. Умуман, Амир Темур давлатида мафкуранинг иқтисодий асослари ўз самарасини бериб, мўл-кўлчилик ҳукм сурди.

Мафқуранинг маънавий томонлари ҳам кенг қулоқ ёйди. Ундаги ватанни севиш, халқни улуғлаш, фахрланиш ва ғурурланиш сингари олий фазилатлар барқ уриб турди. Буларни Амир Темурнинг қуйидаги сўзларидан ҳам яққол билиш мумкин. У шундай ёзган:

«Бизки мулки Турон, Амири Туркистонмиз.

Биз ким миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи Туркнинг бош бўғиимиз».

Шубҳасиз бу дур каби терилган фикрлар ўша давр маънавий ҳаётининг йўналиши ҳисобланиб, ўзбек халқи ўз-ўзини англашини кўрсатади ва миллий ҳис-туйғулари жўшиб турганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам буюк давлатчилик ғояси юзага келди ва у рўёбга чиқарилди.

Дин мафқуранинг устунларидан бири эди. Шу боис Соҳибқирон дин ривожига алоҳида эътибор бериб, муҳим чораларни амалга оширди. «Яна тажрибамдан кўрдимки, — дейди у, — агар давлат дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар бир кимса назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги—тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим... Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим».

Илм-фан, меъморчилик, санъат соҳалари ҳам ривожланиб маънавий ҳаёт юқори босқичга кўтарилди: Амир Темур саройида олиму фозилларга, дин пешволарига ва умуман, эълоилар вакилларига зўр ҳурмат ва гамҳўрлик кўрсатилди.

Амир Темур даврида маънавий ҳаёт барқ урганлиги ҳақидаги маълумотлар кўпчиликка маълум бўлганлиги учун уларга батафсил тўхташга ҳожат йўқ. Умумий ҳулоса шуки, Амир Темур давлатининг мафқураси сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг йўналтирувчи кучи ва кўзгуси сифатида гавдаланди. Унинг илҳомбахш куч-қудрати ва самараси буюк давлатни ва тараққиётни таъминлашда ҳал қилувчи омил бўлди. У узоқ тарихий даврларда шаклланган халқчил мафқуранинг давоми

ва такомилли бўлиб, асрлар оша бизгача етиб келди. Эндиликда у, ҳозирги замон шароити тақозосига кўра, янги босқичга кўтарилиб, келажакдаги буюк давлат заминини ҳозирламоқда. Бу хусусда Амир Темурнинг ўлим тўшагида изҳор этган васиятини келтириш айни муддаодир: «Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифларни кўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик дастурингиз, раҳбарингиз ўлсун. Мен каби узун салтанат сурмоқ истасаңгиз қиличингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнгра-да уни усталлик-ла қўллангиз. Орангизга нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат қилинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмоққа, бундан фойдаланмоққа чалишажакдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим».

Буюк Соҳибқирон мафкурасининг асосий моҳиятини ташкил этган — «миллат дардига дармон» бўлшига чақирини ҳозирги кунда ҳам сув билан ҳаводек зарур даъватдир.

Умумий ҳулоса шуки, Амир Темур давлатининг мафкураси сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт гоёлари ва амалий ишларнинг бир-бирига чаттишиб ва қоришиб кетиши орқасида юзага келган йўналтирувчи куч ҳисобланади. У жамият руҳининг режа ва мақсадларини, мустақиллик ва тараққиётни ифода этиб буюк ўзгартирилари юзага келтирди.

Уша биз таҳлил қилаётган давр мафкурасининг кучқудрати ва самарадорлиги шундан иборатки, жамиятнинг барча тоифалари энг олний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, машҳур давлат арбоби ва лашкарбози Амир Темур атрофига метиндек бирлашиб, она юрт манфаатларини учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо қилдилар.

Келинлар, азиз юртдошлар, бизлар ҳам тарих синовидан ўтган мана шу йўлдан матонат ва шиддат билан кетаверайлик.

*«Мулоқот» ж., 1995,
9—10 сонлар.*

ОЗОДЛИК УЧУН ТУКИЛГАН ҚОНЛАР ЕХУД БУЮҚ ВАТАНПАРВАРЛИК ҚУРАШИ

Президентимиз Ислом Қаримов таъкидлаганидек, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллигининг тиклаши тасодифий ва фавқулодда ҳодиса бўлмай, унинг учун олиб борилган курашларнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Зеро, ўша 31 августда ўзбек халқининг қалбидан отилиб чиққан миллий озодлик ғоялари Чор Россиясининг тажовузлари, сўнгра ҳукмронлигига қарши курашларда шаклланган эди. Бу курашларда эркесвар ота-боболаримизнинг қонларн бамисоли дарё каби оқди, шаҳар ва қишлоқлар вайропага айлантирилди. Жуда катта маданий-маънавий талафотлар кўрилди.

Чор ҳукумати ўзбек халқининг ватанга содиқлиги ва жасоратини йўқотишга қаратилган ваҳшиёна чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Аммо улар ўзбек халқининг қаддини бука олмади, аксинча, озодлик курашлари босқичма-босқич авжига миниб борди. Авваламбор, 1892 йилда Тошкент шаҳрида халқ қўзғолони кўтарилди. Гарчанд у тор-мор этилган бўлса-да, лекин унинг акс-садоси бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб таралди. Унинг таъсирида Фарғона водийсида, хусусан, Андижонда йирик халқ қўзғолони юзага келди.

ҚУЗГОЛОННИНГ ЗАМИНИ ВА САБАБЛАРИ

Биринчидан, ўлкани Чор ҳукумати томонидан босиб олиниши ва сиёсий мустақиллик тугатилиши озодлик курашининг туб заминини шакллантирди. Чунончи, босқинчилар миллий давлат ва кўшинни, миллий маъмурий тизим ва бошқарувни таг-туғи билан йўқотдилар. Уларнинг ўрнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмга асосланган бошқарув тизимн жорий этилди. Олий ва ўрта лавозимларга Чор ҳукуматининг генераллари ва офицерлари тайинланди. Қуйи мансабларга эса маҳаллий халқ вакиллари — оқсоқоллар тайинланди. Булар мустамлакачиларнинг ўта итоткор ижрочилари эди, холос.

Шундай қилиб, асрлар мобайнида ўз халқига озми-кўнми хизмат қилиб келаётган маҳаллий миллатнинг табақа вакиллари четга суриб ташланди. Бу хусусда

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский шундай ёзган: «Бўйсундирилганига қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихига, ҳукмрон синфига ва бошқарув тизимига эга эди. Булар йўқолганига ҳали чорак аср бўлгани ва янги шароитга мосланишига бир киши умричалик вақт ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий бир кишиларга айланмиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг юзага келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб туриш ҳали узоқ давом этади».

Кўриниб турибдики, губернатор сиёсий танглик ва хавфни яхши англаб, таъқиб ва назоратни янада кучайтириш лозимлигини уқтириб ўтади. Шунини айтиб ўтиш лозимки, маҳаллий юқори табақа вакилларининг илғор қисми фақат ҳокимиятдан маҳрум этилганликлари учун эмас, балки уларнинг ватанпарварлик ва миллий ҳис-туйғулари ҳам топталгани учун Чор ҳукуматига қарши душманлик кайфиятида эдилар. Чор ҳукумати халққа сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни хаёлига ҳам келтирмай, улуғмиллатчилик — шовинистик сиёсатни изчиллик билан амалга ошириб борди. У Туркистон заминини том маънодаги мустамлака объекти сифатида ўз панжасида қаттиқ ушлаб турди. Ана шу жиҳатларда қўзғолоннинг сиёсий сабаблари намоён бўлган эди.

Иккинчидан, қўзғолонни ўлкада юзага келган оғир иқтисодий ва маънавий ҳаёт ҳам етилтирган эди. Авваламбор, чор ҳукумати барча унумдор ерларни чўлу биёбонлар, тоғу тошлар ва сувларнинг эгаси бўлиб қолди. Айни пайтда тоғ жинслари ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сингари ноёб бойликлар ҳам босқинчиларнинг ихтиёрида эди. Чор ҳукумати биринчи навбатда ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш учун ҳеч нарсадан тоймади. У, айниқса, пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берди. Натижада XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб пахтачилик йил сайин ривожланиб, фожияли оқибатларга олиб келди. Чунки пахтани, асосан, янги ерларни ўзлаштириш ва сунъий суғоришни кенг кўламда ривожлантириш ҳисобига эмас, балки дон-дун ва полиз экинлари экиладиган ерларда кўп-кўп етиштириш авж олди. Оқибатда иқтисодий ҳаёт

тобора оғирлашиб борди. Бунинг устига-устак етиштирилган пахтанинг деярли ҳаммаси хом ашё сифатида Россияга узлуксиз жўнатилди. Деҳқон оммаси меҳнатига яраша ҳақ ололмай қарздорлик ва қашшоқлик сиртмоғида яшашга мажбур бўлди.

Турли оғир солиқлар ва мажбуриятлар, маъмурият вакилларининг адолатсизлиги ва талони ҳам халқнинг норозилигини кучайтириб борди. Пахтачиликнинг тобора ривожлантириб борилиши озиқ-овқатларнинг қимматлашишига олиб келиши билан бир қаторда ерсиз хўжаликларнинг сонини ошириб борди. Натижада чоракор, мардикор ва бошқа улгуржи ишлар билан шугулланувчи кишиларнинг сони кўпайиб кетди. Бу тоифадаги кишиларнинг орасида шаҳарларда тирикчилик дардида дайдиб юрган кишилар сони оз эмас эди.

Аёвсиз зулм кўп деҳқон хўжалиklarини хонавайрон этди. Ўлканинг ҳаётига Россиядан тайёр маҳсулотларни келтириб сотилиши ҳам катта зарба бўлди. Уларнинг орасида олиб кетилган пахта ва бошқа хом ашёлардан ишлаб чиқарилган моллар ҳам анча эди. Масалан, газламалар ва кийим бошлар шулар жумласидандир.

Ўлкада ўнлаб турли банк ва фирмалар фаолият кўрсатиб, халқни том маънода шилиб, тинкасини қуришиб турди. Шунингдек, давлат хазинаси ҳам катта даромад олди. Ўлкада келгиндиларнинг ҳисобига янги шаҳар ва посёлкаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишн маҳаллий аҳолининг бошига битган бало бўлди. Чунки улар халқни унумдор ерлардан ва сувлардан маҳрум этилишига олиб келди.

Айниқса, темир йўлларнинг қурилиши мустамлакачилик сиёсатни янада кучайтириб, ўлканинг Россияга қарамлигини мустаҳкамлаб борди. Чор ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолининг миллий тили ва маданиятини ривожланишига ошкора тўсқинлик қилди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай, уларни ўрта аср қолақлигида сақлаш ва миллий ҳис-туйғуларни бўғишга қаратилган чораларни кўрди.

Чор маъмурияти ислом динини ҳам қаттиқ назорат остига олиб, унинг вакилларини энг хавfli душман сифатида ҳисоблаб, вақф ерларини кескин қисқартирди ҳамда нуфузли кишилар «бурчакка» сиқиб қўйилди. Айрим маълумотларга кўра, қўзғолон раҳбари Муҳаммад халфа Собир ўғли (1856—98) халққа қаратилган

мурожаатида вазиятни қуйидагича баён этган: «Эй, биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон... Юртимизга Россия келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ўлтирди. Фаргона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Россия ватанимизни истило этди. Сўнгра тилимизни истило қилди. Секин-аста динимизни истило қилмоққа бошлади. Биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Босқинчиларнинг келганига ўттиз йил тўлмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиган бўлди. Ҳурриятимиз гойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзнмиз кесмас бўлдик. Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидаи янги фармои келди. Николайнинг номини жума намоз ҳутбасига қўшиб ўқилсин деб ва яна кўчирма сиёсати ила ватанимизга мужикларни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Кубони (Қувани) — Федченко, Маргилонни — Гурчакоф (Горчаков), Симни — Искобилиф (Скоблев), Бағдодни — Серова, Конибодомни — Мельников деб, ҳамма шаҳарларимизга бирор урус генералларининг исмини тақди... Аксар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарга ўрганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан суғорилган сатрлар қўзғолон сабабларини англашда муҳим аҳамият касб этади.

ҚЎЗҒОЛОННИНГ БОШЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Юқори шарҳланган мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм жамоа аҳлининг барча тоифаларини бирлаштириб, чор ҳукуматига қарши бош кўтаришига олиб келди. Шунни айтиш лозимки, Фаргона водийсида халқ ғалаёнлари 1879, 1882 ва 1885 йилларда кўтарилган. 1885 йилда Дарвишхон бошчилигида ҳам қўзғолон юзга келган. Шунингдек, бундай ҳаракатлар 1895—97 йилларда содир бўлганлиги маълумдир. Мазкур озодлик курашлари пировардида, яъни 1898 йилда йирик қўзғолон кўтарилишига замин ҳозирлади... Бутун Россия-

ни ларзага солган мазкур қўзғолон, даставвал, Андижон атрофидаги Мингтепа қишлоғида тайёрланган. Бу ерда истиқомат қилаётган Муҳаммадали халфа Собир ўгли асли ҳунарманд оиласидан чиққан бўлиб, йиқчилик (дукчилик) ҳунари билан шуғулланган. Бироқ у, дин пешвоси сифатида ҳам ном чиқариб, «камбағал-парвар, бечораларни суювчи» бўлган. Ҳамда «қўлига нима келса бева, бечораларга сарф қилиб турган». Муҳаммадали халфа ўта ватанпарвар бўлганлиги учун мазлум халқни мустамлака зулмидан озод этишни муқаддас бурч ҳисоблади.

У бир неча бор ишончли кишилар билан махфий йиғилишлар ўтказиб, қўзғолонга тайёргарлик кўрган. Биринчи навбатда қўзғолонга даъват этувчи «чақириқ қоғозлари» Фарғона вилояти бўйича тарқатилиб, одамларни Мингтепага келишлари таклиф қилинди. Муҳаммадали халфа қуйидаги тарзда халққа мурожаат қилган эди: «Тарихда ўтган муаззам бир салтанат курғон, қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зулматга ҳеч қандай зирух чидамас. Қани биздаги шижоат? Қани ажодларимиздаги басолат? Сизларга нима бўлди? Муҳаммад динида 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ҳанафий мазҳабдур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлар Туркистондадир... Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмагандур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур. Эй, биродарлар, бизлар шуидай ажоднинг набираларимиз...

Эй биродарлар! Ҳурриятимизни олайлик! Ўз ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик».

Бинобарин Муҳаммадали халфанинг ушбу оташин ва ватанпарварлик мурожаати шу ҳақда гувоҳлик бердики, у мазлум халқнинг хоҳиш-иродасини изҳор қилиб, ҳурриятни, яъни мустақиллик ва миллий давлатни тиклаш учун курашишга чақирди. Уша сатрларда она юртнинг буюк ўтмиши ва тараққиёти билан ғурурланган ва фахрланган ҳолда қаҳрамонларча курашиш лозимлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Муҳаммадали халфа томонидан руҳлантирилган ва отлантирилган мазлум халқ 1898 йил 17 майда унинг бошчилигида Мингтепада бош кўтариб, Андижон шаҳари томон йўл олди. Муҳаммадали халфа оқ от минган ҳолда қўзғолончиларни бошлаб, йўлдаги бир неча қишлоқларни босиб

ўтди. Бу жойлардаги халқнинг талай қисми қўзғолончилар сафига қўшилди. Уларнинг орасида ўзбеклар билан бирга тожиклар ва қирғизлар ҳам бор эди. Қўзғолончилар йўлда айрим-айрим зolim маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Жумладан, оломон бир қозининг уйини талон-торож қилди.

1000 пиёда ва 1000 отлик кишиларини ўз ичига олган қўзғолончилар Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга ҳужум қилдилар. Бу ердаги жанг Андижон ҳарбий гарнизони бошлиғи Михайловнинг кўрсатишича ниҳоятда шиддатли бўлган. Гарнизон ичига бостириб кирган қўзғолончилар уйқудаги солдатларни бирма-бир ўлдираверганлар. Ҳар икки томон ўртасидаги жанг борган сари қизиб, солдатлар ваҳимага тушган. Бироқ улар дарҳол ўзларини ўнглаб олиб ҳужумга ўтганлар. Асосан, қилич, ханжар, сўйил, болта билан қуролланган қўзғолончилар ҳимояга ўта бошлаганлар. Уларнинг орасида ўлжага олинган тўнпонча ва милтиқ билан қуролланган кишилар бўлиб, солдатларга қашри ўқ узиб турганлар. «Бир маҳал, — деб ёзади Веселовский, — ўзбеклар чекина бошлади. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йиғит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса меҳнат қуролларини билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозонишолмади».

Хуллас, шиддатли жанглардан сўнг солдатлар голиб келиб, қўзғолончилардан кўп кишилар ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бундай бўлиши табиий эди, албатта. Негаки гарнизондаги яхши қуролланган мунтазам қўшинга, асосан, оддий нарсалар билан қуролланган оломоннинг бас келиши жуда қийин эди. Шунга қарамай қўзғолончилар қаҳрамонона жанг қилиб, 22 солдатни ўлдирдилар, 24 кишини жароҳатладилар. Қўзғолон бостирилгандан кейин жазо отрядлари Андижон шаҳри ва атроф жойларида шу даражада ваҳшийларча иш юритдиларки, уларга тегишли маълумотларни нзоҳлашга қалам ожизлик қилади.

Қўзғолон қатнашчилардан жамин 777 киши ҳибсга олиниб, тергов қилинди. Кўп кишилар калтаклашларга ва қийноқларга чидай олмай, қамоқхоналарда ўлдилар.

Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Улардан 32 киши оқланди ва 380 киши ўлим жазосига ҳукм қилинди. Бундан ташқари кўп кишилар узоқ муддатли қамоқ жазоси ва сургунга ҳукм этилди. Қўзғолонда болалар ҳам қатнашганлиги учун улардан 3 та ёш бола тарбиявий қамоққа ҳукм қилинди.

Айни пайтда Мингтепага қарашли учта катта қишлоқдан аҳоли кўчирилиб, уларнинг хонадонлари ер билан яксон қилинди. Уларнинг ўрнида рус посёлкалари ташкил этилди. Булардан ташқари Андижон атрофида яна 5 та қишлоқ бузиб ташланиб, 700 хонадон йўқ қилинди.

1898 йил 12 июнда Андижон шаҳрига мажбурий суратда аҳоли, жумладан, болалар жамланиб, уларнинг ҳузурда Муҳаммадали халфа Собир ўгли, Ғойибназар Ортиқхўжа ўгли, Субхонқул Араббоев, Рустамбек Сотиболдибек ўгли, Мирзаҳамдам Усмонбоев ва Бўтабой Ғойибов сингари қўзғолон сардорлари дорга осилиб, шу ерга қўйилди ва қабрлари текислаб юборилди.

Хулоса: 1898 йил Андижон қўзғолонининг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни йўқотиб, ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклашдан иборат эди. Унинг қатнашчилари деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандлар, мардикорлар ва бошқа оддий кишилардан ташкил топган эди. Шунингдек, унда маҳаллий юқори табақаларнинг ватанпарвар, жасоратли ва мард вакиллари фаол қатнашдилар. Шуниси диққатга сазоворки, қўзғолончилар тўғридан-тўғри ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб, озодлик курашини юқори чўққига кўтарди. Қудратли давлатнинг устун бўлмиш ҳарбий гарнизон билан тўқнашиш миллий озодлик ҳаракатлари тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Андижон қўзғолони бостирилган бўлса-да, аммо у чор ҳукуматининг ўлкадаги мавқеига анча қаттиқ зарба бериб, халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини янада ўстирди ҳамда янги озодлик курашларига замин ҳозирлади. Зеро, ҳажми ва салоҳияти жиҳатидан тенги йўқ 1916 йилдаги қўзғолонлар, сўнгра «босмачилик» ҳаракати Андижон қўзғолонининг мантиқий давоми ва маҳсулидир. Айни пайтда қўзғолон кўз ўнгимизда Ўзбекистон мустақиллиги учун олиб борилган зафарли курашнинг бақувват илдизи сифатида тарихда ўчмас из қолдирди.

Иншоллоҳ, озодлик учун тўкилган қонлар беҳудага

кетмай, юртбошимиз Ислом Каримов бошчилигида мустақилликка эришилиб, ота-боболаримизнинг орзу-истаклари ниҳоят рўёбга чиқди. Бундай озодлик, бахт-саодат билан ғурурланш ва фахрланишга ҳақлимиз.

«Ўзбекистон овози» г., 1998, 14 май.

1916 ЙИЛГИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҚУРАШИ¹

Авалло, шуни айтиб ўтиш керакки, ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида хорижий давлатларнинг тажовузларига ва ҳукмронлигига қарши курашиб келди. Унинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қонли жанглари тарих саҳифаларида олтин ҳарфлар билан битилган. Масалан, Аҳмонийлар, македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон бошлиқ мўғулларга қарши қаратилган курашлар шулар жумласидандир. Озодлик курашлари чор Россияси ўзбек хонликларини босиб олгандан кейин ҳам содир бўлди. Буларнинг орасида энг машҳури 1916 йилги халқ қўзғолони ҳисобланади. Бу умумхалқ ҳаракати шу даражада кенг кўламда ва кучли ўтдики, унга тенг келадиган озодлик курашлари бўлмаган десак хато бўлмайди. Шуниси диққатга сазоворки, қўзғолон Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг деярли барча жойларини қамраб олди. Унда ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар фаол қатнашдилар. Унинг акс-садоси бутун Россия империяси бўйлаб таралди. Хўш, қўзғолонни юзага келтирган сабаблар нималардан иборат эди?

Чор ҳукумати Туркистонда туб аҳоли вакилларини олий ва ўрта бошқарув идораларига яқинлаштирмасдан уларни фақат қўйи мансабларгагина тайинлар эди. Бу тоифадаги маҳаллий амалдорлар чор ҳукумати сиёсатини амалга оширишга хизмат қилардилар, холос. Ўзбеклар сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, ҳокимият бутунлай чор амалдорлари қўлида эди. Туркистон генерал-губернатори шу даражада кенг ҳуқуқ ва катта имконларга эга эдики, уни «ярим подшоҳ» деб атаганлар.

Оврўпо давлатлари орасида Чор Россияси қолақлиги,

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1991 йил 6 сентябрь сониди шу номда эълон қилинган мақола тўлдирилиб, кенгайтириб эълон қилинмоқда.

Ўз ҳудудида ўта даражада адолатсизлиги ва золимлиги билан ажралиб турган. Бу мамлакатда самодержавие, яъни яккаҳокимлик сиёсати тўла ҳукм сурган. Чор не-тибдоди тобе барча халқларни исканжасида қаттиқ ушлаб турган. Айниқса, ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар ва туркманлар каби фуқаролар ғоят мушкул аҳволда бўлган. Шунинг учун ҳам Россияни бежиз «халқлар турмаси» деб баҳоланмаган.

Чор ҳукумати ва рус капиталистлари Туркистон аҳолисини талаш йўлида ҳеч нарсадан тоймадилар. Улар пахтадан олинадиган даромадларини ошириш учун ўлкада пахта яккаҳокимлигини зўр бериб ўрнатилга ҳаракат қилдилар. Натижада, пахта, ипак ва кўплаб хилма-хил ноз-неъматлар Россияга тобора кўп миқдорда олиб кетилди. Бу эса Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига айланишига олиб келди. Россиядан, асосан, тайёр саноат моллари келтирилди. Русия капиталистлари Туркистонда арзон баҳога олинган пахтадан тайёрланган газлама ва бошқа кийим-бошларни қиммат нархда пахтакорларнинг ўзига қайта сотганлар. Бу эса капиталистларнинг даромадларини икки томонлама ва бир неча даражада кўпайишига олиб келган. Шўрлик пахтакор эса бир бурда нонга зор бўлган.

Ўлкада чоп этилган «Окраина» («Чекка ер») рўзномасининг 1896 йилги сонларидан бирида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Рус саноати эҳтиёжини қондириш мақсадида пахтачиликнинг ривожлантирилиши саноат эгаларидан ўзга ҳеч кимга фойда келтирмади. Пахта арзон баҳода олиниб Русияга юборилди. Шу пахтадан ишланган тайёр маҳсулотлар у ёқдан ўлкага келтирилиб сотилди, катта фойда кўрилди. Мавжуд пахта майдонларини қисқартириб, меъёрида экиш ҳақида жўшиб гапирилди-ю, пахтани экнавердилар».

Чор ҳукумати маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ва тўловлардан катта даромад оларди. Хуллас, меҳнаткаш омма чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан таланиб келарди. Натижада уларнинг бўйидаги қарз миқдори ошгандан ошиб борарди. Чунончи, 1912 йилдаги пахтакорларнинг давлат ва хусусий банклардан қарзлари 156 миллион 712 минг сўмни ташкил этган. Шундан 80 миллион 979 минг сўм пул Фарғона вилояти пахтакорлари зиммасига тушган эди. Қарздорлик деҳқонларни бир парча еридан маҳрум қилган, хўжалигини хонавайрон этган.

Оврўполик олим Грум Гримжайло маҳаллий деҳқон турмуши ҳақида шундай ёзган эди: «Деҳқоннинг уйи ва хўжалиги шу даражада харобки, бундай турмушни бирон бир бошқа жойда кўрмаганман. Рўзгорларида икки-уч темир асбоб, икки-уч сопол идиш бор эди, холос. Уйнинг бир бурчагида йиртиқ, ягир босган бир нечта ёстиқ, кўрпа пала-партиш уюлиб ётарди. Деҳқонлар қорамтир кўрагини очиқ қолдириб яғир ятак, устидан йиртиқ чопон кийишади. Аёллар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Машаққатли меҳнатдан сўнг улар куч-мадор тўплаш учун атала ёки жўхори, ё буғдой, ё арпани қатиққа аралаштириб гўжа тайёрлаб нчишади. Улар кўпинча ўша овқатни тановул қиладилар ва мудом машаққатли меҳнат билан бандирлар». Пахтачиликнинг ривожланиши боболаримизни ана шундай ғоят ачинарли кун кечиришига мажбур қилиб қўйганди.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши Россиядаги барча миллат ва элатларнинг бошига кўпданкўп азоб-уқубатларни ва ташвишларни солди. Халқ хўжалигини издан чиқиб кетиши мамлакатда очарчиликни ва қашшоқликни тобора кучайтириб юборди. Бу ҳолат, айниқса, Туркистон ўлкасида кўзга ташланади. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш кетаётганлигини рўкач қилиб, ўлка аҳолисини янада қаттиқроқ талади ва зулм остига олди. Улар беш панжаларини оғзига тиқиб иш юритдилар. Оғир иқтисодий вазиятга қарамай, чор ҳукумати Бухоро (Когон — Қарши — Термиз), Фарғона (Қўқон—Наманган—Андижон), Еттисув (Аргс—Бурнас) темир йўлини қурди. 1916 йилда Фарғона темир йўли қуриб битказилди ва ишга туширилди. Бундан мақсад ўлканнинг деҳқончилик маҳсулотларини ва табиий бойликларини Россияга олиб кетиш эди. 1914—16 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 47 минг пуд балиқ, 70 минг от, 12797 туя, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда қуруқ мевалар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари Россияга жўнатилган эди. Шунингдек, 1914 йилда Еттисув вилоятидан 34 миллион сўмлик йирик ва майда қорамол, 1915 йилда Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир миллион қўй олиб кетилганлиги маълумдир.

Ўлкада галла етиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан галла келтириш эса анча камайди. На-

тижада рус ғалласига умид боғлаб пахта экаверган ўзбек деҳқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Айрим маълумотларга кўра, 1916 йилда Фарғона вилоятининг одатда оладиган ғалласи 12—14 миллион пудга камайди. Бутун ўлкада эса бундай етишмовчилик 22 миллион пудни ташкил этди.

Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш материалларининг нархи кун сайин ошиб борди. Масалан, газлама нархи 300—400 фоизга, кийим-кечак нархи 200—300 фоизга, қанд нархи 250 фоизга, пойабзал нархи 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 50 сўм турадиган отнинг нархи 100—200 сўмга, 5—9 сўмлик қўйнинг нархи 30—35 сўмга кўтарилди. Ғалла ва ноннинг нархи ҳам ошиб кетди. Булар камдек чор ҳукумати солиқларни ва мажбуриятларни кўпайтирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6.869.021 сўмдан 1916 йилда 14.311.771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ жорий этилди.

1915 йилнинг 1 январидан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизмат ўтамаганликлари эвазига даромадларидан қўшимча 21 фоиз ҳарбий солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахтанинг бозор нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бирмунча фойда кўришлари мумкин эди, лекин чор ҳукумати тўқимачилик саноати эгаларининг талабига кўра пахта савдосини назорат остига олиб, унинг бозор баҳосини 30—31 сўмдан 24,50 сўмга туширди. Бу деҳқонларга зиён келтирган бўлса, капиталистларнинг чўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Тверь тўқимачилик саноати 1913—14 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сўм фойда кўрган бўлса, кейинги 1915—16 йилларда у 9.931.000 сўмга чиқди. Деҳқонлар оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасидан ҳам мушкул аҳволга тушиб қолган эдилар. Айниқса, пахтачиликнинг ривожланиши деҳқонларни янада оғир аҳволга солиб қўйди.

«Пахтачиликни ривожлаптиришга қаратилган тадбирий чораларнинг салбий томони шу бўлганки, — деб ёзди В. И. Юферов, — уларни тайёрлаш ва амалга оширишда халқларнинг манфаатдор доиралари қатнаштирилмади. Пахтанинг асосий ишлаб чиқарувчиси деҳқонларни ва умуман, пахтачиликка алоқадор бошқа кишиларнинг сўзларига аҳёнда қулоқ солинди, холос. Бу борада савдо-саноат доираси яхши аҳволда турнб, у ўз

талабларини Қўқон биржа комитети ва Москва биржа комитети қошидаги пахта комитети орқали амалга ошириши мумкин эди». Пахта районларидаги деҳқонларга келганда шуни айтиш керакки, улар уюшмаган оммадан ташкил топиб, ўз эҳтиёжларини гапириб ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум эдилар. Қишлоқ хўжалик жамиятларини эса, пахтакор деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилади деб айтиш мумкин эмас, албатта. Қишлоқ хўжалиги жамиятлари катта йирик ер эгаларини ўзига бирлаштириб кенг деҳқон оммасидан узоқ эди. Шунинг учун, қишлоқ хўжалик жамиятлари, деҳқон оммасининг манфаатларини етарли даражада ақс эттира олмас эди.

Биобарин, пахтакорларнинг эҳтиёж ва талабларини амалга оширувчи ва ҳимоя қилувчи бирорта ташкилот ёки жамият бўлмаган. Пахтакорлар юқори ва қуйи маъмурият, савдо-саноат сармоядорлари ва маҳаллий бойларнинг талон-тороғ қилиш манбаига айлантирилган эди. Пахтакор устидан юргизилган зулм ва азобнинг чегараси йўқ эди. Одатда, эрта баҳорда пахтакорлар хўжалигида озиқ-овқат, кийим-кечак ва маблағга муҳтожлик ниҳоятда кучайиб, ерни ҳайдаш, уруғлик сотиб олиш ва экни ишларига ҳеч нарсаи қолмас эди.

Шу пайтда банклардан пул олган фирма вакиллари пахта районларини кезиб, пахтакорлар билан қарзга пул бериш ҳақида шартнома тузардилар. Бу ишни амалга оширишда маҳаллий шаронт ва урф-одатларни яхши билган маҳаллий маъмурият вакиллари, даллоллар, чистачи¹ ва аравакашлар воситачилик қилардилар. Ҳар бир фирма вакиллари биринчи навбатда вилоят ҳокимларини ва оқсоқолларини ўзига огдиришга ҳаракат қилганлар. Улар бунга эришиш учун зиёфат ва совгалар уюштирганлар. Фирма волость ҳокими ва оқсоқоли билан яхши муносабат ўриатиши биланоқ, унинг фаолияти учун кенг йўл очилган.

Туркистонда волость оқсоқоли ва ҳокими жуда галати шаҳе ҳисобланади. Одатда, оқсоқоллик ва волость бошличилигига бой кишилар сайланган, сайлов олди харажатлари баъзида ўн минглаб сўмларни ташкил этган. Ваҳоланки, волость бошличилигига бир йилда берн-

¹ Чистачи пахтаи деҳқонлардан сотиб олиб, чапоқдап тозалатиб фирмаларга сотган.

ладиган маош 600 сўмга тўғри келади. Ҳокимиятга бундай бошлққ ўтириши биланоқ, сарфланган пулларни аҳолидан анча ошиғи билан қайтариб олган. Бу харажатларни ундиришининг асосий огирлиғи пахтакорларнинг зиммасига тушган. Шу равишда, маҳаллий бойлар ҳам меҳнаткаш омма устидан қаттиқ зулм ўрнатган эди. Шунинг учун улар ҳам аҳолининг нафратига учраган эдилар.

Хуллас, огир солиқлар, қарздорлик ва қаҳатчилик дехқонларни бир парча ердан ва мол-мулкларидан маҳрум бўлишига олиб келди. Натижада мардикорлар ва чоракорлар сони кўпайиб кетди. Уруш баҳонаси билан ўзбеклар ва бошқа туб аҳоли қаттиқ таъқиб ва сиқув остига олишди. Бутун ўлкада вазият гоятда огирлашди ва кескин тус олди. Бундан қаттиқ чўчиган чор ҳукумати зўр бериб туб аҳолини рус давлатига нисбатан содиқ бўлишликка чақириб, ватанпарварлик туйғуларини намойиш этишини талаб этади. Давлатга қарши қилинган ҳар қандай хатти-ҳаракат дарҳол қаттиқ жазоланиши ҳақида маъмурият кўрсатма олди. Ҳатто, масжидларда ва мадрасаларда рус императорига саломатлик ва узоқ умр тилаган ҳолда хутба ўқиш буюрилди.

Чор ҳукумати вакиллари ва капиталистлар қуйи маҳаллий ҳокимият вакилларига таянган ҳолда меҳнаткаш оммани мустамлакачилик исканжасида шу даражада сиқдик, унга бошқа чидашининг иложини бўлмайд қолди.

Бундай аянчли ҳолни шоир Завқий шундай таърифлаган:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда...
Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни,
Не қишлақу жибор авлоқларни,
Қирилди қанча одамлар вабодан,
Нишона қолмади меҳру вафодан.

Шундай огир вазиятда 1916 йил 25 июнда Рус императори Николай II имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районнда мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилин-

ди. Ёунга кўра Туркистон ўлкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Етисув ва Қаспий орти вилоятларидан 19 ёшдан 31 гача бўлган кишилар мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Бу фармон бутун ўлка аҳолисини ларзага солди. Чунки мардикорликка, асосан, камбағаллар олинishi керак эди. Агар улар кетса, аёллар ва фарзандлар боқувсиз қолиб, ҳалок бўлишлари ҳеч гап эмас эди. Шунга қарамай чор ҳукумати вакиллари император фармонини дарҳол амалга оширилишини талаб қилди. Бу сабр косаси тўлиб-тошган халқнинг қўзғолон кўтаришига катта туртки бўлди.

Қўзғолон, даставвал, 1916 йил 4 июлда Хўжанд шаҳрида кўтарилди. Бу ерда тўпланган 6—7 миңлик оломон полиция идорасини қуршаб, мардикорликка бормасликларини шовқин-сурон билан изҳор қилдилар. Оломоннинг олдинги сафларида Б. Абдумадаминов, Дадабой Машарипов, Яҳёхон қори Олимхонов ва Эшонхон Мирза Уринов сингари кишилар туриб жасорат намуналарини намойиш этган эдилар. Оломон орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди.

Полиция ва солдатларнинг қўзғолончиларга қарата ўқ отишлари натижасида қўзғолончилардан уч киши ўлдирилди ва 4 киши ярадор қилинди. Бу тўқнашувда оломон солдатлардан қуролни тортиб олишга уринди. Бу воқеадан кейин Самарқанд вилоятининг бошқа жойларида ҳам бириг-кетин қўзғолонлар кўтарилди. 5 июлда шу вилоятнинг Ангор, Ургут, Сиёб, Хўжааҳрор сингари қишлоқ ва бекатларда халқ оломони бош кўтариб, бир неча оқсоқолларни калтаклади ва мардикорлик рўйхатларини йиртиб ташлади. 7 июлда Даҳбед қишлоғида қўзғолон кўтарилиб, волость бошқарувчисининг мирзаси Қобулов ўлдирилди. Унга Мулла Усмон Абдурасулов, Гадоё Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари кишилар бошчилик қилган. Қўзғолон қатнашчиларидан 24 киши ҳибсга олинди. 11 июлда Жумабозор қишлоғида 4 миң кишидан иборат оломон мардикор олинishiга қарши тўпланиб, подшоҳ фармонини бекор қилинишини талаб қилди.

Шунингдек, қўзғолон Сангзор волостининг Усмаат қишлоғида бўлиб ўтди. Ҳатто, айрим одамлар мардикорга боришдан бош тортиб гуруҳ-гуруҳ бўлиб бошқа жойларга қочдилар. Масалан, 12 июлда Давул ва Чашмай волостлардан одамлар Бухоро хонлигига ўтиб

кётдилар. 11—12 июль кунлари Ём, Зомий ва Янгиқўр-
гон қишлоқларида халқ оломони айрим оқсоқолларни
ўлдирди ва мардикорликка бормасликларини изҳор
қилдилар.

Халқ қўзғолони, айниқса, Жиззах шаҳрида ниҳоятда
кучли ўтди. Бу ерда 13 июлда Назар Хўжа, Мулла Ма-
ҳамат Раим бошчилигида оломон чор ҳукуматининг
ҳукмронлигига ва мардикор олишинга қарши бош кў-
тарди. Прокурорнинг айбномасида кўрсатилишича, най-
зә, сўйил, болта, пичоқ, қилич ва тўппончалар билан қу-
ролланган ва газабланган оломон 13—17 июль кунлари-
да шаҳарда ва унинг атроф жойларида ҳарбий қисм-
ларга, маъмурият вакилларига қарши ҳужум қилганлар.
Улар кўп жойларда темир йўл изларини кўчирганлар,
кўприк ва уйларни ёндирганлар, телефон симларини
узганлар, темир йўл казармаларини ва қурилишларини
остин-устун қилганлар. Шунингдек, қўзғолончилар Жиз-
зах уездининг бошлиғи полковник Рукинни, полиция
штабс-капитани Зотоголовни, уезд бошқармасининг
таржимони Мирза Ҳамдам Зокиржоновни, Жиззах шаҳ-
рининг катта оқсоқоли Комил Жумабаевни, оқсоқол
Мирзаёр Худоёровни ва рус аскарни Ф. Гришенокни ўл-
дирдилар.

15 июлда Каттақўрғон уездининг Чимбой ва Қал-
қўрғон волостларида ҳам галаён кўтарилиб, қози Тош-
гойиб Назаров ўлдирилди ва нкки оқсоқол тошбўрон
қилинди. 18—21 июль кунлари галаёнлар Самарқанд
вилоятининг Мингарик, Гадейтошмас ва Сергош волост-
ларида юзага келди. 20 июлда Каттақўрғон шаҳрида
қўзғолон вақтида ҳарбий командантинг ўқ узши нати-
жасида 5 киши ўлди ва кўп кишилар жароҳатланди.

Чор маъмурияти Жиззах қўзғолони қатнашчиларини
ваҳшийларча жазолади. Шаҳар ва бир нечта қишлоқ-
лар ер билан яксон қилинди. Шаҳар аҳолиси иссиқ жа-
зирада чўлга ҳайдаб юборилди. Бу ерда кўп аёллар,
болалар ва кексалар мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар-
ни бошдан кечирдилар. Ҳатто, Жиззах фожиаси Петер-
бургда Дума йигилишида муҳокама қилинди. Дума бу
масалани ва умуман, 1916 йилги қўзғолонни бостириш-
да чор маъмурияти томонидан йўл қўйилган шафқатсиз-
ликни текшириш учун Дума аъзоси А. Ф. Керенский
бошчилигида махсус комиссия жўнатган эди. А. Ф. Ке-
ренский аҳволни текшириб, шундай хулосага келган
эди: «Туб аҳолининг галаёнларини бостириш учун бел-

гиланган жазо экспедицияси ўта шафқатсизлик билан ҳаракат қилиб, фақат эркакларни эмас, балки аёлларни ва болаларни ҳам қириб ташлаганлар». Уша комиссия «аҳоли турар жойларини шу даражада бузиб ва яқсон қилдиларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас» деб ёзган эди. Шунингдек, унда Жиззах шахри бутунлай яқсон қилинганлиги қайд этилди. Бундай ҳолат қўзғолончиларнинг эсдаликларида ва оғзаки фольклорда ҳам баён этилган:

Тахта кўприк битдим?
Николай подшоҳ ўтдим?
Жиззах шахрини вайрон қилиб,
Муродига етдим?
Ош кади, палов кади,
Томга чиқиб дод айлади.
Намозгоҳни солдат босиб,
Жиззахни вайрон айлади.

Хуллас, халқ қўзғолонлари бутун Сирдарё вилоятида ҳам аламанга олди. Бу ерда галаён 11 июль куни Тошкентда бошланди. Эски шаҳар полиция бошқармасига берадиган кўчада хотинлар додлашиб ва у ёқдан бу ёққа юришиб мардикорликка ҳеч кимни бермасликларини изҳор этганлар. Уларга эркаклар эргашиб, шовқин-сурон билан бошқарма идораси томон юришган. Бу ерда полицмейстер Мочалов миршабларга идорага кирадиган йўлларни тўсишни ва ҳеч кимни қўймасликни буюрган. Бироқ, 2000—3000 кишилик оломон панжараларни сндиришиб ва миршабларни тошбўрон қилишиб ҳовлига бостириб кирдилар. Хотинлар «мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз, шу ерда ўламиз» деб бақришган. Қўзғолончилардан бири миршаб Йўлдош Муҳаммад қўлидан тўппончани тортиб олади.

Бошқарма идорасининг қоровули Мираҳмад маъмурият ёнини олганлиги учун оломон томонидан ўлдирилди. Шунингдек, халойиқ полиция бошқармасининг мирзаси Трентовеус бошини жароҳатлаган. Тошбўрон орқасида Себзор даҳасининг миршаби Саид Исмоил, жонов, Шайхонтохур даҳасининг миршаблари Тилла, Эшмуҳамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаевлар ҳам ярадор қилинди. Аскарлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбўрон қилиб унинг дераза ва эшикларини сндирди. Шу пайтда хотинларнинг қўз-

голонда қатнашаётганлигини қоралаган Обид уста Азизхўжа калтакланди. Бу киши шаҳар касалхонасида ўлган.

Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид уста Азизхўжаевнинг укаси 11 июль куни кечқурун касалхопага борганда акаси жон беришдан олдин: "Мен полиция бошқармасининг тагида туриб, шовқин-сурон кўтариш ва тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, дедим. Шу ондаёқ кишилар ва хотинлар мени кўчага судрашиб олиб чиқишди. Бу ерда кимдир биқинимга пичоқ урди"».

Қўзғолон вақтида подполковник Н. Е. Колесников бир неча маротаба оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилди. Аммо улар қаршilik кўрсатишни тўхтатмадилар. Қўзғолончилардан бири қўлида қиличи билан Н. Е. Колесниковга ташланаётганда, у, бу кишини тўппончадан отиб ўлдирди. Шундан кейин халойиқнинг қони қайнаб, «ур!» деган овозлар янгради. Оломон орасида Маҳмуд Мирсоатов исмли гимназия ўқувчиси «миршабларчи уринлар!» деб одамларни ҳужумга чақирган. У гимназия кийимида бўлган. Қўзғолончилардан Мирқосим Исамуҳамедов шериги билан телефон симини узган.

Оломоннинг бошқарма идорасига бостириб кириши хавфи туғилгандан кейин Н. Е. Колесниковнинг буйруғига кўра уларга ўқ отилди. Натижада 11 киши ўлдирилди ва 15 киши ярадор қилинди. Ўлганлар орасида Абдусамад Абдусоатхўжаев, Шоюнус Абдукаримов ва бошқалар бор эди. Аёллардан Рузвонбиби Аҳмаджонова ўлдирилди, Зурабиби Мусамуҳамедова ярадор қилинди. Уста Одил Алимбоев, Охунбобо Абдулла Азизов, Мулла Олим Файзиев, Пўлат Мирсаев, Шокир Камолов, Эрназархўжа Икромбоев, Содик Қориев ва бошқа кишилар ярадор бўлдилар.

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз берганидан кўп ўтмай, Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочин етиб келадди. У ўзи кўрган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кўчада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишилардан иборат бўлиб, уларнинг орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди.

...Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиғи-сиғи аралаш нималарнидир тушунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳа-

ракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотиплар бўлиб, уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган кўринарди. Полиция бошқармасига кирганимда эски шаҳар миришабларининг ҳаммаси қўлларинда тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биносини ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларнинг синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган эди.

Оломонининг тарқалишини сўраб қилинган таклифлар инobatга олинмай шовқин-сурон эшитилиб турди. Кўн ўтмай ўликларини ва ярадорларини олишга ва тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу пайтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент янги шаҳарининг миришаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб, оломонни кўча тарафдан ўраб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлинди. Қўзғолончилардан бир гуруҳни миришаб Мир Комилни хонадонига ҳужум қилиш учун Бешёғоч томонга кетишган».

Чор ҳукумати қўзғолонни бостиргандан кейин кўп кишиларни ҳибсга олди ва суд қилди. Ғалаённинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қажумсўфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомухамедовни осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Ишчилардан Тожибой Юнусхўжаев, Ғулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев, Муродхўжа Маҳмудали Хўжаев, шунингдек, Ёқуб Муроджабборов ва бошқалар узоқ муддатли сургун ёки қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Гарчанд Тошкент қўзғолони бостирилган бўлса-да, унинг акс садоси бутун ўлка бўйлаб таралди. Аввало, ғалаёнлар Тошкент атрофидаги жойларда авжга чиқди. 12—14 июль кунларида Хитойтепа, Тўйтепа, Гишт-кўприк, Хонобод, Пекент ва Кауфман станцияси (Зангиота)да халойиқ бош кўтариб, мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. 15—16 июлда Вревский станцияси атрофида ва 84-темир йўл разъездида кўп минглик оломон кўчага тўпланди. 20 июлда Булат волостида 60 минг, Қибрайда 6 минг кишилик оломон мардикорликка қарши кўтарилди.

Хуллас, халқ ғалаёнлари Тошкент кезининг кўн жойларини қамраб олди. Улар, айниқса Тўйтепада қизгин тус олди. Бу ерда халойиқ оқсоқолининг уйини, идорасини ва император Николайнинг суратини ёндириб ташлади. Чор ҳарбий отряди қўзғолончиларга ўқ узиши натижасида 20 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди.

Сирдарё вилоятига қаршли Амударё бўлими (Қорақалпоғистон)да ҳам қўзғолошлар юзага келганлиги маълумдир.

Қўзғолон Фаргона вилоятини ҳам қоплаб олди. 1916 йил 9 июлда ғалаён Андижон шаҳарида Жомий масжиди майдонида кўтарилди. Бу қўзғолонга Л. Ҳаким-оқсоқолов, А. Рўзибоев ва М. Абдукаримов сингари кишилар бошчилик қилди.

Андижон уезди бошлиғи И. А. Брежезинскийнинг маълумотига кўра, унга 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг сафарбарлик тўғрисидаги фармонга бўйсунмасликларини айтганлар. Улар уезд бошлиғининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон тўғрисидаги гапларни тўхтатишин ва мардикорликка сафарбар қилмаслик ҳақида тилхат беришни қатъий равишда талаб қилдилар. Улар бундай қилинмаса, эликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-торож қилинишини уезд бошлиғига билдирганлар. Бу талабга рад жавоби олингандан кейин қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу тўқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узилиб, қўзғолончилардан 10 киши яраланган ва 3 киши ўлдирилган. Аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланган.

10 июлда Олтинкўл волостида қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар волость бошлиғи Муллахо-нишбек Муллаўзибеков ва унинг икки ҳамроҳини ўлдирдилар. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо отряди стиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостиининг Чуам қишлоғида қўзғолон кўтарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, эликбоши Қишчоқбой ва Мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб ўлдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб, мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Тўрақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ вй-жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ва векселларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алнев, Т. Тўрақулбоев, А. Тўхтасибоев, Т. Маманиёзов, П. Абдуваллиев, И. Мадраимов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва

К. Ризоқулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар.

Қўзғолонлар жазо отрядлари томонидан шафқатсиз бостирилишига қарамай, тобора кўпроқ тарқалиб борган. Бу борада Чек Офтабачи, Миробод ва бошқа кўшини қишлоқларда кўтарилган қўзғолонларни кўрсатиш мумкин. 12 июлдан 13 июлга ўтар кечаси Чек Офтабачи ва Чек Ғофир қишлоқларининг 300 кишилик оломони Бувназар Ҳожнев, Ота Бойбачча, Мамадали Ҳожиев, Қўқор Ғозиқулов, Аҳмадали Абдуносиров, Умарали Сотиболдиев, Умархўжа Фармонқулов ва Мамадхасан Аҳмадхўжаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришликларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яширишиб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг ўғлини ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, аке ҳолда уларни ўлдириш ва уй-жойларини ёндиришларини маълум қиладилар. Ҳатто, қўзғолончилар оқсоқолни қидириб топиш ва жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтабачи қўзғолончиларининг бошлиғи атроф шойлар билан ҳамкорликда курашни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Мадийр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб, қўзғолон кўтаришга ва амалдорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масандов, И. Саидбоев ва Р. Раимбердиев бошчилигида Донқуйма қишлоғида ҳам бўлиб ўтган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар рўйхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдириб, оқсоқолни топиб беришликни қариндошларидан талаб қилганлар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам бўлганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов, Р. Шерматов ва М. Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб, маъмуриятнинг зулми ва адолатсизлигига қарши курашганлар. Маъмурият вакиллари қўзғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин волостида бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чўжа номли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Ҳожиев, Ш. Қорабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон таяёқ, кетмон ва ўроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Қаримбой ўғли ва элликбоши Т. Норматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бироқ оқсоқол ва

элликбоши қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тўпланиб турган бир гуруҳ оломонга ўқ отган ва икки киши ўлдирилган.

Халқ қўзғолони Норин волостининг Хўжавот қишлоғида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қўлга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқолнинг уйини ўраб олди. Бироқ, қўзғолон жазо отряди томонидан тарқатилиб, Т. Абдувоситов, Ж. Қўрбошев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диёрбоев ва Б. Одилов сизгари кишилар қамоққа олинди.

Лидижон уездининг Капа, Пода қишлоғи ва Балиқчи волостида ҳам қўзғолон кўтарилган. Оқсоқол ва элликбошилар оломон томонидан ўлдирилган. Бундай қўзғолонлар Жалолқудуқ, Халқобод, Избоскан ва Ербоши волостларида бўлган. Жалолқудуқ волостидаги Сўфи қишлоғида маҳаллий маъмурият вакилларида 5 киши қўзғолончилар томонидан ўлдирилди. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Сўфиев ва бошқа қўзғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда қўзғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятидаги энг йирик қўзғолонлардан бири 10 июлда Маргилон шаҳрида бўлиб ўтган эди. 20—25 миң кишидан иборат шаҳар аҳолиси Урда майдонида тўпланиб, мардикорликка олишга қарши кўтарилдилар. Қўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламоқчи бўлган полицмейстер, подполковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йўл қўймай, уларга ҳужум қилганлар. Подполковник Пехотин эса тўпнотчани ўқлаган ҳолда зўрга тўдадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса майдонда оломон томонидан калтак, кетмон ва тошлар билан уриб ўлдирилган. Қўзғолон вақтида оломон томонидан 8 киши ўлдирилган. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетган. Кўн ўтмай ҳарбий отряд келиб Урда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кўн давомида шаҳар бўйлаб қўзғолоннинг актив қатнашчиларни қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса қўзғолончилар билан жазо отряди ўртасида тўқнашув бўлиб ўтган.

Езёвон волостининг бошқа жойларида ҳам қўзғолонлар бўлиб, улардан 36 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қўзғолонларнинг характерли хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қатнашганлар. Шунинг

учун улар устидан ҳам тергов қўзгатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Ч. Бадалбоева, М. Охунова, М. Пўлат-хўжаева, М. Умаралиева, Я. Ўринбоева, М. Муҳаммедова, М. Бойбобоева, К. Исмоилова, Х. Рўзибоева, Х. Маъзумова, Ж. Ҳожиева, Р. Аминова, Т. Нажмиддинова, М. Холиқова, Б. Зияева, С. Зокирова ва бошқалар шулар жумласидандир. Чор маъмурияти жамоат таъйиқидан чўчиб, аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган эди.

Халқ қўзғолонлари Қўқон уездининг кўп жойларида ҳам бўлиб ўтган. Қўқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб во-лость ҳокимини калтаклаб ўлдирганлар.

Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район му-ҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков ўз рапор-тида шундай ёзган: «Қўқон шаҳрида Аравон во-лость ҳокими Иброҳимнинг ўлдирилиши у томонидан аҳоли-нинг қаттиқ зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Во-лость ҳокими сафарбарликка ишчи кучларини олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ, бўлим мирзаси Ғофир билан маслаҳатлашиб, чақириқ рўйхатларига барча кишиларни киритиш ва пул берса, уни рўйхатдан ўчи-ришга қарор қилдилар, бу уни ўлимга олиб келди.

Кўрсатилган бўлим мирзаси Ғофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, кейинги икки йил давомида Қўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди, ўзи ва укаси уйланиб, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфлади. Бундан ташқари, унинг 1000 сўм нақд пули бор. Фарго-на вилоят волостлари ҳокимларининг кўпчилиги Аравон область мирзасига ўхшаш иш юритдилар».

10 июль куни кечаси Янгиқўрғон волостининг Шайх-мир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шоюсуповнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолон уезднинг Катта Арвон қишлоғида бўлиб халқ оммаси элликбоши ва бошқа амалдорларнинг сафарбарликка юбориш ҳаракатига очикдан-очик қарши чиқиб, уларни калтаклаган. Бу курашда бир неча киши ярадор қилин-ган. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоқ-қа олган. Бу вақтда Қайнар волостига қарашли Пай-манча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кўта-рилди.

9 июль куни Аравон волостининг Розибеклик қишло-ғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва зулмидан сабр қосаси тўлган оломон во-лость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг

ҳамроҳларини уриб ўлдирдилар. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Қалигор, Туркман, Чомошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рўзибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар: «Ўғилларимиз ва эрларимизни минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз», — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Гапжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кўтариб, 100 кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутулган. Жазо отряди 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғидаги аҳолининг кўтарилиши диққатга сазовордир. Бунда аёллар жасорат ва ташаббус билан бош кўтариб, оломоннинг биринчи сафида турганлар. Шундан кейин жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзмаюз бўлган. Шунда оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган.

11 июлдан 12 июлга ўтар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қўлидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, куйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида ҳам М. Бобохонов, Ш. Ҳожиев, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кўтарилди. 500—800 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушунтиришига қулоқ солмай, волость ҳокими М. Жалоловга ташлашиб уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан қутқариб қолинди. К. В. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб, оломонни янада газаблантирди. Халонинг ҳарбий отрядни қуршаб ола бошладди. К. В. Мединский ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қалам қуроқларни ўқитган ҳолда, оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. В. Мединскийни орқа томонидан тўсиб олди. Шу равнишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қуроқланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганда қўзғолончилардан Н. Мадалиев, Б. Парпиев

ва С. Мадашевлар яраданганлар. Қўзғолон тарқалиб, 12 киши қамоққа олинган.

Халқ ғалаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам ўз ичига олган. Бундай ҳолларда 3—4 та қишлоқ биргалликда ҳаракат қилганлар. Масалан, Қудаш волостига қарашли Қирққетмон, Бешкалноён ва Бешкаллабола қишлоқларидаги халқ оммасининг қўзғолони шулар жумласидандир. 500—600 кишидан иборат оломон Қудаш қишлоғига тўпланиб волость ҳокимини ўлдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар, ҳамда эллиқбошининг уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Ҳарбий отряд томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 18 киши ҳибсга олинган.

Қишлоқ аҳолисининг қўзғолонлари темир йўл ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунинг учун ҳам Қўқон жандармерия бошлиғи темир йўлга яқин жойда аҳоли тўпланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф орқали алоқани бузишга шайланаётганликларини Фарғона область генерал-губернаторига маълум қилган эди.

Қўзғолонлар бостирилган бўлса-да, лекин улар чор маъмурияти вакилларини мавқенга зарба бериб, додиратиб қўйди. «Кейинги кунлардаги ғалаёнлар, — деб ёзганди Қўқон уездининг бошлиғи К. В. Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқени анча тушириб юборди. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончни йўқотмоқда. Мусулмон байрамининг биричи кунда (18 июль) умумий қўзғолон тўғрисида қатъий сўзлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъминлаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим». Шунингдек, бу ҳужжатда темир йўллар хавфсизлигини ҳам дарҳол кучайтириш баён этилган.

Халқ ғалаёни Намаган уездида ҳам кенг кўламда ўтган эди. 9 июлда эркак ва аёллар чор ва маҳаллий маъмуриятнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармониини таң олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг қўзғолонини тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермайдди. Аксинча халқ оммаси тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қуролланган ҳарбий рота келтирилиб оломонни қўрқитиш чораси кўрилди. Бироқ қўзғолончилар рўйхатнинг берилишини қатъий туриб талаб қилдилар. Шу тарзда эрталабдан соат 11 гача шаҳар майдонида қўзғолончи-

лар ҳарбий рота билан рўпара тураверди. Шу вақтда оломон орасидан «ур!» деган сўзлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб, қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича, ярадор бўлган қўзғолончилар уларга: «Бу ҳеч нарса эмас, бари бир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз»,—деб хитоб қилганлар. Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, полиция, умуман, маъмурият вакиллариининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг фаол қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзасев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинган.

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кўтарилган. Қўзғолончилар Умурзоқ Бобожонов ва Аҳмадали Хаманбойхўжаевлар бошчилигида элликбошини уриб ўлдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қаюмов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашадилар. Бу кишиларининг бари қамоққа олинади.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кўтариб, маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва қийновига қарши курашдилар. Улар қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимов ва унинг ёнидаги ҳамроҳларини калтакладилар. Бу хилдаги ҳаракат Жарқўрғон қишлоғида авжига чиқди. 11 июлда бу қишлоқда 1000 га яқин одам тўпланиб, улар маҳаллий маъмурият йиғилган болахонали уйни қуршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон ўртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай болахонага бостириб кириб волость ҳокимини пастда турган оломонга улоқтирадилар. Оломон оқсоқолни калтаклаб ҳалок қилади. Шундан кейин оломон волость ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Ҳожиев, М. Хўжамбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Ҳожиев, А. Умарбоев, М. Назаров, П. Назарбоев, Ю. Сайидбоев ва М. Райимбоев сингари кишилар жонбозлик кўрсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хўжаобод, Уйғур, Тошқўрғон ва Барзик қишлоқларида аҳоли бош кўтариб,

амалдорларининг уйлариға хужум қилган ва рўйхатларни ёндирган. Уйчи қишлоғида 500 кишилик оломон элик-бошини ўлдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндовул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. Минг кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлигини қуршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Шунингдек, улар волость идорасига бостириб кириб, уни бузиб ташлаганлар. Қўзғолонда А. Дадабоев, М. Ҳожиев, Т. Қалаандаров, М. Усмоиқулиев, М. Содиқбоев, М. Солиҳов, А. Устақулиев, А. Нормухамедов, Д. Ашурматов, А. Абдурахмонов, М. Қаримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсанов, Т. Қиличбоев, У. Содиқов, А. Шоюсунов, Х. Ўрозқулов каби 50 нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида кўтарилган қўзғолон ҳам диққатга сазовордир. Кўп сопли оломон волость ҳокими Мулла Қози Худойбердиевнинг уйига бостириб кирган, уни тепкилаган. Кетмон, таёқ, тош ва болталар билан қуролланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Қаримов, М. Ашурматов, М. Муроджонов ва бошқа маъмурларни ҳам малтаклаган. Қўзғолончилар орасида айрим кишиларда тўппонча ҳам бўлган. Қўзғолончилар оқсоқол М. Амнновнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек, унинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ҳамда 10 минг сўмлик уй жиҳозлари, асбоб ва моллари йўқ қилинган. Оқсоқолнинг ўзи Уш шаҳрига қочиб қутулган. Қўзғолоннинг актив қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди. Масалан Ж. Қаримбоев, А. Абдураимов, Н. Шодибоев, Ю. Машарипов, Н. Ҳожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хўжаев, С. Назаров, Н. Жалолов, И. Муҳаммедов, М. Мадиёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, Н. Насиббоев, С. Хонёрбоев, И. Устарўзиев, Р. Мирзабоев ва бошқалар шулар жумласидандир.

17 июлда Юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солнқ ва зулмага қарши қўзғолиб, волость ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган, ҳокимни уриб ўлдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Мўминов, И. Боймиров, А. Шоазизов, Х. Холов, И. Ниғматуллаев, А. Абдуқодиров, И. Мирзаматов, С. Ҳамдамов, К. Фозилов ва бошқалар жами 27 киши катта жасорат кўрсатганлар. 25 июль куни халқ оммаси Уйчи волостида қарашли Ёрқўрғон қишлоғида қўзғолон кўтарган. Бу ерда оломон оқсоқоллардан рўйхатларни

беришни талаб қилиб, уларни тошбўрон қилганлар. Бу воқеадан сўнг Т. Холиқов, Б. Мирзабоев, А. Толипов, Ш. Устабоев, У. Мўминов, У. Йўлдошбоев, А. Отабоев сизгари 20 дан ортиқ киши қамоққа олинган.

Куйи Аниг қишлоғида қўзғолоп ҳам анча кучли бўлган. Қўзғолопчилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан волость ҳокими Муҳаммадсодиқ Алимбобоевнинг идорасини бузиб ташлаб, қаршилиқ кўрсатган расмий кишиларни ўлдирганлар. Шундан кейин улар ҳокимнинг уйига бориб, уни хонавайрон қилган ва мол-мулкларини ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғасч У. Одилбоев калтакланиб, замбилда майдонга олиб чиқилди ва бу ерда оломон томонидан қатл қилинди. Қўзғолопчилар бу билан чегараланмай, ҳокимга тегишли дўконларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси бўлиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулки таланган. Қўзғолоп давомида К. Хўжаев, Ш. Турсунбоев, А. Ҳамдамов, К. Мирзабоев, М. Полвонов, Б. Хўжаев, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мусажонов, И. Абдурахмонов, М. Ҳожиев, Х. Аминов сизгари кўплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қўзғолонда аёллар ҳам эркакларга мададкор бўлганлар. Қўзғолопчилардан Улугбиби Тошматова, Нуринос Турсунова ва Ҳамробий Аминова сизгари жасоратли оналар амалдорларни ўлдиришда ва уларнинг уйларини бузишда бевосита қатнашганликлари учун қамоққа олиниб, судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолопга аралашган Тошбиби Муҳаммадсафоева, Барнобегим Бўрибоева, Ҳожибиби Носирова, Рухсорабегим Шоҳёрова, Ибодабийи Мадазимова, Самарбону Шербоева, Тўхтанисо Шоюсупова, Шамсинисо Муҳаммаджонғозиева, Бибисаодат Шарипова, Анишбону Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати ўлкада қўзғолопчиларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлими, 42 та тўп ва пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шафқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А. Куропаткиннинг рус императори Николайга ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император Олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги ва жиндий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди. Қўзғолоп қатнашчиларидан 3000 дан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб ўлдиришга ҳукм қилинган. Бироқ, вазиятни яна-

да кескинлаштирамаслик учун улардан 51 таси қата қилиниб, қолганларига ўлим жазоси, қамоқ ва сургуи билан алмаштирилди. Юзлаб одамлар турли муддат билан қамоққа маҳкум қилинди. Айрим шаҳар ва қишлоқлар бутунлай яқсон қилинди». Қўнлаб уйлар куйдирилди ва мол-мулкларни талабди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлиди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах галаёни иштирокчиси Тўра Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб юриб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавлон Айтматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар кун бир бор калтаклаб, устидан сув қуйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўлдилар. Шунда улар бу 7 кишини калтаклаб, ўлдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб, сўнг Жиззахга қайтган кўрганларини қуйидагича таърифлаган: «Тошкентда Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, иомоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларнинг ёнида халқдап талаб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қўйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тунроққа ёзиб устида ағанаб ётибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Эски шаҳар йўлида келатганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан: "Солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмис, деб эшитдик, шу тўғрими?" — деб сўрадилар. Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар куйиб ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўғли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир кун, — дейди қўзғолон иштирокчиси Машариф Ҳусайнов, — шаҳар атрофини солдатлар ўраб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб киравердилар. Одамларни уриб-сўкиб уйларидан қувиб чиқдилар. Бешиқдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жинсларга қараб тўдаларга аж-

ратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар ўрнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулоғидан бураб тўп оғзинга олиб бориб кейин қўйиб юборардилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарақ-шуруқ қилиб қўрқитардилар. Одамлар орасида: “Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборди, энди ҳаммамизни отар экан”, — деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиғлади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар.

Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: “Сиз маккор Жиззах халқни подшоҳи аъзамнинг олий фармониغا итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отувга буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз”, — деди.

Солдатлар, мингбоши ва полиция халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Бизларни солдатлар югуртирди. Бир ерга тўхтатиб ҳамманинг ёнини ковлаб, бор пулларини қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, ўлиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югуришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узукларни, қулоқларидаги сирғаларни олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, яхши кийимларгача счннтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чўлига олиб бориб ташлаб кетдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб, ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан ўлдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат беришди».

Баъи этилган сатрларда, асосан, қўзғолончиларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига қилинган азоб-уқубатлар ҳақида фикр юритилаётир. Қўзғолончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланган жазолар бундан ҳам қаттиқ бўлган.

Бу ҳақда ўз кўзи билан кўрганларни Коршунова

фамйлияли рус аёли қуйидагича баён қилди: «Тошкент қамоқхонаси ҳовлисида очликдан ўлган фарғоналикларнинг мурдаларини кўлаб араваларга солиб қўйганлигини кўрдик. Сўнгра маҳбуслар жойлаштирилган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар шу даражада зиқ ва қалашиб ётардики, оёқ бошига жой топиш жуда қийин бўлди. Бизнес эркаклар ва аёлларнинг жуда кин босган, ориқ ва заъфарон юзлари, аёлларнинг ёйилиб ётган сочлари, қўрқув ва шу билан бирга нафрат билан боқувчи кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улгайган бир аёл менинг оёғимни ушлаб олиб ёш ва гамга тўла қора кўзлари билан боқиб нималариндир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг хўнграб йиғлаган ҳолда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир нарча пахтани юлиб олиб чайнаётган бир новча кишини кўрдим. Шунингдек, баъзи одамларнинг ўз қўлларини кемираётганликларини кўрдим. Маҳбусларнинг кўнчилигининг нафас олишлари сезилмас, афтидан улар жон бериш даражасида эдилар. Маҳбуслар орасида эс-ҳушидан айрилганлари ҳам бор эди».

Бу сатрлардан маълум бўладики, чор маъмурияти эркаклар орасига аёлларни жойлаштириб тарихда мисли кўрилмаган ўта адолатсизлик ва шафқатсизлик қилган. Қаранг мустамлакачилар нақадар ёвуз бўлганлар. Жиззахда қўзғолон кўтарилганлигини рўкач қилиниб, аҳолининг 2000 гектар унумли ери давлат фойдаенга мусодара қилинди. Шу равишда деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда, қўзғолончиларнинг ташаббусчилари осиб ўлдирилди.

Генерал-губернатор А. Н. Куронаткин баён этилган жазо чораларини келажак учун ҳам фойда келтиришини юқорида кўрсатилган рапортида қуйидагича таърифлаган: «Туб аҳоли шунини яхши билсинки, рус қони тўкилган тақдирда, айбдорларни осиб ўлдирилиши билан бир қаторда, уларнинг ерлари Андижон (Дукчи эшон — Ҳ. З.) қўзғолони иштирокчиларига нисбатан қилинганидек тартиб олинадн. Бу ҳар бир ғалаёндан кейин қатъий равишда қўлланаётган тартиб туб аҳолини рус ҳукуматига қарши қурол кўтармасликка мажбур этиши лозим».

Шунини айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукумати ва мардикорликка олишга қарши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини

ошкора қилишдан чўчиб, пинҳон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йприк миллионер Миркомил Мирмўминбоев Қўқон ва Марғилон шаҳарларининг мингбошилари помига қуйидаги мазмунда хат юборди: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларга мардикорликка қарши чиқишларини айтнинг. Россиянинг аҳоли жуда тапг, шунинг учун ҳеч нарсадан қўрқманглар. Ҳаммагиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олишишга қарши қўзғолоп кўтарилиши осон. Ҳозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса бас, ҳамма ишни битирадилар. Мана мени халойиқни қўзғолонга ундаш ҳаракатим билиниб, текширув ўтказилганда 150 минг сўм бериб ўзимни сақлаб қолдим. Шу билан сизлар ҳам хавотирлапмай ҳаракат қилаверинглар».

Миркомил Мирмўминбоев бундай хатларни бошқа кўп жойларга юборганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бироқ, юқори табақа вакиллари қўрқоқлик ва лоқайдлик қилиб, қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто, миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун, ўзларини ўтга урушдан чўчидилар. Натижада халқ галаёнларига дастуриламалига эга бўлган раҳбар куч топилмади. Шунинг учун халқ оммаси тош, гишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсақ ва бошқа оддий нарсалар воситасида миллиқ, тўплонча, қилч, нүлемёт ва тўплар билан қуролланган империя қўшнларига қарши ўзларни билганича кураш олиб бордилар.

Жазо отрядларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли ва хавfli вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий юқори табақа ва зиёлиларнинг айрим вакиллари вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёрдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто, улар халқни қўзғолоп кўтарганликларини учун чор маъмуриятдан кечиришни илтижо қилдилар. Ўзбек тилида чиқадиган «Туркистон вилояти» газетасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек, маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва зиёлилар бошчилигида «маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди. Улар мардикорларни тўплашга ва жўнатишга кўмаклашниш билан бир қаторда, аҳолидан уларнинг эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Бир мақола

ҳажмида кўрсатилган комитетларнинг фаолияти ва аҳамиятини тўла изоҳлашнинг иложи йўқ, албатта. Бироқ, шуни айтиш лозимки, уларнинг ташкил этилиши, мардикорликка жўнатилаётган кишиларнинг оғир ва ачинарли ҳаётини маълум даражада ўйглашда фойдали бўлган.

Қаҳатчиликдан ва чор жазо отрядларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халойиқ қайта кўзғолол кўтаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати император фармониш амалга оширишга қатъий равишда киришди.

Шундан кейин 1916 йилнинг 23 августида А. Н. Куронаткин мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари ҳақида буйруқ чиқаради. Буида мардикорликка олинадиган одамларнинг сони қуйидаги тарзда тақсимланди: Сирларё вилоятига 57730. Самарқанд вилоятига 32.487, Фарғона вилоятига 51.233, Еттисув вилоятига 43.000 ва Қаспийorti вилоятига 13.830 киши белгиланди. Жами 198.280 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилнинг 18 сентябридан то 1917 йил Февраль буржуа-демократик инқилобининг галабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орел, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запорожье, Керч, Тифлис, Батуми ва бошқа жойларга ўрнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 198.280 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврўпо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7.405 киши Кавказга жойлаштирилган, 10304 киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўлларда, қурилшларда, ўрмонларда ва айрим капиталистларнинг хўжаликларида қаттиқ ишлатилди. Улар очликдан, хўрланишдан ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ уришидан ва турли касалликлардан ўлганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Ўзбек мардикорларининг ҳаёти оғзаки ижодиётда қуйидагича тасвирланган:

Поездингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнгалаги.

Двинскага кетишди,
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскага кетмас эди,
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскага кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг кул бўлсин.
Йигитларни қийнаган,
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўк ошини ичмайман,
Ўтигимни ечмайман.
Қора қарагай кесганман,
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман...

Мардпкорларнинг огир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам ўз нфодасини топган:

Унда бордик, шунда келдик,
Пенза деган шаҳрига.
Ярмимиз чор питида қолдик,
Ярмимиз мнс конида.
Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
Тўхтамас кўздан ёш.
Шўрпа деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача еёлмадик.

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва огир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари бўлган. Улар Февраль буржуа-демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар. Бу ерда улар ўлканинг сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларида фаоллик кўрсатдилар.

Хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати авжига мишган кезида юзага келди. У миллий зулмга, ўлкани хом ашё манбасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун Марказий Осиёда турли миллат ва элатларни чиниқтириб, сиёсий онгининг анча ўспшига олиб келди. Шунингдек, унда аёлларнинг фаол қатнашиши муҳим воқеа

ҳисобланган. Бу ҳолат тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Қўзғолон кенг қулоч ёйиш билан бир қаторда шаҳар камбағалларини, деҳқон оmmasини ва чор ҳукуматининг ҳукмронлигидан норози бўлган айрим юқори табақа вакилларини қамраб олди.

Қўзғолон ҳукуматининг ўлкадаги куч-қудратини заифлаштириб, Февраль буржуа-демократик инқилоби галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади. Унинг ижобий томони яна шунда бўлдики, рус императорининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармошини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мўлжалланган мардикорлар сонининг ярмисидан кўпрогини жўнатишга тўғри келди. Бу минглаб оилаларининг хонавайрон бўлишидан сақлаб қолди.

Қўзғолон ўзбек ва ўлкадаги бошқа халқларнинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган кураш тарихида ўчмас из қолдирди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1991, 16 сентябрь.

ОЗОДЛИК ОРЗУСИДА ДУНЁДАН КЎЗ ЮМГАН ОЛИМ, УСТОЗ ВА МЎРАББИЙ

Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг йирик сиймоларидан бири академик Яҳё Ғуломов тоталитар тузумнинг барча азоб-уқубатларини тортган олимлардан бири эди. У таъқиб ва назорат остида эркин нафас ололмай, 1977 йилнинг бошида вафот этди. У узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтиб, тарих фанини ривожлантиришга, юқори малакали илмий ходимлар ва тарихчи мутахассисларни тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Яҳё ака 1908 йил 1 майда Тошкент шаҳридаги Оқмасжид маҳалласида зиёли оилада тугилди. Унинг отаси Ғуломжон Маҳдум ўқимишли ва билимли киши эди. У Тошкентдаги Хўжа Аҳрор мадрасасида мударрислик билан шуғулланган. Унинг Эшонхон, Одилқори, Яҳё, Саид-аҳмад, Ақром ва Руқиялардан иборат олти фарзанди бўлиб, шаҳарнинг кўзга кўринган зиёли вакиллари сифатида обрў-эътибор қозонган эди.

Яҳё ака 1917—23 йилларда бошланғич мактабни битириб, Тошкентдаги эрлар билим юртида ўқийди. 1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбек Давлат педагогика академияси ижтимоий ва иқтисодий бўлимида таълим ола бошлайди. У бу даргоҳда тарих бўйича биринчи

Ўзбек профессори Бўлат Солиев ва бошқа таниқли олимларнинг маърузаларини тинглади. Айни пайтда ўз устида қаттиқ ишлаб, билими ва тажрибасини узлуксиз ошириб борди. Айни чоғда археология фанига қизиқиб, Самарқандда олиб борилаётган археология қазув ишларида қатнашиб турди. Маҳаллий нодир қўлёзмаларни тўплаш ва ўрганиш билан шуғуллади. «1929 йили мен ҳали студент эдим, — деб хотирларди ўша дамларни Я. Фуломов,— профессор Б. Солиев, В. Вяткин ҳамда А. Фитрат ўзаро маслаҳатлашиб, институтда “Ўрта Осиё тарихи ва адабиёти” кабинети очиб, шунга мен ассистент қилиб тайинлашди. Кабинетга жуда кўп қўлёзма китобларни тўплادик».

Маълум бўладики, Яҳё ака машҳур А. Фитратдан ҳам таълим олган.

У 1929—31 йиллар мобайнида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қошидаги илмий-тадқиқот институтининг аспирантурасида ўқиди. 1931—32 йилларда Тошкент педагогика билим юртида дарс берди. Шундан кейин у 1933—40 йилларда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Тарихий ёдгорликларини сақлаш ва илмий ўрганиш республика комитетида илмий ходим, сўнгра илмий котиб лавозимида хизмат қилди. У Сурхондарё ва Зарафшон археология экспедицияларида қатнашиб, қадим замон тарихини ўрганди. Бу борада 1936—37 йилларда Яҳё аканинг Хоразмдаги археология экспедицияларида юритган ишлари катта аҳамият касб этди. Яҳё аканинг археология соҳасидаги ютуқларидан бири шундан иборат эдики, у ўрта аср қўлёзма манбалари асосида фанга номаълум бўлган айрим қадимий шаҳарларнинг қасрдалигини ва номини белгилаб берди. У ўша вақтлардаги археологларнинг орасида қўлёзма манбаларини яхши билган олим эди. Забардаст олимнинг илмий фаолияти вақт ўтиши билан ривожланиб бораверди. 1940—43 йилларда у СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Тарих, тил ва адабиёт институтини қошидаги археология бўлимига раҳбарлик қилди. 1943 йилда эса «Хива ва унинг обидалари» мавзусида тарих фанлари номзоди илмий даражасини ҳимоя қилди. Шундай қилиб, Яҳё ака сиймосида ўзбеклардан биринчи мартаба археолог олим етишиб чиққан эди.

Яҳё ака 1943—77 йилларда, яъни умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва архео-

логия институтининг «Қадимги ва ўрта аср тарихи» бўлимига бошчилик қилди. 1956 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1966 йилда академиги этиб сайланди. 1956—59 йилларда Тарих ва археология институти директори лавозимида ишлади.

Академик Яҳё аканинг кўп қиррали ва самарали фаолиятини қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин.

Биринчидан, у «устаси фаранг» археолог сифатида ниҳоятда муҳим илмий кашфиётларнинг муаллифидир. Олимнинг бошчилигида ва бевосита иштирокида Ўзбекистоннинг ибтидоий давр тарихи бўйича махсус археология экспедициялари ташкил этилди. Масалан, Фаргона водийси, Зарафшон, Қашқадарё ва Тошкент воҳаларида олиб борилган археология қазувлари шулар жумласидандир. Натижада неолит, энеолит ва бронза даврларига оид қимматли илмий ишлар нашр этилди. Бу деярли ўрганилмаган ибтидоий жамият тарихини чуқур ва атрофлича ёритишда муҳим ўрин эгаллади.

Яҳё ака Ахсикент, Қува, Афроснёб, Хива ва бошқа қадимий шаҳарларнинг тарихини ўрганиш ҳамда оммалаштиришга улкан ҳисса қўшди. У туфайли асрлар мобайнида ер қаърида кўмилиб ётган шаҳарлар ва тарихий обидаларга бамисоли жон кирди. Олим нафақат институтда, балки ўз хонадонида ҳам ҳаминша археология дарди билан яшарди. Унинг уйи ҳам бамисоли археология омбори ҳисобланиб, экспедицияга нимаики зарур бўлса барчаси сақланарди. Айни пайтда унинг хонадонида археологлар ва тарихчилар тўнланшиб, илмий суҳбат ва мунозаралар ўтказиш одат тусига айланиб кетган эди. Яҳё ака ниҳоятда кўнгли тоза ва меҳмондўст бўлганлиги учун уйдан одам аримас эди. Ҳатто, бошқа шаҳарлардан келган шогирдларини оиласи билан хонадонига жойлаштириб, таъминлаб турарди. Маълумки, Туркистоннинг табиий шаронтига кўра сунъий-сугориш ҳаёт-мамотни ҳал этувчи муҳим омиллардан ҳисобланган. Унинг ҳолатига қараб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўсиш даражаси белгилашган. Шу боис олим сунъий сугорилишнинг юзага келиши, ривожланиши жараёни ва аҳамиятини ўрганишга алоҳида аҳамият берди. У, бу ниҳоятда мураккаб масалани ҳал этишни Хоразм воҳасидан бошлади. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Зеро бундан 2700 йил муқаддам биринчи ўзбек давлати Хоразмда ташкил

тонган эди. Олим бу ерда бир неча йиллар мобайнида археология қазувларида фаол қатнашиб, ўз олдига қўйган вазифани тўла адо этди. Унинг сувсиз чўлда ва жазирама офтобда ўтказган кунларни, машаққатли меҳнати ва азоб-уқубатлари ўз касбига фидойиллик намунаси эди. У бамисоли «игна билан қудуқ қазиб», ер остига яширинган саройларни, турар жойларни, ҳарбий қалъаларни, меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, сунъий суғориш изларини ва бошқа тарихий обидаларни топди. Уларни илмий асарларида баён этди. Бу борада унинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Хоразмнинг суғориш тарихи» (1957—59) номли йирик асари беқиёс катта аҳамиятга эгадир. Мазкур асар шу даражада юқори илмий савияда ёзилганки, орадан 40 йил ўтса-да, сунъий суғориш тарихи бўйича унга тенг келадиган бошқа асар яратилганича йўқ. Асарнинг афзалликларидан бири шундан иборатки, муаллиф археология ёдгорликларини юнон, араб, форс ва бошқа манбалардаги маълумотларни жалб қилган ҳолда таърифлаган.

Асарда Хоразм воҳасида энг қадимий даврдан то асримизнинг 30-йилларигача бўлган вақт ичида сунъий суғоришнинг найдо бўлиши, инқирозга учраши ёки ривожланиши батафсил ёритилган. Асар кейинги йилларда сунъий суғориш тарихи бўйича чоп этилган ишларнинг замини сифатида ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. 1950 йилда Яҳё ака шарҳланаётган китоби бўйича Москвада докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

Олимнинг Ўзбекистоннинг бошқа жойларидаги сунъий суғориш тарихига доир ҳам ишлари мавжуд.

Умуман айтганда, Яҳё ака Ўзбекистонда археология фанини шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллади.

Иккинчидан, Яҳё ака моҳир тарихчи сифатида ҳам ном чиқарган эди. У Ўзбекистонда биринчи бўлиб урушдан кейинги 40—70-йилларда нашр этилган кўп жилдли «Ўзбекистон тарихи»га бағишланган йирик асарларни тайёрлашда муаллиф, муҳаррир ва ҳайъат аъзоси сифатида катта хизмат қилди. Унинг ташаббуси билан 1958 йилда бир жилдли «Ўзбекистон тарихи» илк бор ўзбек тилида нашр этилди. Бу асардаги қадимги ва ўрта аср тарихига оид боблар олимнинг қаламига мансубдир. Шунингдек, у, 1974 йилда чоп этил-

ган бир жилдлик «Ўзбекистон тарихи»нинг муаллифларидан биридир.

Яҳё аканинг Самарқанд, Бухоро, Жиззах ва Хоразм каби шаҳарларнинг тарихига бағишланган ишлари ҳам диққатга сазовор.

Унинг Ўзбекистон тарихининг бошқа масалаларига бағишланган ишлари ҳам ҳануз ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Олимнинг масъул муҳаррирлиги остида қатор илмий асарлар дунё юзини кўрди. У шахсан менинг «Ўрта Осиё ва Сибирь», «Ўрта Осиё ва Волга бўйлари», «Ўрта Осиё ва Урал бўйлари» ва «Ўзбеки Сибири» сингари асарларимнинг масъул муҳаррири сифатида катта ёрдам берди. Камина ҳам Яҳё аканинг бой билимидан, меҳрибонлиги ва дўстона муносабатидан ҳамиша баҳраманд бўлганман. Кўп йиллар мобайнида у киши билан ёнма-ён бирга ишлашдик ва мустаҳкам дўстона муносабатда бўлдик.

Олим Тошкент Давлат педагогика институтида ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам ишлаб, кўплаб тарихчи мутахассисларни тайёрлашда фаол қатнашди. Олим тарих ва археология институтларининг асосчиларидан бири эди.

Учинчидан, Яҳё аканинг ҳаёти силлиқ ва бир текис ўтмади. Авваламбор, отиб ташланган «халқ душманининг» укаси сифатида қора рўйхатга тушган эди. Бундан ташқари, у, археология объектларини бузиш ҳисобига экин майдонларини, хусусан, пахтачиликни кенгайтиришга ошқора қарши чиқиб, бир неча бор партия ва совет раҳбарлари билан тўқнашди. Ҳатто, Яҳё ака ўзининг бундай адолатли ва ўта фойдали кураши учун республика бўйича уюштирилган бир нуфузли йиғилишда қаттиқ қораланди. Уни матбуотда фельетон қилишга даъват этган кишилар топилди. Мазкур йиғилишда олимга қарши очиқдан-очиқ ҳужум уюштирилди. Бунинг устига-устак Археология институтини Самарқандга кўчирилиши муносабати билан 40 дан ортиқ археологларнинг турли жойларга тўзиб кетиши Яҳё аканинг соғлиғини емириб юборди. Ҳатто, бундай археологларнинг орасида касбини ўзгартириб, КПСС тарихи ва бошқа соҳалар бўйича катта ишга кирган кишилар бор эди. Мен кўп йиллар мобайнида қийинчиликлар билан етиштирилган археологларнинг тутдек тўкиб юборилиши устозни нақадар қаттиқ ларзага солгани-

нинг гувоҳидман. Умуман айтганда, Яҳё ака ўзига исбатан қилинаётган адолатсизликдан гоётда қийналди. Қўнларнинг бирида сирдош бўлганлигимиз туфайли менга: «Золимлардан ва зулмдан қачон қутуламиз?»— деб хитоб қилди. Машҳур олим, устоз ва мураббий Яҳё ака ҳамиша озодлик ва эркинлик орзуси билан яшайди. Бироқ минг афсуслар бўлсинки, уни кўра олмади оламдан ўтди. Аллоҳга минг қатла шукур, унинг издошлари — бизлар мустақиллик ва озодликнинг гаштиши сурмоқдамиз.

Умуммиллат тараққиёти учун курашган академик Яҳё Фуломов хотираси ундан миннатдор халқ қалбида мустаҳкам яшамоқда.

«Ўзбекистон овози» г., 1998, 30 апрель.

ЎЗБЕКНИНГ ЎЗ ТАРИХИ БОР

Президентимиз Ислам Қаримов тарихчи ва бошқа зиёлиларнинг вакиллари билан 1998 йил 26 июнда учрашиб, тарих фанининг долзарб масалалари бўйича муҳим фикр-мулоҳаза ва таклифларнинг изҳор этди. Уларни жамоатчилик мамнуният билан қарши олди.

Шубҳасиз, юртбошимизнинг билдирган фикр-мулоҳаза ва таклифлари тарихимизни ўрганишда беқиёс катта аҳамиятга эга. Биринчи навбатда камчилик ва хатоларга эътиборни жалб этиб, тарих фани ҳозирги кун талабидан анча орқада қолаётганлиги уқтириб ўтилди. Шунингдек, мактаблар, олий ўқув юртлари учун нашр этилган дарсликлар, умуман, тарихий асарлар эски қолми ва тушунчада нала-партиш тайёрланганлиги танқид қилинди. Муаллифларнинг кўпчилиги чор ҳукумати ва совет давлати ҳукмронлиги даврида мустамлакачилик ва улугмиллатчилик руҳида ёзилган асарларнинг таъсиридан ҳамон холи бўлмаганликларни қайд этилди. Президентимизнинг танқидий фикрлари ҳақиқий аҳволни ақс эттиради. Зеро, ҳақиқатан ҳам ўзбек халқининг чинакам тарихини яратган асарларни топиш амри маҳол.

Хўш, президентимиз тарих фани бўйича қандай вазифаларни белгилади?

Биринчидан, қадимий ва боғи тарихимизни ўрганишга холис ва ҳалоллик билан ёндошиб, маҳаллий ва хорижий ёзма манбалар, маънавий ва моддий ёдгорликларни

чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш вазифаси қўйилди. Айни пайтда мустамлакачилик руҳида битилган асарларнинг асрига айланмай, мустақил равишда тарих фанини ривожлантириш зарурлиги кўрсатиб ўтилди.

Тарих фанининг сиёсий аҳамияти ва умуммиллат манфаатларини ифода этишини назарда tutиш зарурлиги айtilди. Ҳақиқатан ҳам қадр-қиммати жиҳатидан тенги йўқ маҳаллий қўлэзма манбаларнинг кўз қорачигдек сақлаш, улардан билимдонлик билан фойдаланиш ва оммалаштириш лозим. Чунки ҳали «чанги артилмаган» ва илмий ишларда фойдаланилмаган қўлэзма манбалар оз эмас.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида ўзбек халқининг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихи сохталаштирилиб, уни холис ва кенг кўламда ўрганишга йўл берилмади. Бу мустамлакачилик ва улуг миллатчилик сиёсатининг натижаси эди, албатта. Президентимиз бунини ҳисобга олган ҳолда халқимизнинг тарихини ўрганиш, сохта фикрларга зарба бериш вазифасини кўндаланг қўйди. Ўзбек халқини кўчманчи қабилаларнинг авлоди сифатида таърифловчи муаллифларни асосли равишда қоралади. Ўзбеклар милоддан аввалги асрларда, яъни бундан 2700 йил илгари ўтроқ аҳоли ташкил этган Хоразм давлатининг бевосита меросхўри ҳисобланиб, жаҳонда биринчилар қатори давлатни юзага келтирган қадимий халқ эканлиги ҳақида сўз юритилди. Президентимиз мана шу салкам уч минг йил мобайнида ўзбек давлатчилигининг босқичма-босқич ривожланиш жараёнини ўрганиш ва пухта ўйланган илмий асарлар ёзиш ва чоп этиш вазифасини кўтарди. Шунини айтиш лозимки, мазкур муҳим ва мураккаб вазифани тарихчилар билан бир қаторда археологлар, тилшунослар, этнографлар, адабиётшунослар қатнашувида амалга оширилишини назарда тутмоқ керак.

Кўриниб турибдики, Президентимизнинг фикр ва таклифлари қимматли ва кенг қамровли бўлиб, ижтимоий фанларнинг барча соҳаларида туб ўзгариш ва янгича қарашларни тўла таъминлайди.

Учинчидан, ватанпарвар, жасоратли ва билимдон ёш олимларни етиштириш вазифаси белгиланди. Маълумки, олимларимизнинг талай қисми совет даврида суяги қотган ва таълим олган кишилардир. Шу боис уларда ўша давр ғояларидан воз кечиш жараёни жуда секин ва қийинчилик билан кечмоқда. Бу ҳолат тарих фани-

Ни шу кун талаби нуқтаи назаридан ривожлантиришга тўсқинлик қилиб, жамоатчиликни қаттиқ ташвишлантирмоқда. Шунинг учун истеъдодли ёшлардан замонавий олимларни етиштириш сув билан ҳаводек зарур. Айниқса, араб, форс ва туркий тилларни яхши биладиган мутахассисларга эҳтиёж катта. Қадимий хитой, юнон, паҳлавий ва сўғд тиллари бўйича мутахассисларни тайёрлаш жуда зарур. Чунки милoddан аввалги ва милodий I—IV асрлар тарихи бўйича маълумотлар кўпроқ шу тиллардаги манбаларда сақланган.

Умумий хулоса: Президент Ислom Қаримов юқорида шарҳлаган фикрлари ва олимлар зиммасига юклаган вазифалари катта сиёсий ва маънавий аҳамиятга эга бўлиб, халқимизнинг миллий ҳис-туйғуларини, ўз ўзини англаши ва сиёсий фаолиятини янада барқ уришида муҳим аҳамият касб этади. Қишиларда ватанга содиқлик ва у билан гурурланиш, фахрланиш сингарини олий фазилатларни шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1998, 24 июль.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Совет даврида Ўзбекистонда қандай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузум ҳукм сурган?	
Олампумул аҳамиятга молик тарихий воқеа	8
Истиқлол учун бирлашайлик	12
Икки буюк сана: 1370 ва 1991	27
Озодлик радиосига очиқ хат	53
Бизга мустақиллик нималарни берди?	59
Яхшироқ уйғонгни ўзбегим	62
Тарих ортга қайтмайди	69
Чинакам ҳаётбахш конституция	76
Марказий Осиё истиқболи	83
Тарих синовидан ўтган ягона иқтисодий тизим	89
Буюк ҳаётий ғоя	94
Туркистон—умуммуқаддас ватандир	100
Миллий мафкура—жамиятнинг қон томири	103
Буюк ўзгаришлар ва порлоқ келажак кўзгуси	111
Қалбларга нур сочган «Ўзбегим»	119
«Нексия», «Тико», «Дамас» фақат транспорт воситаси эмас.	131
Амир Темур давлатининг мафкураси	134
Озодлик учун тўкилган қонлар ёхуд буюк ватанпарварлик кураши	139
1916 йил миллий озодлик кураши	150
Озодлик оруссида дунёдан кўз юмган олим, устоз ва мураббий	157
Ўзбекнинг ўз тарихи бор	183

ижтимоий-сиёсий нашр

ҲАМИД ЗИЁЕВ

ИСТИҚЛОЛ — МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир *С. Совиқов*
Рассом *С. Соин*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусафҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Терияга берилди. 10.11.98. Босишга рухсат этилди. 04.01.99. Бичими 84×108^{1/2}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 10,08. Шартли кр.-отт. 10,5. Нашр т. 10,92. 8000 нуска. Буюртма № 163. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 16—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаеи, Муродов кўчаси 1-уй. 1099.